

Գ. Բ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

**ԼԵՌՆԱՅԻՆ ԼԱՆԴՇԱՖՏՆԵՐԻ
ՊԱՅՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՉԻՄՈՒՆՔՆԵՐԸ**

«ՀԱՅԱՍՏԱՆ»

Գ. Բ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

**ԼԵՌՆԱՅԻՆ ԼԱՆԴՇԱՖՏՆԵՐԻ
ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՈՒՆՔՆԵՐԸ**

**«ՀԱՅԱՍՏԱՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ — 1982**

Հրատարակվում է Հայաստանի բնության պահպանության ընկերության
նախագահության հանձնարարականով:

Գրայնոս՝ Հ. Կ. ԳՍԲՐԻԵԼՅԱՆ

Աշխարհագրական գիտությունների դեպարտ., արտֆեստր

ՆԵՐԱՄՈՒԹՅՈՒՆ

Մարդը բնության մասնիկն է, բնությունը՝ նրա շրջակա
միջավայրը: Բնությունն ու բնական ռեսուրսները հիմք են
ծառայել մարդկային հասարակության ձևավորմանն ու զար-
գացմանը:

Բնությունը նպաստել է մարդկային հասարակության
դառնալու երկրաբանական ուժերի համադրող՝ նրանց վերա-
փոխելը:

Մարդու ազդեցությամբ բնության վերափոխումն անխու-
սափելի է, քանի որ տնտեսական գործունեությունը պահան-
ջում է արտադրողական ուժերի զարգացում, արտադրական
ոլորտի մեջ ռեսուրսների նորանոր պաշարների ու տեսակնե-
րի ընդգրկում:

Գիտությունների բոլոր ճյուղերը կոչված են օգնելու մար-
դուն՝ շրջապատող բնական միջավայրում ճիշտ կազմակեր-
պելու հասարակական գործունեությունը, ապահովելու բնա-
կան ռեսուրսների օգտագործումից տնտեսական էֆեկտի
ստացումը:

Լայնորեն հայտնի են բնական գիտությունների նվաճում-
ները երկրագնդի երկրաբանական կառուցվածքի, ռելիեֆի,
կլիմայի ու ջրերի, հողերի, բուսական՝ ու կենդանական աշ-
խարհի ուսումնասիրման և գրանց ռեսուրսների օգտագործ-
ման բնագավառներում:

Սակայն մեր գիտելիքներն ու պատկերացումները գեոևս-
սահմանափակ են բնական տարրերի առաջացրած համալիր-
ների՝ լանդշաֆտների վերաբերյալ: Շրջակա միջավայրի յու-
րացման փորձերը ցույց են տալիս, որ մարդու տնտեսական
գործունեության, զարգացման բնական հիմքը հանդիսանում

Գրիգորյան, Գ. Բ.

Գ 883 Լեռնային լանդշաֆտների պահպանության հիմունք-
ները. — Եր.: Հայաստան, 1982. — 152 էջ:

Աշխատությունը նվիրված է բնության պահպանության ընդհա-
նուր սոցիալական պրոբլեմին, գրականության մեջ սակավ արժարծ-
ված լեռնային լանդշաֆտների պահպանման և վերափոխման գի-
տական հիմունքներին:

Նախատեսված է ընթերցող լայն շրջանների համար:

1905030000

Գ ————— 177—82

701 (01) 82

ԳՄԴ 26.82

551.0

է ոչ թե ռելիեֆը, հողը, կամ թե ջուրն ու կլիման առանձին վերցրած, այլ կոնկրետ տարածքների բնական լանդշաֆտը: Այստեղից էլ առանձնակի նշանակություն են ստանում համալիրների օգտագործման, վերափոխման ու պահպանման վերաբերյալ գիտական լայնածավալ ու տեղական հետազոտությունների կատարումը, տեսական ընդհանրացումները և դրանց հիման վրա բնության պահպանության գծով միջոցառումների ռացիոնալ տարրերակների մշակումն ու կիրառումը:

Երկրագնդի ընդհանուր ամբողջության տարասեռ կազմում լեռնային երկրները առանձնանում են առավել բարդ բնությամբ, լանդշաֆտների ձևավորման ու զարգացման ուրույն կողմերով: Սակայն լեռնային լանդշաֆտների մասին դիտությունը դեռևս դտնվում է ձևավորման նախաշեմին: Ուստի, այս գծով լայն մասշտաբի կոմպլեքս հետազոտությունների կատարումը աշխարհագրության մոտակա ժամանակների կարևոր խնդիրներից է:

Լեռնային երկրներում բնական լանդշաֆտների առանձնակի դերը՝ բարդ ու մոզաիկ, տարածքային ու ֆունկցիոնալ կառուցվածքները պահանջում են բնական ռեսուրսների օգտագործման ուրույն ձևեր ու մոտեցումներ: Այստեղ մարդկային գործունեության ծավալման համար շափանիշը պետք է լինի ոչ թե բնությունից ստացվող սպառողական արժեք ներկայացնող մթերքների բնակը, այլև կենսականորեն կարևոր ռեսուրսներ ձևավորող միջավայրի պահպանման և հարստացման խնդիրները: Դա վերաբերում է հատկապես փոքր տարածք, բայց խիտ բնակչություն ու զարգացած տնտեսություն ունեցող երկրներին:

Հաշվի չառնելով լեռնային լանդշաֆտների յուրահատուկ գծերը, բազմաթիվ երկրներում (այդ թվում և մեր) բնության վերափոխման ուղղությամբ կատարված որոշ միջոցառումներ, երբեմն էլ բնական ռեսուրսների անսխառն օգտագործումը, հանգեցրել են շրջակա միջավայրի էկոլոգիական պայմանների վատացման, բնական ռեսուրսների կործանման ու անվերադարձ կորստի: Այսպիսի իրադրության շտկումը պահանջում է լանդշաֆտագիտական հիմքի վրա կազմակերպել ամեն մի տարածքի օգտագործումը՝ նախօրոք որոշելով յուրաքանչյուր բնական կոմպլեքսի անտրոպոգեն

ծանրաբեռնվածության սահմանները, կիրառելով ռեսուրսների օգտագործման համալիրների ռացիոնալ տարբերակներ: Գիտական լայն հետազոտությունների հետ միասին այդ գործին կարող է օգնել բնակչությանը լանդշաֆտա-էկոլոգիական գիտելիքներով ղինելը:

Ավելացնենք, որ մեր հանրապետությունում այս ուղղությամբ մայրենի լեզվով գրականություն համարյա թե չի հրատարակվել: Սույն աշխատանքի նպատակն է բնակչության լայն խավերին ծանոթացնել լանդշաֆտագիտության տեսությանը, լանդշաֆտների պահպանման անհրաժեշտությանը, հարստացման ձևերին ու մեթոդներին, այդ ուղղությամբ տարվող միջոցառումների կազմակերպման գիտական հիմունքներին:

Չնայած աշխատանքը հիմնականում նվիրված է լանդշաֆտների պահպանությանը պասսիվ վիճակում՝ արդելոցաարգելավայրային սիստեմների և բնական հուշարձանների ձևով, որոշակի ուղադրություն է դարձվել հանգստի և առողջապահության նպատակներով բնական լանդշաֆտների օգտագործման ձևերին ու հեռանկարներին, ինչպես նաև լեռնային լանդշաֆտների ռեկուլտիվացիայի և կուլտուրական լանդշաֆտների ստեղծման գիտական խնդիրներին:

Աշխատանքում քննարկման են ենթարկվել Հայկական հանրապետության տարակազմ լանդշաֆտների պահպանման, ռացիոնալ օգտագործման, պահպանվող տարածքների գիտականորեն կազմակերպման, ռեսուրսների վերարտադրման և այլն հարցերը:

Հաշվի առնելով բնության պահպանության գործում դրարոցների կարևոր դերը, մասնակիորեն քննարկվում են միջնակարգ դպրոցներում աշխարհագրության առարկայի ուսուցման ժամանակ լանդշաֆտների պահպանման տեսական, կիրառական և դաստիարակչական հարցերը:

1. ԼԱՆԴՇԱՅՏՆԵՐԻ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԸԱՄԱՊԵՏԱԿԱՆ ԵՎ ԸԱՄԱԺԱՂՈՎՐԻԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐ Է

Մարդկությանը հուզող ժամանակակից պրոբլեմների մեջ առավել հրամայականը՝ մարդու և բնության փոխհարաբերությունների կարգավորման հարցն է: Այն հատկապես սրվել է մեր դարի երկրորդ կեսերից՝ կապված գիտատեխնիկական լայն առաջընթացի հետ: Բնության հետ ունեցած փոխհարաբերությունում մարդկային գործունեությունը ցանկալի անմիջական հետևանքներից բացի ունենում է նաև միջնորդված, այդ թվում առավելապես բացասական հետևանքներ: Միջավայրի վրա մարդու ներգործության ընդլայնմանն ու խորացմանը զուգընթաց այդ հետևանքները դառնում են ավելի ու ավելի նշանակալից, երբեմն էլ վտանգավոր: Ուստի այժմ, ավելի քան երբևէ, բավական չէ որոշել, թե որքանով է նպատակահարմար տվյալ գործունեությունն ինքնին վերցրած: Անհրաժեշտ է պարզել ու հաշվի առնել այդ գործունեության նշանակությունը մարդկությանը բնոգնանուր առաջադիմության և սոցիալական զարգացման համար: Դա էլ հենց պետք է գիտարկել որպես ելակետային սկզբունք՝ միջավայրի արդի էկոլոգիական պրոբլեմների լուծման համար:

Ընդհանուր առումով մարդու և բնության միջև գոյություն ունեցող փոխհարաբերությունների կարգավորումն անվանում են բնության պահպանություն, որը, ինչ խոսք, չի ընդգրկում այդ պրոբլեմի սոցիալ-տնտեսական, մեթոդոլոգիական ու բազարական կողմերը: Մինչև վերջերս մեր երկրում, «բնության պահպանություն» ասելով հասկացվում էր պետական և հասարակական միջոցառումների ողջ համակարգ, նվիրված բնական ռեսուրսների պահպանմանը տնտեսական օգտագործման ոլորտում:

Ժամանակակից ըմբռնմամբ «բնության պահպանություն» ասելով հասկացվում է պետական և հասարակական միջոցառումների ողջ համակարգ, ուղղված բնության վրա մարդկային գործունեության բացասական հետևանքների կանխմանն ու վերացմանը: Ինչպես տեսնում ենք վերոնշյալ երկու հասկացողություններն իրարից որոշակի տարբերվում են, և դրանք չի կարելի նույնացնել: Մեր երկրում բնության պահպանությունը, նրա հարստությունների ռացիոնալ օգտագործումը պետական և ժողովրդական կարևոր նշանակություն ունեցող գործ է: Նախապատվություն տալով միասնական հասարակական շահերին, սոցիալիստական հասարակարգը մեր և սոցիալիստական մյուս երկրներում ասեղծել է էկոլոգիական պրոբլեմների լուծման, բնության և մարդու միջև հարաբերությունների կարգավորման առավել արդյունավետ սոցիալ-տնտեսական նախադրյալ: Սոցիալիզմի առավելությունները բնության պահպանության բնագավառում ձևավորում են էկոլոգիական պրոբլեմների լուծման օբյեկտիվ պահանջներ՝ կանխատեսում և պլանա-միսում:

Թե որքան մեծ նշանակություն է տրվում մեր երկրում բնության պահպանության հարցերին, վառ ապացույցն այն է, որ այդ ուղղությամբ 10-րդ հնգամյակում նախատեսված ֆինանսական միջոցները կազմում էին շուրջ 11 միլիարդ ռուբլի:

Մեր երկրում սովետական իշխանության ստեղծման առաջին իսկ օրվանից կուսակցությունն ու կառավարությունը հողացել են բնության պահպանության և նրա հարստությունների ռացիոնալ օգտագործման համար: Լենինը դրում էր, որ նոր հասարակարգի ստեղծմամբ պետք է սկիզբ դրվի նաև մարդու և բնության միջև նոր, պիտանքներն հիմնավորված հարաբերությունների: Սովետական պետության 60-ամյա գոյության տարիները տվել են նման փոխհարաբերությունների հրաշալի օրինակներ:

Վերջինիս լավագույն ապացույցն է նաև ՍՍՀՄ-ն որ սահմանադրությունը, որտեղ զգալի տեղ է հատկացված նաև բնության պահպանության հարցերին:

Նոր սահմանադրությունը վավերագրում և իրավական

ուժ է տալիս հասարակության ու բնության միջև այնպիսի փոխհարաբերությունների, որոնք ապահովում են բնության տարրերի և համալիրների համընդհանուր զարգացումը, նրա ռեսուրսների արդյունավետ, նպատակասլաց օգտագործումը՝ ի բարօրություն ներկա ու ապագա սերունդների:

Ինչպես նշված է սահմանադրությունում, սովետական քաղաքացին՝ չի հանդիսանում բնության հարստությունների լուրջ պասսիվ սպառող: Նրա գործունեությունը պետք է տոգորված լինի բնության հանդեպ սիրով և բնական հարստությունների պահպանության ջերմ պատրաստակամությամբ: Սահմանադրության 7-րդ գլխի 67-րդ հատվածում այդ կապակցությամբ ասված է. «ՍՍՀՄ քաղաքացիները պարտավոր են պահպանել բնությունը, նրա հարստությունները»: Իսկ սովետական մարդու սրբազան պարտականություններից մեկն է: Կոմունիզմ կառուցողը պարտավոր է հոգ տանել բնական հարստությունների խելացի և նպատակասլաց օգտագործման, նրանց վերականգնման ու վերարտադրության նկատմամբ: Ինչ վերաբերում է սպասվող ռեսուրսներին, ապա այստեղ վճռական խոսքը պատկանում է գիտությանն ու պլանային տնտեսությանը, որոնք պարտավոր են մշակել չվերականգնվող ռեսուրսներից օգտվելու արդյունավետ միջոցներ, գտնել պրանց բնական կամ արհեստական փոխարինողներ:

Ավելացնենք, որ ներկա դարաշրջանում բնության պահպանության հարցերն ընդունել են նոր բնույթ, դարձել ոչ թե լուրջ, այդ գլոբալ մասշտաբի պրոբլեմ և, ընդհանուր առմամբ, դիտարկվում են շրջակա միջավայրի՝ «կենսոլորտի պահպանություն» հասկացության մեջ: Այժմ ոչ միայն մեր երկրում, այլ համաշխարհային մասշտաբով, բնության պահպանության ընդհանուր պրոբլեմում շեշտվում է կենսոլորտի պահպանության անհրաժեշտությունը:

Ըստ Վ. Բ. Վերնադսկու, կենսոլորտի հիմնական նշանակությունը ոչ թե մարդկությանը սնունդ մատակարարելն է, այլ երկրի վրա մոլորակային հավասարակշռության պահպանելը: Եվ այդ նկատի ունենալով խոշորագույն բնագետ Ադլեյ Ստիվենսոնը (ԱՄՆ), որ մահվանից մի քանի ժամ տոաջ գրեց՝ «Մենք՝ երկրի բնակիչներս, բոլորս միասին ճանա-

պարհորդում ենք տիեզերական փոքր նավակով և կախված ենք նրա այնքան հեշտորեն վնասվող օդի ու ջրի պաշարներից: Մեզ է հանձնարարված պատասխանատվությունը նրա և մեր անվտանգության համար: Լրիվ ունչացումից մեզ կփրկի միայն մեր աշխատանքը, մեր հոգատար վերաբերմունքը և, ես կասեի, մեր սերը՝ դեպի այդ փուխը նավակը»:

Կենսոլորտի կենսակերպի միակերպ պրոցեսների արդյունք են երկրագնդի ժամանակակից օդային ու ջրային թաղանթները՝ իրենց բարձր քիմիական կազմով, բաղադրությամբ ու դինամիկ հավասարակշռությամբ: Ուստի մեր մոլորակի կենսոլորտի նորմալ վիճակի պահպանությունը երաշխիք է ոչ միայն մարդկության արտադրական հումքի և սննդի հարատև ստացման, այլև երկրագնդի նորմալ տեսքի և ընդհանուր հավասարակշռված գրության պահպանման, ներառյալ մարդկային հասարակության գոյությունն իր բազմակողմանի հարաբերություններով:

Քանակապես ավելացող, տեխնիկապես հզորացող և բնության ուժերին ու երևույթների զգալի մասին իշխող մարդկությունը պետք է իր հարաբերությունները բնության հետ կառուցի այնպես, որ չխախտի վերջինիս հավասարակշռությունը, պահպանի նրա նորմալ ֆունկցիան, նպաստի կենսոլորտի արդյունավետության բարձրացմանը, որը և մարդկային հասարակության հետագա զարգացման նյութական հիմքն է:

Կենսոլորտի հավասարակշռության և քաղաքացիական գնդակ բնական ռեսուրսների պաշարների պահպանումն ու վերարտադրումը նախ և առաջ պայմանավորված է նրանց մաքրության պահպանմամբ, ինչպես նաև ռացիոնալ ու խնայողաբար օգտագործմամբ:

Չպետք է մոռանալ, որ բնական բոլոր ռեսուրսներն սերտորեն կապված են իրար այնպես, որ մեկի օրակական ու քանակական փոփոխությունը անդրադառնում է մյուսների վրա: Այդ կապը կենսագործվում է մատերիայի և էներգիայի փոխանակմամբ:

Երկրի կենսոլորտը իր ժամանակակից կազմով, տեսքով ու հավասարակշռությամբ առավելապես պարտական է

Տարեկանային Բներգիւան անմիջապէս օգտագործողներին՝ բույսերին, օրգանական նյութ ստեղծող միակ բնական լաբորատորիային։ Ուստի կենսոլորտի հավասարակշռութեան պահպանման հիմնական ազդակներից մեկը բույսերի գործունեութեան համար, համապատասխան միջավայրի՝ լանդշաֆտների պահպանությունն է։ Այդ պատճառով էլ այսօր հողատարութեան առարկա են գարծել ոչ միայն բնութեան առանձին սպառվող կամ աղտոտվող տարրեր⁸ (ռեսուրսներ), այլ ողջ կենսոլորտը իր կառուցվածքով ու բաղադրիչներով։ ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի 8-րդ գումարման 4-րդ նստաշրջանում ՍՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի նախագահի տեղակալ Վ. Ա. Կիրիլինն ասաց. «Ամեն մի գործունեություն, եթե այն կարող է հանգեցնել բնական միջավայրի անցանկալի փոփոխության, ենթակա է սահմանափակման կամ լրիվ դադարեցման»։

Մեր երկրում մինիստրությունների և գերատեսչությունների ղեկավարները պատասխանատվություն են կրում բնական ռեսուրսների ռացիոնալ օգտագործման ու շրջակա միջավայրի պահպանության համար և այդ գործունեության մասին հաշվետու են ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի առջև։

Ինչպես նշեցինք, բնութեան բարիքների պահպանությունը եղել է մեր կուսակցության ու կառավարության ուշադրության կենտրոնում։ Սովետական իշխանության առաջին իսկ քայլերը՝ բնական ռեսուրսների ազգայնացումը և ժողովրդական տնտեսության պլանային սխտեմին անցնելը, անհրաժեշտ նախադրյալներ ստեղծեցին լանդշաֆտների պահպանության գործնական սխտեմներ մշակելու համար։ Այսպես, 1918 թ. Վ. Ի. Լենինի ցուցումով լուսավորության ժողովումին կից հիմնվում է բնութեան պահպանության պետական կոմիտե, որը հսկում է բնական հարստությունների օգտագործման հետ կապված ձեռնարկությունների գործունեությունը։

Դեռ 1918 թվականին Վ. Ի. Լենինը ստորագրեց հանձնարարական՝ անհապաղ կազմակերպել պատերազմի հետևանքով ոչնչացած անտառային զանգվածների վերականգնման գործը։ Պրոլետարիատի առաջնորդն անտառը դիտում էր ոչ միայն վառելիքի և շինանյութի հանույթի աղբյուր, այլև

բնութեան ստեղծագործություն, առաջին հերթին որպես մարդու համար առողջ միջավայր ստեղծող գործոն։ Վ. Ի. Լենինի և Յա. Մ. Սվիրդլովի ստորագրած «Անտառի հիմնական օրենքում» արտացոլվում էին բնութեան պահպանության ժամանակակից դրույթները։ Դեռ այն ժամանակ Վ. Ի. Լենինը առաջ քաշեց անտառները որպես աղցալին ու հանգստյան պարկեր օգտագործելու, մերձքաղաքային և լեռնային անտառների պահպանման հարցերը։

1921 թ. Վ. Ի. Լենինը ստորագրեց ղեկրեա «Բնական հուշարձանների, այգիների ու գրոսայգիների պահպանության մասին», որը համարվում է բնութեան պահպանության մասին մեր հայրենիքի տարածքում առաջին քնդհանուր օրենքը։ Բնական հարստությունների պահպանությունը Լենինը կապում էր նրանց օգտագործման հետ։ «Որպեսզի պահպանենք մեր հումքի աղբյուրները, — գրում է Վ. Ի. Լենինը, — մենք պետք է ձգտենք կատարելու և կիրառելու դիտատեխնիկական կանոնները»։ Լենինի կենդանության օրոք հրատարակվել են բնութեան պահպանության հարցերին նվիրված 234 ղեկրեա, որոնցից 90-ից ավելին ստորագրել է Վ. Ի. Լենինը։

Վ. Դ. Բոնչ-Բրուեիչը հիշում է Լենինի հետևյալ խոսքերը. «Ինչու չգրադվել առաջին հնարավորության դեպքում փողոցների, բակերի հարցերով, դրանք սկսել է պատել կանաչ տնկարկներով, պետք է գրադվել նոր այգիների, գրոսայգիների ու պուրակների ստեղծմամբ։ Ինչու զարդանալ, ամեն տեղ և ամենուր չի պրոպագանդվում ծառերի պարտադիր տնկումը, այն կապելով ինչ-որ օրվա հետ, ասենք Մայիսի 1-ի հետ։ Ինչու չդաստիարակել երեխաների մեջ սեր պիպի բնությունը, որի նկատմամբ նրանք այնքան ղղալուն են» (Հիշողություններ Լենինի մասին, 1956)։

Վ. Ի. Լենինը ոչ միայն զբաղվում էր բնութեան պահպանության օրենքների մշակմամբ և դրանց ստուգմամբ, այլև ամենօրյա աշխատանք էր տանում բնութեան պահպանման համար, անձամբ մասնակցելով մի շարք միջոցառումների կատարմանը։

Դեռ Լենինի կենդանության օրոք, հավանաբար և նրա անմիջական մասնակցությամբ, բնութեան պահպանության

խնդիրները մտցվեցին (առաջինը մեր կուսակցության պատմության մեջ) կուսակցության հիմնական փաստաթղթում՝ ծրագրում: Այդ 1919 թվի մարտին էր, ՌԿ(բ)Կ-ի VIII համագումարում: Հետագայում բնության պահպանության հարցերը քննարկվել են կուսակցության XIX, XX, XXII առավելապես XXIV և XXV համագումարներում:

Բնության պահպանության դործին կուսակցական նշանակություն տալն արդեն մեկ անգամ ևս վկայում է այդ պրոբլեմի խոշորագույն գերը, որը շնորհիվ Վ. Ի. Լենինի գործունեության, ստացել է տնտեսական ու պետական բնույթ:

1919 թ. Վ. Ի. Լենինը, գրուցելով Ն. Ն. Պոդյապովսկու հետ, հավանություն տվեց Վոլգայի գելտայում արգելոց ստեղծելու գաղափարին և ասաց, որ բնության պահպանության գործը հեղափոխության կարևոր ու անհետաձգելի խնդիրներից մեկն է:

Լենինի ստորագրած դեկրետների համաձայն կողմակերպվեցին Իլմենյան, Բայկալի, Ղրիմի, Կովկասյան և ուրիշ այլ արգելոցները:

Վ. Ի. Լենինը պահանջում էր բնական ռեսուրսների շահագործման ժամանակ խստորեն պահպանել նրանց կոմպլեքս օգտագործման կանոնները: Հետաքրքիր է Ուկրաինայի Ժողկոմիտրոհի նախագահին ուղղված նրա շտապ հեռագիրը, որով Ղրիմում սպիտակ դվարդիականների դեմ գործող կարմիր բանակի զորամասերից պահանջում էր մարտերի բնթացքում խստորեն պահպանել առողջարանները, հասկապես դրանց կանաչ տնկարկները:

Կուսակցությունը և կառավարությունը մեծ նշանակություն էին տալիս բնության պահպանության գործին ընդհանրապես և լանդշաֆտների պահպանության նպատակով արգելոցների կողմակերպմանը՝ մասնավորապես: Այդ գործի ղեկավարությունը հանձնարարված էր հեղափոխական հայտնի գործիչ, բնության պահպանության ջատագով Պ. Գ. Սմիդովիչին:

Այժմ Սովետական Միությունում բնության պահպանությունը դիտվում է ոչ միայն պետական, այլև համաժողովրդական գործ: Այդ ուղղությամբ են գործում երկրի հա-

տարակական կազմակերպությունները, առաջին հերթին բնության պահպանության քննչությունները:

Բնության պահպանության և բնական ռեսուրսների ուղիղ օգտագործման պրոբլեմը վճռական կարևորություն ունի Հայկական ՍՍՀ-ի նման փոքր տարածք, խիտ բնակչություն և զարգացած արդյունաբերություն ունեցող երկրի համար:

Սովետական Հայաստանը լեռնային երկիր է, նրա տարածքի 90%-ը ծովի մակարդակից բարձր է ավելի քան 1000 մետր: Երկրի խիտ լեռնային ցանցը, ռելիեֆի կտրտվածությունը, լեռնալանջերի թեքությունների, ինչպես նաև տարածքի բարձրությունների մեծ տատանումները բարդացրել են բնական լանդշաֆտների կազմը, կառուցվածքը, նրանցում բնթացող պրոցեսների բնույթն ու ուժգնությունը: Այդ բոլորը դժվարացնում են բնության պահպանության, բնական համայնությունների ուղիղ օգտագործման ու վերարտադրման գծով տարվող միջոցառումների կիրառումը:

Ժողովրդական տնտեսության, հատկապես արդյունաբերության, արագ աճի հետևանքով ուժեղանում է հանրապետության լանդշաֆտների վրա իրականացվող տեխնածին ճնշումը: Նոր ձեռնարկությունների ստեղծման, ջրաշինարարական, ճանապարհաշինարարական, ոռոգչական և այլ աշխատանքներ պատճառ են դառնում լեռնային լանդշաֆտների դինամիկ հավասարակշռության խախտման, նպաստում լանջային պրոցեսների (էրոզիա, սողանք, փլուզում) և հեղեղների ինտենսիվացմանը:

Սովետական Հայաստանը հարուստ է հանգստի և բուժման բնական ռեսուրսներով, որոնք դեռևս անբավարար են օգտագործվում: Երկրի բաղմատեսք և բաղմաբովանդակ լանդշաֆտները՝ չոր մերձարևադարձայիններից մինչև ձյունամերձ, հանքային ջրերի առատությունը, արևոտ կլիման նախապայմաններ են ստեղծում առաջիկայում հանգստի ինդուստրիայի զարգացմանը: Այդ կապակցությամբ ևս հույժ կարևորություն է ստանում լեռնային լանդշաֆտների ուսումնասիրության և պահպանման պրոբլեմը:

Հանրապետության տարածքը հարուստ է եղակի բնական համալիրներով, Ֆլորայի ու ֆաունայի էնդեմիկ, հազվագյու-

և հաղթագրուտ տարրերով, բազմաթիվ կենդանի և անկենդան բնական հուշարձաններով: Սակայն մինչև այժմ բացակայում են հուշարձաններ համարվող բնական տարրերի հաշվեկարգը, դրանց պահպանության վերաբերյալ չկան իրավական օրենսդրեր և որոշումներ:

Բնության պահպանության գործում ընդհանրապես և բնական լանդշաֆտների պահպանության գործում՝ մասնավորապես, առանձնակի նշանակություն ունի արդիւյթալայրային օջախների համակարգերի ցանցի ստեղծումը: Չնայած հանրապետության տարածքում նման ցանց կազմակերպվել է դեռ 1923 թվականից, սակայն այն չի արտացոլում իրենում թանկարժեք բնատեղամասերի ողջ պատկերը, կարիք ունի ճշտման: Անհրաժեշտ է բնաարգելոցային սիստեմը կազմակերպել լանդշաֆտաէկոլոգիական մոտեցմամբ՝ լանդշաֆտային հետազոտությունների հիման վրա: Ժամանակակից պայմաններում թանկարժեք բնական առաջացումների պահպանությունը նախապես է միայն տարածքի ձիշտ կազմակերպմամբ, իսկ վերջինս՝ մասնապես՝ լանդշաֆտային հետազոտությունների հիման վրա ու լանդշաֆտների էկոլոգիական դասնամամբ:

Սովետական հասարակարգում բնական ռեսուրսների օգտագործման և շրջակա բնական միջավայրի լանդշաֆտների ու բնական հուշարձանների պահպանման խնդրում հակայական նշանակություն ունեն օրենսդրությունները: Ինչպես ժողովրդական տնտեսության ընթացիկ ու հետապահարային պլանավորումը, այնպես էլ բնության պահպանության վերաբերյալ սոցիալիստական օրենսդրությունները կոչված են ապահովելու հասարակության ընդհանուր շահերը: Հենց սա էլ հիշյալ բնագավառում սոցիալիստական օրենսդրության գլխավոր առավելությունն է կապիտալիստական երկրներում ընդունված օրենքների նկատմամբ:

Ինչպես մեզ շրջապատող բնությունն է միասնական, փոխկապակցված, դինամիկ հավասարակշռված, այնպես էլ նրա նկատմամբ մեր մոտեցումը պետք է լինի համընդհանուր, համալիր և համակարգային:

Ժիշտ է, ժամանակակից մարդը չի կորուզում բավարարվել բնության տվածով: Այդ տեսակետից միանգամայն իրավա-

յի էր Վ. Բ. Միշտերինը, երբ գրում էր, թե բնությունից ողորմություն չպետք է խնդրել, նրանից վերցնելը մեր պարտքն է: Այս խոսքերն իրենց թարմությունը կապահպանեն նաև ապագայում, քանի որ տարեցտարի ավելանում է մարդկանց պահանջարկը բնական ռեսուրսների նկատմամբ, իսկ դրա հետ միասին պակասում է բնության «առատածնությունը»: Բայց դա չի նշանակում, որ մենք պետք է «քամենք բնության հյուսի վերջին կաթիլները, փոխարենը ոչինչ չտալով»: Մարքսի խոսքերով ասած, պետք է պահպանել և մեծացնել, այն թանկագին կապիտալը, որը տալիս է հավերժ շահույթ: Այսինքն բնության, նրա հարստությունների նկատմամբ դուրս սպառողական մոտեցումը փոխել նոր գիտական մոտեցմամբ: Լինելով բնության հարստությունների տերը, մարդը պետք է «հնձի այն, ինչ ցանում է»: Յուրաքանչյուրի գոյույթ, խելացի, անմիջական և ակտիվ մասնակցությունը բնության հարստությունների պահպանմանն ու վերարտադրմանը, պետք է դառնա մարդկանց հոգեկան խառնվածքի գծերից մեկը: Երեխաների մոտ այն պետք է զարգացնել վաղ մանկական տարիներից: Այդ հարցում միանգամայն իրավացի է պրոֆեսոր Վ. Սկալոն, երբ գրում է, թե դպրոցներում բնության պահպանության հիմունքների դասավանդման ուղացումը անթույլատրելի է, ամեն մի բաց թողած տարի հետագայում կպահանջի աարիներ, քանի որ դաստիարակելը շատ անգամներ հեշտ է, քան վերագաստիարակելը: Ավելացնենք, որ բարդ ու բազմազան բնություն ունեցող մեր հանրապետության համար այս հարցերն առավել կենսական են, իսկ մարդկանց աշխատանքային գործունեության ներքո բնության նահանջը՝ առավել նկատելի:

2. ԼԱՆԴՇԱՖՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԲՆԱԳԱՀՊԱՆՄԱՆ ԵՎ ԲՆԱԿԱՆ ՌԵՍՈՒՐՍՆԵՐԻ ՌԱՅԻՈՆԱԼ ՕԳՏԱԳՈՐԾՄԱՆ ՏԵՍԱԿԱՆ ՀԻՄԲ

Մարդու կարիքների համար օգտագործվող բնություն հարստությունները՝ ապարները, օդը, ջուրը, հողածածկը, բուսական ու կենդանական աշխարհը, աշխարհագրական մի-

շավայրի տարրերն են, դրանք կապակցված են սերտ փոխ-
ներգործությամբ և առաջացնում են տարածքային առանձին
համալիրներ՝ լանդշաֆտներ:

Ընդհանուր հասկացությամբ, լանդշաֆտն իրենից ներկա-
յացնում է երկրի աշխարհագրական թաղանթի բնական դար-
գացման ընթացքում առաջացած համասեռ տեղամաս՝ տա-
րածք, որն այլ տեղամասերից տարբերվում է ներքին կա-
ռուցվածքով, բնական տարրերի ու լանդշաֆտային բաղա-
դրիչների միջև փոխադարձ կապերի և փոխազդեցություննե-
րի ինքնատիպությամբ, ընթացող պրոցեսների բնույթի ու
սեղանային ուղիղ յուրօրինակությամբ և այլն:

Աշխարհագրական լանդշաֆտի առաջին գիտական ընդո-
շումը պատկանում է ռուս աշխարհագրագետներին, որոնք
այն դիտում են որպես բնական տարրերի՝ ռելիեֆի, կլիմա-
յի, հողաբուսական ծածկույթի և ջրերի ներդաշնակ համակ-
ցում՝ առանձնացված բնական սահմաններով:

Աշխարհագրական լանդշաֆտները միմյանցից մեկուսաց-
ված չեն, դասվում են փոխադարձ կապերի մեջ, որն արտա-
հայտվում է նյութերի ու էներգիայի փոխանակությամբ,
մթնոլորտի և ջրի շրջանառությամբ, օրգանական աշխարհի
կենսադործունեությամբ:

Արտադրության պրոցեսում մարդը ներգործելով լանդ-
շաֆտի տարրերից որևէ մեկի վրա շղթայական ռեակցիայի
ձևով փոփոխության է ենթարկում նաև մնացած տարրերը,
խախտում նրանց միջև գոյություն ունեցող դինամիկ հավա-
սարակշռությունը, այդտեղից էլ խախտվում է բնական
լանդշաֆտների կադմն ու բնույթը:

Ուստի բնության նպատակահարմար վերափոխման, նրա
հարստությունների ճիշտ օգտագործման ու պահպանման
պրոցեսը պահանջում է աշխարհագրական կամ բնական հա-
մալիրների ամբողջական ուսումնասիրություն, նրանցում
տեղի ունեցող պրոցեսների քանակական ու որակական կող-
մերի իմացում:

Եթե պարզեցնենք բնական տարրերի կամ բնական հա-
մալիրների միջև գոյություն ունեցող կապերն ու փոխազդե-
ցությունները, ապա կնկատենք, որ դրանք ոչ այլ ինչ են,

եթե ոչ էներգիայի ու նյութի փոխանակում՝ քիմիական
տարրերի տեղաշարժ:

Էներգիայի և նյութի նման տեղաշարժերն ու փոխակեր-
պումները երկրի վրա բացասել են բնատարածքների ժամա-
նակակից բարդ, մոզաիկ լանդշաֆտային պատկերը:

Բնատարածքային այդ բարդ առաջացումները, որոնց
ընդհանուր առմամբ անվանում են լանդշաֆտներ, կադմում
են երկրագնդի աշխարհագրական թաղանթի կառուցվածքա-
յին մասերը: Դրանք ուսումնասիրում է լանդշաֆտագիտու-
թյունը՝ ֆիզիկական աշխարհագրության բաժիններից մեկը:
Լանդշաֆտագիտությունը պարզաբանում է բնական համա-
լիրների ծագման, կառուցվածքի և դինամիկայի հարցերը,
նրանց զարգացման և տեղաբաշխման օրինաչափույուն-
ները, ինչպես նաև մարդու տնտեսական գործունեության
հետևանքով նրանց փոխակերպումներն ու կերպարափոխու-
թյունները: Լանդշաֆտագիտության առավել գործնական
խնդիրը՝ բնական համակարգերի ղեկավարման գիտական
հիմունքների մշակումն է, կուլտուրական լանդշաֆտների
ստեղծումը:

Երկրագնդի մոզաիկ կառուցվածք ունեցող մակերևույ-
թում հանդիպում են տարբեր կարգի և մեծության աշխար-
հագրական համալիրներ, կամ այլ կերպ ասած, լանդշաֆտ-
ներ՝ առավել փոքր և համեմատաբար պարզ կառուցվածք
ունեցողներից մինչև խոշոր և բարդ կադմի առաջացումներ:
Դրանք տարածության մեջ ներդրված են իրար վրա, կադմե-
լով աշխարհագրական համաստորադաս միավորների ամ-
բողջական համակարգ:

Բնաաշխարհագրական փոքր և պարզ առաջացումները,
որոնք կադմում են խոշոր համալիրների անբակտելի մասը,
ընդունված է անվանել ներլանդշաֆտային միավորներ, կամ
էլ թե լանդշաֆտի մորֆոլոգիական մասեր: Վերջիններս
իրենց հերթին ստորաբաժանվում են տարբեր աստիճանի
բարդության կառուցվածքների՝ լանդշաֆտային տեղանքի,
բնատեղամասերի, ֆացիաների, երկրակենսահամակեցու-
թյունների և այլն:

Բարձր կարգի լանդշաֆտային առաջացումները, որոնք

ընդգրկում են խոշոր տարածքներ, կոչվում են ռեզիդնալ լանդշաֆտային միավորներ:

Դրանք ստորաբաժանվում են առանձին կարգաբանական միավորների՝ երկիր, մարզ, պրովինցիա, օկրուգ, շրջան և այլն:

Անջատվում են նաև այսպես կոչված իսկական կամ բուն լանդշաֆտային համալիրներ, որոնք օրինաչափորեն փոփոխվում են երկրի մակերևութի վրա՝ հասարակածից դեպի բևեռային շրջանները, իսկ լեռնային երկրներում՝ ցածրից բարձր, կապված ջերմության և խոնավության հաշվեկշռի փոփոխման հետ: Նման լանդշաֆտային առաջացումներից են լայնակի աշխարհագրական գոտաներն ու բարձրագիր գոտիները: Առաջինները համընդհանուր են ողջ երկրագնդի մասշտաբով, իսկ երկրորդները՝ բարձրագիր գոտիները, կաղմում են լեռնային երկրի յուրահատկությունը: Ավելացնենք, որ լանդշաֆտների բարձրագիր գոտիականության առանձնահատկություններն իրենց հերթին պայմանավորվում են տվյալ վայրի աշխարհագրական լայնությունը բնորոշ լանդշաֆտային գոնայով:

Լանդշաֆտային տեսակետից լեռնային երկրները խիստ բաղմաղան են, ունեն փոխազդեցությունների բարդ և ուրույն սխեմաներ, փոքր տարածությունների վրա լանդշաֆտային համալիրների բազմապիստություն ու կտրուկ անցումներ:

Լեռնային երկրների լանդշաֆտագիտության խնդիրները և լանդշաֆտների առանձնահատկությունները ճիշտ ըմբռնելու համար նախ և առաջ պետք է պարզել տվյալ վայրի լանդշաֆտային թաղանթի բաղադրվածությունը պայմանավորող աշխարհագրական հիմնական օրինաչափությունների արտահայտման բնույթն ու առանձնահատկությունները:

Ուսումնասիրությունները պարզել են, որ երկրագնդի աշխարհագրական թաղանթը տարբեր հատվածներում ունեցել է զարգացման տարբեր ընթացք, որը պայմանավորված է արեգակնային և երկրի ներքին էներգիաների գործունեությամբ: Այդ ազդեցությունը լանդշաֆտային թաղանթի բաղադրամասն մեջ արտահայտվում է աշխարհագրական երկու ընդհանուր օրինաչափությունների ձևով՝ ղոնայական և ալպոնալ: Զոնայականությունը աշխարհագրական թաղանթի բա-

ղադրամասերի, ուստի և համալիրների, օրինաչափ փոփոխությունն է ըստ աշխարհագրական լայնության՝ հասարակածից դեպի բևեռներ: Այդ օրինաչափությունն առավել կերպով արտահայտված է հարթավայրային երկրների տարածքում:

Լեռնային վայրերում գոնայականությունը բարդացվում է ալպոնալ օրինաչափությամբ:

Դեռևս Վ. Կ. Դոկուչանը գիտականորեն հիմնավորեց այն միտքը, որ լայնակի կամ հորիզոնական ղոնայականություն արտահայտության հետ միասին լեռնային երկրներում տեղի է ունենում ֆիզիկաաշխարհագրական պայմանների օրինաչափ փոփոխություն՝ տեղանքի բացարձակ բարձրությունների փոփոխմանը ղուգրնթաց, որը և կոչվեց «ուղղաձիգ ղոնայականություն»:

Հետագայում հայանաբերվեցին և ուսումնասիրվեցին բնական երևույթների և աշխարհագրական համալիրների նոր, մասնակի օրինաչափություններ՝ ֆացիականությունն ու պրովինցիականությունը:

ժամանակակից ֆիզիկական աշխարհագրությունում վերաբերյալ մասնակի օրինաչափությունները ամփոփվում են մի բնղհանուր «ալպոնալ օրինաչափություն» հասկացության մեջ, րանի որ դրանց բոլորի հիմքում ընկած է ընդհանուր պատճառ՝ երկրի տեկտոնական շարժման պատմությունը, իսկ վերջինս իր հերթին արդյունք է երկրի ներքին էներգիայի գործունեության:

Այսպիսով, լեռնային երկրների առանձնահատկությունը լանդշաֆտային բարձրագիր (ուղղաձիգ) գոտիականությունն է, որը արդյունք է բնական պայմանների փոփոխությունների, ծովի մակերևութից ունեցած բարձրության, լեռնային համակարգերի ծովերի ու օվկիանոսների նկատմամբ ունեցած տեղադրության, լանջերի դիրքադրության և այլ պայմանների: Այլ կերպ ասած, լեռնային վայրերում ջերմային հաշվեկշռի ուղղաձիգ փոփոխությունը, ըստ տեղանքի բարձրության, բերում է աշխարհագրական թաղանթի բաղադրացիչ մասերից շատերի փոփոխում և հանդեցում է առանձին բարձրագիր լանդշաֆտային գոտիների առաջացման:

Լանդշաֆտային առումով բարձրագիր գոտի հասկացու-

դուժյուներ չի կարելի նույնացնել հողաբուսական գոտիների հետ, թեև նրանք կրում են առավելապես բուսական ծածկոցի անվանումը:

Միևնույն լանդշաֆտային դոտում հաճախ հանդիպում են մի քանի հողային ու բուսական գոտիներ, երբեմն էլ տիրապետող հողաբուսական որևէ դոտու ֆոնի վրա մի քանի ենթագոտիներ: Այսպես, օրինակ, Հայկ. ՍՍՀ-ի սահմաններում լեռնատափաստանային լանդշաֆտային գոտին ներառում է սևահողային և շագանակագույն հողային գոտիները, մարդադեմնային գոտին՝ մերձալպյան, ալպյան և մերձնիվալ (ձյունամերձ) հողաբուսական գոտիները: Մեր կարծիքով հողաբուսական գոտիները լանդշաֆտային առումով հանդես են գալիս որպես ենթագոտիներ: Սակայն տարածական առումով բացառված չեն լանդշաֆտային և հողաբուսական գոտիների համընկման դեպքերը:

Ընթացող աշխարհագրական պրոցեսների բազմադանուշյամբ ու բարդությամբ բարձրագույն լանդշաֆտային գոտին մոտենում է զոնային, համարվելով նրա նմանակը լեռնային երկրներում: Այն բնութագրվում է որոշակի և ուրույն ջրաչեղմային ռեժիմով (կլիմայով), հողառաջացման որոշակի պրոցեսներով (հողերի զննետիպական տիպերով), հողմանահարման պրոցեսների ուրույնությամբ և վերջապես բուսական, կենդանական աշխարհի ներկայացուցիչների որոշակի տիպերով ու խմբավորումներով:

Բարձրագույն գոտիների բռնած տարածքը (ուղղաձիգ ձեռքվածությամբ) խիստ աստանվող է, կապված մակերևութային ձևերի բնույթի, տեղանքի բարձրության և ուրիշ այլ հանդամանքների հետ: Առավելապես այն փոքր է (նեղ իմաստով) թեք լեռնալանջերին, ընդարձակ՝ հարթ մակերևութների վրա (միջլեռնային հարթություններ, սարահարթեր, կիսաթեք լանջեր և այլն): Այդ երևույթը, ինչպես արդեն նշեցինք, բացատրվում է ըստ բարձրության կլիմայի փոփոխմամբ:

Գոտիների վարից վեր բռնած ապրածքների մեծության վրա նշմարելի ազդեցություն են թողնում նաև լեռնադրական միավորների մակրոգիրքադրությունները: Այսպես, գեպի շոր միջլեռնային գոգավորություններն ուղղված լեռնա-

լանջերին, բացի նրանից, որ գոտիները տեղաշարժվում են ըստ բարձրության (վարից վեր), նրանք ունեն ավելի լայն տարածում: Հայկական ՍՍՀ-ի պայմաններում այս երևույթը առավել տիպիկ է Արարատյան գոգավորության սահմաններում հանդիպող տափաստանային և մարգագետնային լանդշաֆտային գոտիներին:

Ինչպես արդեն հիշատակեցինք, լեռնային երկրների լանդշաֆտների ձևավորման գործում զոնայականությունը մեծ դեր է կատարում:

Այն իր արտահայտությունն է դնում լանդշաֆտային բարձրագույն գոտիականության կառուցվածքում: Ամեն մի լայնակի զոնայի համապատասխանում է բարձրագույն գոտիականության իրեն բնորոշ պատկերը (սեկտորը): Վերջինս բնութագրվում է գոտիների ընդհանուր թվով, նրանց կազմով, հաջորդման հերթականությամբ, տարածման շտիկերով և այլնով:

Քանի որ ամեն մի լեռնային երկիր գտնվում է որոշակի լայնակի զոնայի (երբեմն զոնաների) տարածման ուղիքում, ուստի որպես օրենք տվյալ լեռնային երկրին կից նախալեռնային հարթավայրերը ներկայացված են առավելապես տվյալ զոնային (ենթազոնային) բնորոշ լանդշաֆտներով: Այստեղից հետևություն, որ լեռնային երկրներում բարձրագույն գոտիականության կառուցվածքի ներքին օղակը (դոտին) լանդշաֆտային կազմով բնութագրում է տվյալ լայնակի զոնային (սկզբնավորվում է նրանից):

Այսպես, օրինակ, Հայկական լեռնաշխարհը գտնվում է շոր մերձաբևադարձային կիսաանապատային զոնայում, Նախաբար նրա տարածքում հանդիպող բարձրագույն գոտիականության կառուցվածքի ներքին աստիճանը սկսվում է կիսաանապատներից:

Պետք է ավելացնել, որ լեռնային առանձին սիստեմների բարձրագույն գոտիականության հորինվածքի բնույթը պայմանավորված է նաև հորեան խոշոր տեկտոնագեոմորֆոլոգիական շրջանների ազդեցությամբ, լեռնային սիստեմի պատենշային դիրքադրությամբ, պարփակվածության աստիճանով և այլ հանգամանքներով:

Լեռնային երկրներում միջլեռնային խոշոր գոգավորու-

թյուններն ունեն լանդշաֆտային զոտիականություն հորինվածքի ուրույն պատկեր:

Առանձին լեռնաշղթաներով ու լեռնաբազուկներով նրանց մեկուսացումը նպաստում է զոգավորություն հատակում օդային հոսանքների ուժեղ ձևափոխմանը, դրանով և՛ կլիմայի ցամաքայնության բարձրացմանը: Վերջինս հանդեպնում է միջլեռնային զոգավորության հատակում որոշակի լանդշաֆտային համալիրների առաջացման, որոնք տիպիկ են ոչ թե տվյալ աշխարհագրական լայնությունը հատուկ բնական զոնային, այլ նրանից հարավ բնկած չոր զոնային կամ ենթազոնային: Այդպիսի գեպներում տվյալ զոնայի նմանակը հանդիսացող բարձրագիր դոսին գտնվում է զոգավորությունը պարփակող լեռնաշղթաների լանջերին կամ նախալեռնային հատվածում: Այդպիսին է Արարատյան զոգավորությունում անապատային լանդշաֆտային համալիրների առկայությունը:

Լեռնային երկրներում հաճախ նկատվում է լանդշաֆտային գոտիների ինվերսիա (գոտիների բոտ բարձրության տեղադրման տատանումներ), որը բերում է գոտիականության հորինվածքի փոփոխություն՝ տեղական կառուցվածքի առաջացում: Դա առավելապես նկատվում է միջլեռնային զոգավորությունների շրջանում: Գոգավորություն առաջացնող կամ, այլ կերպ ասած, շրջապատող լեռնալանջերը շատ հաճախ ունենում են գոտիների խիստ սարբեր կառուցվածքներ, որոնք պայմանավորված են լանջերի զիրքադրությամբ, պասնելային դիրքով (դեպի օդային հոսանքները), անկման բնույթով, հարարերական բարձրություններով, երկրաբանական կառուցվածքի ու ապարների բնույթով և այլ առանձնահատկություններով:

Այսպիսով, լեռնային երկրներում լանդշաֆտային գոտիների առկայությունը և նրանց արտահայտման բնույթը պայմանավորված է ղոնալ և ազոնալ օրինաչափություններով: Ժամանակակից պայմաններում կարող ուժ է դարձել նաև անարդարացի գործոնը: Ուստի պետք է նաև վեր հանել այդ գործոնի ազդեցությունը լանդշաֆտային զոտիականության կառուցվածքի ձևավորման վրա: Այսինքն՝ պարզել բնական գոտիներում մարդու աշխատանքային գործունեության հե-

տևանքով առաջացած փոփոխությունների ընթացքը, տարրը և պրոցեսների պարզացման ուղղվածությունը:

Քանի որ լանդշաֆտագիտությունը ի տարբերություն մասնակի գիտական դիսցիպլինների՝ զբաղվում է ոչ թե բնական առանձին տարրերով, այլ նրանց միջև գոյություն ունեցող փոխհարաբերությունով՝ փոխադարձ կապերի ու ազդեցությունների պարզարանմամբ, ժամանակի և տարածության մեջ նրանց գոյաձևերի բացահայտմամբ, ուստի հանդիսանում է «մարդը և բնությունը» փոխհարաբերության կարգավորման տեսական կողմի բանալին: Քանզի միայն բնության տարրերի փոխհարաբերությունների ճանաչմամբ է, որ կարելի է օգտվել բնության բարիքներից, առանց վնասելու նրա ներդաշնակությունը:

Այստեղից՝ եզրակացություն՝ բնության պահպանման և բնական ռեսուրսների օգտագործման զծով կատարվող բոլոր միջոցառումները պետք է ունենան լանդշաֆտագիտական հիմնավորում:

3. ԿՈՒԼՏՈՒՐԱԿԱՆ ԼԱՆԴՇԱՖՏՆԵՐ, ԼԱՆԴՇԱՖՏԻ ՎԵՐԱԿՈՒԼՏԻՎԱՑԻԱ

«Կուլտուրական լանդշաֆտ» ասելով մասնագետների զգալի մասը հասկանում է մարդու կողմից վերափոխված բնական լանդշաֆտները՝ բնակավայրերը, արդյունաբերական հանգույցները, գյուղատնտեսական հանգույցները և այլն: Ինչ խոսք, փոփոխված ոչ բոլոր լանդշաֆտներն են, որ իրոք կարելի է անվանել կուլտուրական: Շատ հաճախ բնական լանդշաֆտները մարդու կողմից քայքայվելով դառնում են «անկուլտուրական»՝ ցածր կենսաարդյունավետությամբ, տհաճ լարտաքին տեսքով:

Արժև հիշատակել, որ որքան էլ փոփոխված լինի լանդշաֆտը, նա չի դադարում բնական լինելուց, նրանում գործում են բնական երևույթներն ու պրոցեսները: Ուստի լանդշաֆտները դասակարգելիս չարժե կտրուկ անջատել բնական և կուլտուրական տեսակները, այլ պետք է տալ մարդու կողմից նրանց փոփոխվածության աստիճանը: Այդ տեսա-

կետից անջատվում են հետևյալ խմբերի լանդշաֆտները.

1. Զփոփոխված՝ բնական վիճակում դտնվող լանդշաֆտներ, որոնք անմիջականորեն չեն ենթարկվել մարդու տնտեսական գործունեությանը: Նման լանդշաֆտներ երկրի վրա հազվագեպ են, հիմնականում գտնվում են բարձր լեռնային շրջաններում և Անտարկտիդայում:

2. Թույլ փոփոխված լանդշաֆտներ, որոնցում էքստենսիվ մարդկային գործունեությունը փոփոխման է ենթարկել սոսկ առանձին տարրերի որոշ կողմեր, լանդշաֆտի հիմնական տարրերն ու նրանց կապերը մնացել են անփոփոխ, իսկ փոփոխությունները՝ վերականգնվող բնույթի են: Այս խմբին են պատկանում տունգրայի, տայգայի, անապատների, լեռնային մարգագետինների, հասարակածային անտառների և այլն, տնտեսության մեջ ակտիվ շօղտագործվող լանդշաֆտները:

3. Փոփոխված լանդշաֆտներ, որոնք ենթարկվել են մարդու տնտեսական գործունեության երկարատև, չկանոնավորված ազդեցությանը, որը և հանդես է լանդշաֆտների կառուցվածքների, ներքին կապերի ու ներդաշնակության անվերադարձ փոփոխությունների, շատ հաճախ՝ անբարենպաստ հենց մարդու համար: Նման լանդշաֆտները գտնվում են բոլոր ղոնաներում ու լեռնային երկրներում: Նրանց բնորոշ են էրոզիան, ճահճացումը, աղայնացումը, ջրավազանների աղտոտումը, մթնոլորտի թունավորումը և այլն:

4. Ռացիոնալ փոփոխված կամ բուն կուլտուրական լանդշաֆտներ, որոնցում բնական կապերն ու պրոցեսները փոփոխվել են նպատակասլաց ձևով՝ գիտական հիմքի վրա, հանուն հասարակության շահերի: Նման լանդշաֆտների գործունեությունը մարդու կողմից սխտեմատիկաբար կանոնավորվում է, զարգացմանը ընթացք տրվում՝ համաձայն վաղօրոք մշակված պլանի: Ահա նման լանդշաֆտներն են, որ կարելի է անվանել իրոք կուլտուրական և այդպիսիք են, որ կարող են ապահովել հասարակության պահանջները:

Կուլտուրական լանդշաֆտների ձևավորումը մարդկային նպատակասլաց գործունեություն է, որը հետապնդում է երկու գլխավոր նպատակ՝ առավելագույն տնտեսական էֆեկտի ստացում և մարդու բնակավայրի պայմանների լավացում:

Փանի որ կուլտուրական լանդշաֆտները մնում են որպես բնական առաջացումներ, ապա նրանցում միշտ տարվում են միջոցառումներ, վերացնելու ոչ ցանկալի բնական պրոցեսները, կանխելու դրանց զարգացման ոչ ցանկալի տեմպերը, ինչպես նաև լավացնելու հիգիենիկ պայմանները, կենսագեոքիմիական միջավայրը, էսթետիկական արժեքները և այլն:

Որպեսզի պահպանվեն մարդու կողմից ստեղծված բարձր արտադրողականություն և առողջ միջավայրային պայմաններ ունեցող համալիրները, պետք է անադարտ պահել նրանց բոլոր տարրերը, հատկապես բնակավայրերի սահմաններում ձեռագցնել կանաչ տարածքներն ու անտառադաշտները: Ինչպես կոչված բնակավայրային (селитебные) լանդշաֆտներով է պայմանավորված ամենահիմնականը՝ մարդու առողջությունը, իսկ վերջինիս հիմնական գրավականը բուսականությունն է, կանաչ զանգվածը: Փանի որ կանաչ տնկարկները ֆաղաքների թոքերն են, մեր առողջության պահպանները, ուստի կանաչի մեջ տոգորված բնակավայրն է, որին կարելի է անվանել կուլտուրական լանդշաֆտ: Մերկ պաշտում բարձրացված հոյատեսք կառույցները խորթ են շրջակայքին, չեն լրացնում բնության համալիրը, հետևաբար չեն կարող համարվել կուլտուրական:

Արժե հիշատակել, որ բարձրարժեք կուլտուրական լանդշաֆտների ստեղծման պատմությունը այնքան հին է, որ բան երկրագործության ակունքները: Դեռ մեր թվարկությունից առաջ Մերձավոր արևելքում, Հունաստանում, Հռոմում ու Չինաստանում մարդիկ կարողացել են փոխել բնական լանդշաֆտը, այն հարստացնել նոր տարրերով, անապատների առանձին մասեր վեր են ածել ծաղկուն ալգեստանների, կարգավորել են գետերի հոսքը, ստեղծել ոռոգման սխտեմի հիասքանչ կառույցներ: Որպես կուլտուրական լանդշաֆտի ստեղծման և հողաշերտի արանսպլանտացիայի հիասքանչ օրինակ է աշխարհի յոթ հրաշալիքներից մեկը՝ Շամիրամի կախովի այգիները Բաբելոնում: Հայկական լեռնաշխարհում կուլտուրական լանդշաֆտի ստեղծման վաղեմի պատմության փայլուն վկաներն են ուրարտական ժամանակներում կառուցված, և դեռևս գործող, ջրատարները և ոռոգ-

ման բազմաթիվ այլ կառույցներ: Նման լանդշաֆտներից են նաև Հոլանդիայի հանրահայտ պոլդերները (ծովի ծանծաղ մասերից ցամաքի նվաճումը), ինչպես նաև մեր երկրում աղուտային անապատների ու խոպան հողերի լայն մասշտաբների՝ գյուղատնտեսական բարձրարժեք հողատեսքերի ստեղծումը: Վերջերս լայն տարածում է ստացել նաև կուլտուրական լանդշաֆտների օպտիմիզացում (լավացում) հասկացողությունը: Կուլտուրական լանդշաֆտների օպտիմիզացիա ասելով պետք է հասկանալ տարածքում նյութերի կենսաբանական շրջանառության և ջրային միգրացիայի (այդ թվում և ջրի շրջանառություն) տեմպերի ինտենսիվացումը: Դա իր հերթին նշանակում է՝ ֆոտոսինթեզի արագացում (վերջինս բերում է կենսաբանական նյութերի բարձր արգյունավետություն և բազմաձևություն), օրգանիզմների մնացորդների արագ քայքայում ու հանքայնացում, նրանց նյութերի ներգրավում կենսաբանական շրջանառության նոր ցիկլ, կենսաբանական շրջանառությունից քիմիական տարրերի նվազագույն քանակի հեռացում (ցանկալի է, որ քիմիական տարրերը միշտ գտնվեն կենսաբանական շրջապտույտի մեջ և ջրային միգրացիայի միջոցով շահեռանա լանդշաֆտից), լանդշաֆտից ավելորդ տարրերի ու միացությունների հեռացում, պակասորդների լրացում, լանդշաֆտի ներքին ռեսուրսների ակտիվացման հաշվին կենսաբանական շրջանառության ուժեղացում և այլն:

Վերը հիշատակված հարցերի իրացումը պահանջում է լայն մասշտաբի լանդշաֆտաերկրաքիմիական հետազոտությունների կատարում՝ ինչպես կուլտուրական լանդշաֆտների, այնպես էլ բնական էտալոն ծառայող տեղամասերի սահմաններում: Վերջիններս հնարավորություն կտան պարզել տարբեր լանդշաֆտներում քիմիական տարրերի երկրաքիմիական վարքագծերն ու քանակական բաշխվածությունը, ուստի և մշակել բարձր կենսաարդյունավետությամբ կուլտուրական լանդշաֆտների ստեղծման ու կառավարման գիտական հիմունքները:

Լանդշաֆտագիտության հետ միասին ռացիոնալ կուլտուրական լանդշաֆտների ստեղծմանը օգնում է տնտեսական աշխարհագրության ճյուղերից մեկը՝ շրջանային պլանավո-

րումը: Մեր երկրի շատ քաղաքներ իրենց նախագծային հաշոդ ձևավորմամբ, կանաչ զոտիների լայն ցանցով, այսպես կոչված լանդշաֆտային ճարտարապետության հնարքների օգտագործմամբ ու կիրառումով, դարձել են իսկական կուլտուրական համալիրներ: Այդպիսին են Մոսկվան, Լենինգրադը, Տոլյատին և այլն: Բավական է նշել, որ Մոսկվա քաղաքի յուրաքանչյուր բնակչի բաժին է ընկնում 25 քառ. մ կանաչ տնկարկ, (1978 թվի տվյալներով):

Ավելացնենք, որ ուրույն և բարդ պրոբլեմ է ներկայացնում նաև կուլտուրական գյուղատնտեսական կամ ագրոլանդշաֆտների ստեղծումը: Այս հարցում առավել շահով պետք է հաշվի նստել վերափոխվող բնական լանդշաֆտների առանձնահատկությունների հետ: Միայն սվյալ դոնային կամ գոտուն բնորոշ էտալոնային բնատեղամասերի լանդշաֆտների խորն ուսումնասիրությունն ու նրանց առանձնահատկությունների ճանաչումն է, որ հնարավորություն կտա ստեղծելու իրոք լիարժեք կուլտուրական լանդշաֆտներ: Ավելացնենք, որ ամեն մի կուլտուրական լանդշաֆտը սվյալ տարածքին պատմականորեն բնորոշ բնական լանդշաֆտի տարբերակն է՝ ինվարիանտը:

Ինչպես նշեցինք, մարդն իր գործունեությամբ շատ հաճախ փոփոխելով բնական լանդշաֆտները, առաջացնում է նաև այսպես կոչված «անկուլտուրական» լանդշաֆտներ: Նման տարածքներ հատկապես շատ են լեռնաարդյունաբերական ձեռնարկությունների, հանքավայրերի և բնակավայրերի շրջակայքում: Բաց եղանակով հանքերի օգտագործման ժամանակ առաջանում են հսկայական տարածքով դատարկ փոսեր, հողածածկից ու բուսականությունից զերծ մերկացումներ, ինդուստրիալ դատարկություններ՝ անապատներ: Նման ոչ կուլտուրական առաջացումները պետք է վերափոխվեն, ենթարկվեն վերակուլտիվացիայի և դառնան կուլտուրական լանդշաֆտներ: Այդ հարցում ես պետք է ղեկավարվել լանդշաֆտագիտության ուսմունքի դրույթներով, հաշվի առնելով վերականգնվող տարածքում հասարակության հիգիենիկ, կուլտուրական և այլ պահանջները, ժողտնտեսության պլանի խնդիրներն ու բնական պայմանների ընձեռած հնարավորությունները:

Վերակուլտիվացիան հունական բառ է, որը նշանակում է վերամշակել կամ նորից մշակել: Սակայն մեր երկրում այս տերմինը օգտագործվում է «արդյունաբերության հետևանքով խախտված հողատարածքների վերականգնման» իմաստով: Իր բովանդակությամբ այն նույնացվում «տեխնածին լանդշաֆտների կուլտուրականացում» հասկացողության հետ: Նշենք, որ լիթուանիայի գլխավոր հարստության՝ հողաշերտի քայքայումը արդյունաբերության լիոնահանքային ճյուղի հետևանքով, այժմ ողջ երկրագնդի առումով հասել է հսկայական չափերի: Միայն ԱՄՆ-ում այդ պրոցեսի հետևանքով խախտվել է 5,2 միլիոն հեկտար բերրի հողատարածք: 2000 թվականին այն հասնելու է մոտ 12 միլիոն հեկտարի: Չնայած հողատարածքների վերակուլտիվացման դժով աշխատանքներ տարվել են դեռ հնագույն ժամանակներում (այդ թվում և հողերի տեսակավորում, անապատներում օաղիսների ստեղծում, մելիորացիա և այլն), սակայն գիտականորեն հիմնավորված և լայն մասշտաբի աշխատանքներ մեր հանրապետությունում կատարվում են միայն 1960-ական թվականներից:

Գիտական, առումով վերակուլտիվացիան կոնստրուկտիվ աշխարհագրության ճյուղերից մեկի՝ լանդշաֆտագիտության գիտաարտադրական ենթաճյուղն է: Նրա գլխավոր խնդիրը տեխնածին պրոցեսների հետևանքով բնական համակարգերի խախտված տեղամասերում էկոլոգիական իմաստով օպտիմալ լանդշաֆտների ստեղծման և հողային ֆոնդի արագորեն վերականգնման տեսության ու տեխնոլոգիայի մշակումն է:

Արտագրության տեսակետից լանդշաֆտների վերակուլտիվացիան արտագրության թափոնների ուտիլիզացման տեխնոլոգիական պրոցես է:

Վերակուլտիվացիայի բնագավառում տարբերում են երկու ղլխավոր փուլեր՝ լեոնատեխնիկական կամ երկրաբանական և կենսաբանական: Առաջինի գլխավոր խնդիրը կենսահամակեցությունների համար գրունտների վերափոխումն է՝ նրանց էդաֆիկ (բույսերի աճի համար նպաստավոր) միջավայրի հատկանիշներ տալը: Նման աշխատանքների դափնին համարվում է հողային ծածկույթի տրանսպլանտացիան (պատվաստում): Երկրորդ փուլը դա լանդշաֆտի ամենա-

շարժուն աարբերի՝ կենդանի օրգանիզմների և նրանց կազմած համակեցությունների ստեղծումն է, այլ կերպ նոր, կուլտուրական լանդշաֆտների ձևավորումը (աղյուսակներ 1 և 2):

Այստեղից պարզ է, որ վերակուլտիվացիան, որպես բնության պահպանության ակտիվ ձև, բնագրվում է բնական ռեսուրսների, առաջին հերթին հողածածկի, պահպանումն ու վերարտադրությունը, էսթետիկական իմաստով արժեքավոր, առողջ միջավայր և բարձր կենսաարդյունավետություն ունեցող նոր բնատեխնիկական լանդշաֆտների ստեղծումը:

Սովետական նշանավոր բնագետ Բ. Պ. Կոլեսնիկովը վերակուլտիվացիայի տեսության մեջ առանձնացնում է երկու կարևոր ասպեկտ՝

ա) տեղանքի բնատնտեսական պայմանների առանձնահատկությունների հիման վրա կուլտիվացիայի ենթակարտեխնածին լանդշաֆտների գիտական դասակարգում ու գնահատում:

բ) տեխնածին լանդշաֆտների ձևավորման ու գոյատևման մեխանիզմների ճանաչում և ղեկավարում (դրանց հիման վրա էլ նրանց ֆունկցիավորման մոդելավորում ու կանխատեսում):

Պարզ է, որ վերոհիշյալ բոլոր հարցերի լուծումը տեսակետորեն հիմնավորվում է լանդշաֆտագիտության դրույթներով: Այս տեսակետից մեծ հետաքրքրություն կարող է ներկայացնել վերակուլտիվացիոն ստացիոնարների ստեղծումը երկրի տարբեր աշխարհագրական զոնաներում ու բարձրագիւր լանդշաֆտային գոտիներում: Դրանցում կատարվող գիտական գիտարկումներն ու փորձերը օգտակար լինեն կուլտուրական լանդշաֆտների ստեղծման և պահպանման դժվարին գործում: Վերակուլտիվացիայի կարիք են զգում նաև էրոզացված հողատարածքները, որոնք այժմ երկրադնդի վրա բռնում են ահռելի տարածություններ: Հետևաբար, խախտված հողերի վերակուլտիվացիան իրենից ներկայացնում է ժողովրդատնտեսական մեծ նշանակություն ունեցող խնդիր, քանի որ, ինչպես նշել է ՍՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի փոխպրեզիդենտ Ա. Վ. Սիդորենկոն, մարդկության ապագան կախված է ոչ միայն բնական ռե-

Համեմատելով և անդհովն ծաղման այլ բնույթի ոչ կոպտության լանդշաֆտերի վերակոստիկացիա

[illegible]

Աղյուսակ 2

Մարդու ներգործությունը տարածքի վերակոնստիտուցիայի ժամանակ

Ներդրություն բնույթը	Լանդշաֆտից նյութերի հեացում	Լանդշաֆտում նյութերի ներկերում	Լանդշաֆտում նյութերի տեղական ձևափոխում (վերափոխում):
Ներդրություն ուղղվածություն ու հիմնական ձևերը:	Ներկաքիթիական ակտիվ վոր նյութերի հեացում՝ 1. Արդյունաբերության ձևաար- կությունների քունավոր մեա- ցողներ: 2. Չմշակված կոտո նյութեր: 3. Տեխնիկական կառույցներ: 4. Ոչ ցանկալի կենսական բա- ղադրիչներ, փոխոր խճալին նյութեր և այլն:	Ներկաքիթիական ակտիվ, ոչ քունավոր նյութերի րերում՝ 1. Հողմաշերտ, 2. Պարարտանյութ, 3. Ոռոգելի ջուր, 4. Տնկանյութեր և այլն:	Ներկաքիթիական ակտիվ քունա- վոր նյութերի շեղացում՝ 1. Կերիտոգիական հիմքի վեր- ստեղծում: 2. Քունավոր նյութերի քալում՝ խորը շերտեցում: 3. Հողագործունների կայունացում: 4. Դրենաժային միջոցների տե- ղադրում: 5. Չորացում (ջրաբբիացում) և այլն:

սուրսներից, այլև տարածքից: Ապագայում, տեխնիկական հնարավորությունների զարգացման բարձր աստիճանում, «տարածքը» համարվելու է բնական . կարևորագույն ուսուրաններից մեկը:

Բավական է ավելացնել, որ անցյալում մեր երկրագնդի վրա բերրի հողատարածություններից 50 միլիոն հեկտարը այժմ դարձել է անօգտագործելի:

Նշենք, որ վերակուլտիվացիան պետք է նպատակասլաց բնույթ կրի՝ թե տնտեսական ինչ նպատակների համար է այդ տարածքը օգտագործվելու (գյուղատնտեսության, անտառային տնկումների, ջրավազանների ստեղծման, շինարարության և այլն):

Ժողովրդական տնտեսության ճյուղերից ամեն մեկը իր սպեցիֆիկ պահանջն է ներկայացնում վերակուլտիվացիային: Այսպես օրինակ, ջրային ավազան ստեղծելու նպատակով տարածքի վերակուլտիվացիան չի պահանջում հողաշերտի ստեղծում, իսկ գյուղատնտեսության համար այն պարտադիր է:

Մեր երկրում վերակուլտիվացիայի են ենթարկվել ածխի և երկաթի բազմաթիվ հանքավայրերի տեղամասեր (Մերձմոսկովյան ավազան, Ուրալ, Կուզբաս, Դոնբաս և այլն): Դրանց մեծ մասը վեր են ածվել կանաչ տնկարների՝ հանքըստյան պարկերի, գեղեցկացված ջրային ավազաններով ու պուրակներով:

Այսպես, օրինակ, Դոնպրոպետրովսկի մարզի Ալեքսանդրյան հանքավայրը վերափոխվել է անտառայգու՝ 250 հեկտար մակերեսով, որտեղ իրենց հանգիստն են անցկացնում 10 հազար աշխատավորներ: 1964—73 թթ. Բելոռուսիայում ռեկուլտիվացիայի են ենթարկվել 100 հազար հեկտար տորֆահանքեր, որից 80000 հեկտարը ներդրվել է գյուղատնտեսության մեջ: Ինչպես մեր, այնպես էլ սոցիալիստական մյուս երկրներում լանդշաֆտների ռեկուլտիվացիան մտցված է բնապահպանման գծով մշակված պետական պլանների մեջ: Բացի այդ, նման աշխատանքների կատարումը պարտադիր է տարածքի բնական ռեսուրսները շահագործող ձեռնարկությունների համար: Հանքավայրն օգտագործելուց հետո լեռնահանքային արդյունաբերական ձեռնարկությունը

պարտավոր է տվյալ տեղամասը ենթարկել ռեկուլտիվացիայի՝ վերականգնել բնական լանդշաֆտը և հանձնել իր նախկին տերերին: Ցավոք, պետական այդ կարևոր որոշումը հաճախ իրազանց է լինում, կամ էլ ռեկուլտիվացիան կատարվում է անբավարար: Ոչ ճիշտ ռեկուլտիվացիայից հետո նման լանդշաֆտները մնում են անկուլտուրական վիճակում, դեռ ավելին՝ վտանգ են ներկայացնում հարևան կուլտուրական լանդշաֆտների, հատկապես բնակավայրերի համար: Նման դեպքեր նկատելի են մեր հանրապետության սահմաններում տուֆի հանքավայրերում: Լեռնային շրջաններում կուլտուրական արոտներին մեծ վնաս են հասցնում երկրաբանական հետախուզական փոստատներն ու խրամատները, որոնք տասնյակ տարիներ բաց վիճակում մնալով, ենթարկվում են էրոզիայի, քայքայվում և ազտոտում շրջակա լանդշաֆտները:

Բացասական գործոններից մեկն էլ այն է, որ միութենական մասշտաբով դեռևս չկա վերակուլտիվացիայի գծով մասնագիտացված գերատեսչություն, կադրեր: Մեր երկրում բնության հարստություններն (հատկապես հանածո) օգտագործած տարածքների վերակուլտիվացիան բնության պահպանման գծով տարվող աշխատանքների կարևորագույն ճյուղերից մեկն է, տվյալ հանքավայրը շահագործող ձեռնարկության պարտականությունը (տես բնության տարրերի գծով գործող օրենսդրությունները):

4. ԼԱՆԴՇԱՖՏՆԵՐԻ ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ԶԵՎԵՐԸ

Խուս խոշորագույն բնախույզ Վ. Վ. Դոկուչևեր առաջին անգամ գիտականորեն հիմնավորեց բնության տարրերի ու երևույթների փոխադարձ կապվածությունն ու փոխազդեցությունը: Ապացուցեց, որ բնական բաղադրամասերից մեկի որակական ու քանակական փոփոխությունը ազդում է նաև մյուսների վրա: Բնության տարրերի դիալեկտիկական այդ միասնության գաղափարն էլ լանդշաֆտագիտության ուսմանը անկյունաքարն է:

Ինչ խոսք, բնությունն օժտված է իր խախտված հավասարակշռությունը վերականգնելու, սպառված որոշ տարրեր

ավելացնելու կամ վերադարձնելու որոշակի ունակությամբ: Սակայն այդ հնարավոր է այնքան ժամանակ, քանի դեռ մարդիկ բնության մեջ խոշոր փոփոխություններ չեն մտցրել:

Մարդկային հասարակության պատմությանը հայտնի են շատ դեպքեր, երբ երկրագնդի տարբեր մասերում մարդու կողմից տեղի են ունեցել բնության անվերադարձ փոփոխություններ: Այսպես, անտառների համատարած ոչնչացման հետևանքով Մերձավոր արևելքի երկրներում, Փոքր Ասիայում, Հունաստանում անտառային լանդշաֆտները փոխարինվեցին քարքարոտ կիսաանապատների ու սորուն ավազների:

Եթե հնագույն երկրաբանական ժամանակաշրջաններում լանդշաֆտների փոփոխությունները պայմանավորված են եղել բացառապես բնական գործոններով (կլիմա, հրաբխայնություն, սառցապատում, տեկտոնիկա), ապա երկրաբանական զարգացման ներկա փուլում նրանց մեծ մասի անհետացումը մարդկանց ներգործության հետևանք է:

Որոշակի գծերով անտրոպոգենի արդյունք են ժամանակակից բուսականության և աշխարհի տեսակային կազմի ու խմբավորումների բաշխվածությունը:

Այնուհանդերձ, մարդկությունը վաղուց ի վեր հոգ է տարել բնության որոշ լանդշաֆտներ պահպանելու համար՝ ստեղծելով արգելված տարածքներ: Եթե նկատի չունենանք առանձին մարդկանց և ընկերությունների կողմից պահպանվող բնատարածքների կազմակերպումը, որի նպատակն էր դալիս է դեռ միջին դարերից, ապա պետականորեն պահպանվող առաջին արգելոցը կազմակերպվել է Ֆրանսիայում 1858 թվականին: 1872 թվականին հիմնադրվել է ԱՄՆ-ի հսկողության տակ աղգային պարկը, որ մոտ 900 հազար հեկտար տարածության վրա գործում են 3000-ից ավելի հեյդերներ: 1885 թվականին Կանադայի ժայռոտ լեռներում կազմակերպվում է Բանֆ աղգային պարկը: Մեր դարի առաջին կեսերին բոլոր մայր ցամաքներում գործում էին արգելոցային տարածքներ:

Ռուսաստանում լանդշաֆտների բնապահպանման գծով լուրջ աշխատանքներ են սկսվել XVIII—XIX դարերից: Առա-

ջինը Վոլգա գետի ակունքներում Պյոտր 1-ի հրամանով կաղնու անտառների պահպանումն էր: Բնական լանդշաֆտների պահպանման գործում մեծ ավանդ ունեն ռուս նշանավոր գիտնականներ Վ. Ալեքսիևը, Բ. Բորոգինը, Ն. Բուշը, Գ. Տանֆիլևը և շատ ուրիշներ:

Այդ աշխատանքներն արագ թափ ստացան մեր դարի 50-ական թվականներից հետո, երբ միջազգային մասշտաբով սրվեց բնության պահպանության պրոբլեմը:

Ըստ ՄԱԿ-ի տվյալների, 1975 թվականին աշխարհում գործում էին 1352 խոշոր բնապահպանվող տարածքներ, որից 269-ը՝ ԱՄՆ-ում, 239-ը՝ Ավստրալիայում, 70-ը՝ Կանադայում, 77-ը՝ Ճապոնիայում և այլն: Ավելացնենք, որ դեռ 1935 թվականին ԱՄՆ-ում կազմակերպվել է ստորջրյա արգելոց՝ Ջեֆերսոնի ֆորտը: Վերջին տասնամյակներում ջրային արգելոցներ են ստեղծվել նաև Ֆլորիդա ու Կալիֆոռնիա նահանգներում, ինչպես և Կարաիբյան ծովում: Տարածքների մեծությամբ ու բնապահպանման ուժեղ գիտական հետաքննությունների և օգտագործման ձևերի բազմազանությամբ նախահայտ են Աֆրիկա աշխարհամասում գործող արգելոցները, ԱՄՆ-ի, Կանադայի և Ավստրալիայի աղգային պարկերը, Չեխոսլովակիայի արգելավայրերը և այլն:

Սովետական Միությունում կազմակերպված է բնապահպանվող օջախների լայն սիստեմ: Ավելացնենք, որ դեռևս 1918 թվականին մեղ մոտ կազմակերպվեց Աստրախանի պետական արգելոցը՝ պահպանելու Վոլգայի ճեղքաբերանի (դելտայի) ջրահանգստի լանդշաֆտը, թանկարժեք ձկնատեսակների ու թռչունների բնադրավայրերը:

Գտ այն տարիներին էր, երբ նորաստեղծ Սովետական Ռուսաստանը սովի ճիրաններում էր, իսկ օտարերկրյա ինտերվենտները ներքին թշնամիների հետ արշավանք էին սկսել մեր դեմ: Այդ տարիներին ստեղծվեցին նաև Բարգուզինի, Բելովեժյան, Պեչորա-Իլմենյան, Կովկասյան և այլ արգելոցներ:

Մեր երկրում արգելոցների ու արգելավայրերի լայն ցանցի ստեղծումը անհետացումից ու ոչնչացումից փրկեց մի շարք խոշոր կաթնասուն կենդանատեսակներ՝ վայրի ձի (Պեժեհալսկու), կուլան, ուսուրական վագր, սպիտակ արջ,

սրմղղեղն, սալդակ, ջրակուղբ, սամույր, ջրափիղ, պուբր, սրնշակ:

Պետք է նշել, որ մեզ մոտ բնությունը պահպանող օջախների կազմակերպումը դիտվում է որպես սլանային տնտեսության մասնաճյուղ. այդ աշխատանքների կատարման համար զգալի գումարներ են հատկացվում, և տարեցտարի ընդարձակվում պահպանվող լանդշաֆտների տարածքները: Դրանք նպաստում են բույսերի և կենդանիների աճմանն ու զարգացմանը, ստեղծում են մարդկանց առողջությունն ու աշխատանքային գործունեությունը, հոգևոր ու էսթետիկական պահանջները ապահովող բնական համալիրներ, պահպանում են բնության մեջ եղած բոլոր կենսաձևերը: Այդ հնարավորություն կրնձեռի բնությունն ուսումնասիրել իր զարգացման ընթացքում, ավելի մանրակրկիտ հետազոտել ապագայում:

Ամենայն հավանականությամբ այժմ չօգտագործվող բնական տարրերը ապագայում կդառնան ամենակարևոր հումքը:

Այսպիսով, լանդշաֆտների պահպանությունը մեզ մոտ պետական ու հասարակական միջոցառումների մի ընդարձակ սխստեմ է, որն իր մեջ է ընդգրկում միջավայրի անաղարտության պահպանումը, բնական հարստությունների նպատակահարմար օգտագործումը, վերարտադրումն ու վերափոխումը՝ բնական լանդշաֆտների օպտիմիզացիան:

Ընդհանուր գծերով լանդշաֆտների պահպանման համակարգում առանձնացվում են երկու խմբի ձևեր՝ ակտիվ և պասսիվ:

Լանդշաֆտների պահպանման ակտիվ ձևերը նախատեսում են բնական ռեսուրսների լայնորեն օգտագործում՝ բարձր արդյունավետություն և լիարժեք էկոլոգիական պայմաններ ունեցող համալիրների ստեղծման պայմանով: Այլ կերպ ասած, լանդշաֆտների պահպանման ակտիվ ձևը դա բնական առաջացումների՝ աշխարհագրական միջավայրի կառուցվածքային մասերի, գործունեության անընդհատության ու անաղարտության պահպանումն է, նրանց ռեսուրսների օգտագործման և վերարտադրման պայմաններում: Պահպանման այս ձևում հանգուցայինը բնական համակար-

գերի գործունեության մեխանիզմների պաշտպանությունն է, նրանց «աշխատանքին» ճիշտ միջամտելն ու համագործակցելը:

Լանդշաֆտների պահպանության պասսիվ ձևերը կոչված են ահամանափակելու կամ արգելակելու բնական համալիրների որոշակի ռեսուրսների օգտագործումը՝ այն անփոփոխ սլանային, բազմացնելու, կամ էլ անհետացումից ու ոչնչացումից փրկելու նպատակով:

Պահպանության պասսիվ ձևերն ունեն հնագույն պատմություն և հասարակության զարգացման փուլերին գուզընթաց փոխում են իրենց բնույթը: Նման ձևերի շարքին են գաղում արգելոցները, արգելավայրերը, ազգային պարկերը և այլն: Ներկայումս բնության պահպանության այդ ձևերը որոշ չափով փոխել են իրենց առաջնային նպատակները՝ դարձել գիտահետազոտական փորձարարական աշխատանքների կենտրոններ: Այժմ արգելոցներում և արգելավայրերում պահպանվում են ոչ թե բնության մեկ տարրը, ինչպես նախահեղափոխական ժամանակաշրջաններում, այլ ողջ բնական համալիրը, լանդշաֆտի բոլոր բաղադրամասերը՝ լուծողի հավասարակշռությամբ, իրենց զարգացման դինամիկ վիճակում:

Մեր երկրում բնապահպանման օջախներ կազմակերպվել են բնատարածքային այնպիսի համալիրների հատվածում, որոնք գիտական մեծ արժեք ունեն, կան թանկարժեք բուսականդանատեսակներ, անցյալ դարաշրջաններից մնացած կենդանի և բրածո կենսաձևեր, երկրաբանական փուլերը պատկերող ապարաշերտերի մերկացումներ և բնական այլ հուշարձաններ: Ծանոթանանք այդ ձևերին առանձին-առանձին:

Արգելոցներ. ներկա ըմբռնմամբ արգելոցները համարվում են լանդշաֆտի պասսիվ պահպանման ամենաէֆեկտիվ ձևը: Այժմ արգելոցների հիմնական նպատակը բնության էտալոնների պահպանությունն է, որոնք հնարավորություն կտան որոշելու մեր մոլորակի զարգացման բնականոն ընթացքը՝ առանց մարդու անմիջական ազդեցության: Արգելոցների տարածքի լանդշաֆտները պետք է արտահայտեն տվյալ շրջանի կամ մարզի բնության հիմնական առանձնա-

հատկութիւնները՝ լինեն բնորոշ (ռեպրեզենտատիվ), որոշ դեպքերում էլ ունիկալ (եզակի): Դրանք գիտահետազոտական հաստատութիւններ են, քնական լաբորատորիաներ, որ մանրամասնորեն հետազոտվում են բնության բոլոր տարրերը, դիտարկվում բնական երևույթները, հանգում գիտապրակտիկ եզրակացութիւններին:

Ժամանակակից արգելոցները քացի առաջնային նպատակներից՝ էտալոնային տեղամասեր ծառայելուց, ունեն նաև երկրորդ կարեւոր ֆունկցիա՝ պահպանում են կենդանիների և բուսականութիւնի գենետիկական ֆոնդը: Այս նպատակով մեզ մոտ կազմակերպվել են բազմաթիւ արգելոցներ՝ Բայկալի, Բերեզինյան, Խապյորի, Պիցունգայի, Իւմենյան և այլն: Ընդգծենք, որ արգելոցների կազմակերպման առաջին և երկրորդ խնդիրները իրարից անկախ չեն, գործում են մեկ ուղղութեամբ, լուծվում միաձե, թեև երբեմն գենետիկական ֆոնդի պահպանումը հակադրվում է բնական լանդշաֆտի պահպանմանը շմիջամտելուն: Բայց որոշակի միջամտութիւնը անխուսափելի է և հարկադրական, քանի որ պահպանութեան ռեժիմի պայմաններում որոշ կենսաձեւեր կարիք են զգում կանոնավորման, (հատկապես՝ գիշատիչների քանակը): Անգամ բուսական համակեցութիւնները ևս որոշ դեպքերում կարիք են զգում մարդկային միջամտութեան, քանի որ արգելոցների ներկա լանդշաֆտները այս կամ այն աստիճանով անտրոպոգեն են, կրել են մարդկային ազդեցութեան հետևանքներ: Նրանց որոշ օղակներում խանգարված են ինքնաբերական զարգացման պրոցեսների դինամիկան, ուղղվածութիւնն ու ընթացքը: Ինչ խոսք, արգելոցային լանդշաֆտներում մարդու միջամտութիւնը պետք է լինի խիստ պատճառաբանված, գիտական հիմունքներով մշակված ու պլանավորված և ուղղված բնության՝ բնական համակարգերի լավացմանը:

Սովետական Միութիւնում արգելոցները համարվում են պետական հաստատութիւններ իրենց հաստիքներով, իրավաբանական իրավունքներով: Արգելոցներում գիտական աշխատանքը բազմակողմանի է և ապահովված է տարբեր մասնագետներով, որոնք կատարում են արգելոցի բնական

լանդշաֆտների ու տարրերի համալիր ուսումնասիրութիւն:

Արգելոցներում կատարվող անհրաժեշտ աշխատանքներից մեկը արգելոցի տարածքի բնութեան տարրերի, լանդշաֆտների, երևույթների ու պրոցեսների գիտական ինվենտարիզացիան է: Պարտադիր թեմա է նաև «Բնութեան տարեգրութիւնը»: Միութեան շատ արգելոցներ հրապարակում են իրենց գիտական աշխատանքների պարբերականները: Արգելոցների ղեկավարումը մեզ մոտ ղեռն չի կենտրոնացված որոշակի գերատեսչութիւնում: Այսպես, ՌՍՖՍՀ-ում այն պատկանում է Միխատրենի խորհրդին կից գործող որսորդական տնտեսութեան և արգելոցների գլխավոր վարչութեանը: Բնութեան պահպանութեան կոմիտե ունեցող հանրապետութիւններում (Ուկրաինա, Բելոռուսիա, Ադրբեջան և այլն) այն պատկանում է վերջինիս: Մոտ տասնհինգ արգելոց ենթարկվում են համամիութենական օրգանին՝ ՍՍՀՄ գյուղատնտեսութեան միխատրութեան բնութեան պահպանութեան, արգելոցների և որսորդական տնտեսութեան գլխավոր վարչութեանը: Մի քանի արգելոցներ գտնվում են ՍՍՀՄ գիտութիւնների ակադեմիայի տնօրինութեան ներքո և այլն:

Ավելացնենք, որ «արգելոց» տերմինը գիտական և գիտամասսայական գրականութեան մեջ երբեմն օգտագործվում է այլ առումով: Այսպես, օրինակ, վերջին տարիներին կազմակերպվել են այսպես կոչված հոգևոր կուլտուրայի համալիրների, հուշային (մեմորիալ) կառույցների և այլնի գծով արգելոցներ (օրինակ Միխայլովկա գյուղը, Յասնայա Պոլյանան, Սուզդալը և այլն): Նոյնն արգելոցային ռեժիմ ասելով հասկանում են բոլոր տեսակի բնապահպանող ձևերը, որոնք ոչ մի կապ չունեն արգելոցների հետ:

Նշվեց, որ արգելոցների լայն ցանց է կազմակերպված նաև արտասահմանյան երկրներում՝ Ամերիկայում, Աֆրիկայում և այլուր: Ամենախոշորը՝ ըստ բռնած տարածքի, դա հարավարեւմտյան Աֆրիկայի էտոլա-Պան արգելոցն է՝ 7 միլիոն հեկտար տարածքով: Ընդարձակ է նաև փղոսկրի ափի Բուսա կոչվող արգելոցը՝ 900 հազար հեկտար: Անգոլայի Լուանտա արգելոցի տարածքը 828 հազար

հեկտար է: Խոսելով արգելոցների մասին, պետք է նշել նաև արգելոցային ռեժիմի նոր ձևի՝ բիոսֆերային արգելոց կայանների կազմակերպման, նրանց խնդիրների ու գործունեության ծրագրերի մասին: Բնապահպանման այս ձևը առաջացել է վերջերս և, այսպես կոչված, համաշխարհային մասշտաբով մոնիտորինգի ստեղծման արգասիքն է: Բիոսֆերային արգելոցների կազմակերպման խնդիրները մշակվում են Յունեսկոյի կողմից՝ «Մարդը և կենսոլորտը» համաշխարհային կոորդինացնող խորհրդի ծրագրի համաձայն: Առաջին անգամ այս գծով աշխատանքներ սկսվեցին նախագծվել 1974 թվականին: Այժմ Սովետական Միության և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների ջանքերով մշակված են կոնկրետ համատեղ պլաններ, կազմակերպելու խոշոր բիոսֆերային արգելոցներ: Բնության պահպանման գծով կազմակերպվող նման օջախները պետք է դառնան մարդու ազդեցության հետևանքով գլոբալ առումով երկրի կենսոլորտի գրության և փոփոխման տենդենցների վերաբերյալ ինֆորմացիայի աղբյուրներ:

Ապահովելով առաջին հերթին ազգային հետաքրքրությունները, բիոսֆերային արգելոցները կհանդիսանան ազգային մոնիտորինգային համակարգի ինքնուրույն ենթահամակարգ, ինչպես նաև կներկայացնեն միջազգային (գլոբալ) մոնիտորինգի մասը:

Նախնական համաձայնությամբ միջազգային բիոսֆերային արգելոց-կայաններում վճռվելու են հետևյալ հարցերը (Ի. Պ. Գերասիմով, 1976):

1. Մշտական գիտարկումների կատարում և նոր ցուցանիշների ստացում, որոնք հնարավորություն կտան տարբեր էկոլոգիական համակարգերի ու լանդշաֆտների սահմաններում բնորոշելու բիոսֆերայի ժամանակակից գրությունը և նրա անտրոպոգեն փոփոխությունները:

2. Մշտական, պարբերաբար և ոչ կանոնավոր նպատակային հետազոտությունների կատարում՝ շրջակա բնության հսկման և մարդու բարօրության նպատակով նրանց նշանակության գիտականորեն հիմնավորված պարամետրերի մշակման համար:

3. Բնական լանդշաֆտների, էկոլոգիական համակարգե-

րի ու բուսականդանական աշխարհի գենետիկական ֆոնդի պահպանումը և բնապահպանման միջոցառումների գիտական հիմունքների մշակումը:

Համաձայն համատեղ մշակված աշխատանքային պլանի, մեր երկրում կազմակերպվելու են հինգ բիոսֆերային արգելոցներ՝ Բերեգիչյան, Կովկասյան, Ռեպետեկյան, Սարի-Ջելեքի, Սիսոտե-Ալինի և երեք մոդելային բիոսֆերային արգելոց-կայաններ:

Նման արգելոցներ են նախապատրաստվում նաև ԱՄՆ-ում, Իրանում, Կենտրոնական Ասիայում ու Թուրքիայում:

Ինչպես արդեն հիշատակել ենք, Սովետական Միությունում արգելոցների տարածքը իրավաբանորեն հանվում է տնտեսական օգտագործման ռեժիմից:

Պետական արգելոցների տարածքում կիրառվում են հակահրդեհային միջոցառումներ, պայքար վնասատուների, այլ թվում և գայլերի դեմ, հազվագեղ էլ՝ կենսաձևերի քանակական աճի կարգավորում, խոտի հնձում, գազանների, թռչունների ու ձկների որս, կենսաբիոհական միջոցառումների կատարում, լանդշաֆտների հարստացում և այլն:

Արգելոցների մոտակայքում արգելվում են արդյունաբերական և գյուղատնտեսական ձեռնարկությունների կառուցումը, բնական ռեսուրսների շահագործումը, տնային կենդանիներ արածեցնելը, սերմերի դեղաբույսերի հավաքը, լանդշաֆտների բնական տեսքի փչացումը: Վերջին տարիներին ՍՍՀՄ որոշ արգելոցներում թույլատրվել է ռեկրեացիայի նպատակով տարածքի մասնակի օգտագործում (Թերերդա, Կովկասյան, Դիլիջանի և այլն): Կատարվում է արգելոցի տարածքի ֆունկցիոնալ շրջանացում, որոշելով հանդիսանալի և տուրիզմի գծով օգտագործվող տեղամասերի ծանրաբեռնման ծավալն ու չափերը, ինչպես նաև՝ էկոլոգիական գնահատականը: Հնարավոր է, որ ապագայում արգելոցների նման ֆունկցիոնալ ավելի լայն ճանաչում և կիրառություն ունենա: Այդ նպատակով կապահանջվեն գիտական հետազոտությունների կատարում:

Ազգային պարկեր. Լանդշաֆտի պահպանման այս ձևը հիմնականում տարածված է արտասահմանում, հատկապես Ամերիկայում և Աֆրիկայում:

Բնապահպանման այդ ձևի գլխավոր առանձնահատկությունը համարվում է արգելվող տարածքում մասսայական շրջագայությունների թույլատրումը, այսինքն՝ ռեկրեացիայի նպատակով դրանց լայն օգտագործումը: Ավելացնենք, որ ազգային պարկերում ևս բնական լանդշաֆտները պահպանվում են իրենց դինամիկ հավասարակշռված վիճակում: Սակայն, ի տարբերություն բնապահպանման այլ ձևերի, այստեղ թույլատրվում է բնական որոշ համալիրների հարըստացում՝ (վերափոխումներ) հանգստի կոմֆորտի գծով: Այլ կերպ ասած՝ ազգային պարկերի սահմաններում բնական ռեսուրսները օգտագործվում են ճանաչողա առողջարարական հանգստի, տուրիզմի ու գիտական հետազոտությունների համար: Այդ տեսակետից՝ ազգային պարկերը որոշ գծերով տարբերվում են արգելոցներից: Բնապահպանման այս ձևը մեզ մոտ ևս սկսվել է տարածվել:

Այժմ երկրագնդի վրա միայն ազգային պարկերի քանակը անցնում է 500-ից: Նրանցից շատերը զբաղեցնում են ընդարձակ տարածք: Այսպես, աշխարհի ամենամեծ ազգային պարկը՝ Բուդ-Բուֆալոն, որը գտնվում է Կանադայում, զբաղեցնում է 4480700 հեկտար տարածք: Հաջորդ խոշորը՝ Զամբեզի Կաուֆեն ազգային պարկն է՝ 2250000 հեկտար: Աֆրիկայում խոշոր տարածքով ազգային պարկերից են նաև Մավոն՝ 2080000 (Քենիա), Պորտու-Ալեշանդրին՝ 2000000 (Անգոլա) և Կրյուգերը՝ 1820000 հեկտար (Հարավաֆրիկյան հանրապետություն):

Լայն ճանաչում ունի ԱՄՆ-ի Իելլոուստոնյան ազգային պարկը՝ 899104 հեկտար տարածքով:

Ավելացնենք, որ «ազգային պարկ» հասկացությունը դեռևս չի ստացել բավարար չափով քաղաքացիական իրավունք և հստակ պատկերացում: Օրինակ ԱՄՆ-ում և Կանադայում նրանք ունեն բնապահպանման նշանակություն և համարյա թե մոտենում են մեր արգելոցային ռեժիմին: Մի շարք երկրներում (Զիլի) ազգային պարկերն ունեն սոսկ ռեկրեացիոն նշանակություն՝ նման մեր հանգստի պարկերին:

Քանի որ մեր երկրում նախատեսված է ստեղծել ազգային պարկերի ընդարձակ շարք և նրանց մի մասը գործելու

են լեռնային լանդշաֆտների սահմաններում, ստորև քննարկենք դրանց կազմակերպման և բնական ռեսուրսների ռեկրեացիոն օգտագործման որոշ հարցեր: Նախ ընդգծենք, որ լեռնային վայրերի ազգային պարկերը տարբերվում են հարթավայրայիններից իրենց առավել դիտողական ակնառությունով: Այստեղ ժամանակակից լանդշաֆտ առաջացնող պրոցեսներն ընթանում են առավել ինտենսիվ, նկատելի ու ինքնատիպ: Տարածության մեջ նրանց հաճախ փոխարկումները հեշտացնում են ճանաչողական տուրիզմի նպատակներով կոմֆորտի ստեղծումը: Հատկապես բաղմաբնույթ ու հաճելի են դառնում ուսուցողական երթուղիները, նրանց նկարագրմանը նվիրված տեքստերի բովանդակությունը, լանդշաֆտների սեզոնային ռիթմի արտահայտչականությունը: Ճանաչողական տուրիզմի հետ միասին այստեղ կարելի է անցկացնել սպորտի բաղմաթիվ ձևեր: Ազգային պարկի արժեքն ավելի է բարձրանում, եթե մոտակայքում ջրային լանդշաֆտներ են լինում: Մի խոսքով, ակտիվ հանգստի համար լեռնային ազգային պարկերը ընձեռում են անբավ հնարավորություններ: Խնդիրն այստեղ կանոնավոր ռեժիմով բնության ընձեռած հնարավորությունների օգտագործումն է: Այս տեսակետից պետք է հաշվի առնել ռեկրեացիոն նպատակներով օգտագործվող թանկարժեք լանդշաֆտների ծանրաբեռնվածության սահմանները՝ ռեկրեացիոն տարողունակությունը: Նման հարցերի պարզաբանումը պահանջում է լայն մասշտաբի գիտական հետազոտությունների կատարում: Ավելացնենք, որ լեռնային երկրներում ամառային ու ձմեռային հանգստի տեղամասերը կարող են իրար հետ չհամընկնել: Եթե ամառային հանգստի համար շատ կարևոր է ասենք ռելիեֆի կտրտվածության աստիճանը, լանդշաֆտի մոզաիկան, անտառապատվածությունը, լճերի ու գետակների առկայությունը և այլն, ապա ձմեռային հանգստի ձևերը պահանջում են բաց տարածքներ՝ հզոր, կայուն ձյան ծածկ, արևափայլքով օծոված եղանակներ և այլն: Ելնելով նման համադրումից, պետք է ազգային պարկի սահմաններում ճշտորեն կատարել ռեկրեացիոն գոտիների (տեղամասերի) ընտրությունն ու նրանց ֆունկցիոնալ վերաբաշխումը՝ ակ-

տիվ և պատսիվ հանգստի, առողջարանային բուժման, տուրիզմի, ալպինիզմի և այլնի գծով:

Արգելավայրեր. Տարածքի պահպանման համար բացի կտրուկ և համատարած արգելոցային ուժիմից, գոյություն ունի նաև մասնակի ուժիմ: Մեր երկրում այն օգտագործվում է արգելավայրային բնապահպանման ձևով: Վերջիններս կազմակերպվում են բնական լանդշաֆտների կամ նրա առանձին տարրերի պահպանման և, հնարավորության դեպքում, ժողովրդական տնտեսության այս կամ այն ճյուղերի, կամ էլ գիտության համար կարևոր բնական օբյեկտների ու ռեսուրսների ավելացման համար: Տնտեսական գործունեությունը արգելավայրերում թույլատրվում է միայն այնքանով, որքանով այն չի խանգարում հիմնական ինդրի կատարմանը: ՍՍՀՄ-ում արգելավայրերի մեծ մասը կազմակերպված են որսորդական կենդանատեսակների քանակական ավելացման նպատակներով: Նման արգելավայրերն ունեն սովորաբար ոչ մեծ տարածք և ժամանակավոր են: Կազմակերպված են նաև այլ բնույթի արգելավայրեր՝ բուսաբանական, երկրաբանական և այլն: Արգելավայրային ուժիմի կազմակերպումը կատարվում է տեղական իշխանությունների կողմից: Ի տարբերություն արգելոցների, արգելավայրերի տարածքը չի հանվում հողօգտագործման ֆունդից: Սովետական Միությունում արգելավայրերի քանակը երկու հազարից ավելին է: Դրանց մեծ մասը ունեն համամիութենական նշանակություն:

Ինգերվատներ. Վերջին տարիներին մեր երկրում կազմակերպվել է բնապահպանման մի անցողիկ ձև, որն ունի ինչպես արգելավայրի, այնպես էլ արգելոցային ուժիմի առանձնահատկություններ: Բնապահպանման լանդշաֆտային այս ձևը կոչված է պահպանելու թանկարժեք բնական առաջացումները, որոնց պահպանությունն անհնարին է, առանց շրջակա բնական համալիրների պահպանման: Այլ կերպ ասած, դրանք փոքր մասշտաբի լանդշաֆտային արգելոցներ են, ուր բնական համալիրը պահպանվում է իր բոլոր կողմերով ու տարրերով, բայց գիտական հետազոտություններ չեն կատարվում: Բնապահպանման ուժիմը նման տարածքներում կարող է լինել ժամանակավոր և երկարատև՝ նախած

պատկանվող տարրի կամ համալիրի վիճակի ու վերականգնման տեսակետի: Այստեղ աճի ու վերականգնման պայմաններում թույլատրվում է նրանց կանոնավոր օգտագործում: Լանդշաֆտային ռեզերվատների հիմնական խնդիրը կենսաձևերի գենետիկական ֆոնդի պահպանումն է:

Բնապահպանման հաջորդ ձևը դա բնական հուշարձաններն են: Բնական նման առաջացումներն ունեն նախ և առաջ գիտական ու ճանաչողական նշանակություն: Բնական հուշարձանների շարքին են դասվում ջրվեժները, հեղեղները, քարայրները, երկրաբանական մերկացումները, պատմական մեծ արժեք ներկայացնող և թանկարժեք ծառատեսակները, հազվագեյս կենդանատեսակներն ու բուսատեսակները: Եթե գիտականորեն մոտենանք, լայն առումով բնության հուշարձաններ են համարվում նաև արգելոցներն ու լանդշաֆտային ռեզերվատները: Բնական հուշարձաններն իրենցից ներկայացնում են բնական ճանապարհով առաջացած այն բոլոր օբյեկտները, որոնք ունեն բնապատմական, կուլտուր-էսթետիկական մեծ արժեքներ և գտնվում են պետության կողմից պահպանության ներքո: Դրանք իրենցից ներկայացնում են համաժողովրդական անձեռնմխելի սեփականություն: Բնական հուշարձանների կազմակերպման հիմնական խնդիրը՝ այդ օբյեկտները բնական վիճակում պահպանելն է և հետագայում գիտական ու կուլտուրական նպատակներով նրանց օգտագործելը: Ելնելով բնական հուշարձանների դիտաճանաչողական և բնապատմական արժեքավորումից, դրանք դասակարգվում են երեք կատեգորիաների՝ տեղական, հանրապետական և համամիութենական: Հուշարձանների վերջին կարգերը որոշում է Մինիստրների խորհուրդը, իսկ տեղական կարգը՝ տվյալ վայրի շրջանային կամ քաղաքային ժողովրդական ղեկավարների գործադիր կոմիտեն: Ըստ իրենց բնույթի բնական հուշարձանները լինում են՝ բուսաբանական (դրոսագիններ, պուլսոգներ, թանկարժեք ծառատեսակների ու թփատեսակների բուսատներ, դարավոր և հազվագեյս բուսատեսակներ), լանդշաֆտային (ողջ համալիրը), երկրաբանական (ժայռեր, մերկացումներ, ջրվեժներ, ռելիեֆի ձևեր, հանքային մարմիններ, լեռնադաղաթներ, ապարաշերտեր և այլն), ջրադիտա-

կան (լճեր, ճահիճներ, գետակներ, աղբյուրներ և այլն): Բնական հուշարձանների պահպանման հիմնական նորմատիվ ակտը հանրապետությունում գործող բնության պահպանության վերաբերյալ օրենքներն են, ինչպես նաև բնական հուշարձանների մասին ընդունված հանրապետական կանոնադրությունը:

Հուշարձանների պահպանման նպատակով կատարվում են նրանց դուլքագրում, ամեն մի օբյեկտի համար նախատեսվում է անձնագիր:

Հուշարձանների պահպանությունը դրվում է տվյալ սահմաններում գործող տեղական ժողովրդական դեպուտատների խորհուրդի վրա: Այդ պատճառով էլ դուլքագրման ակտերի օրինակներից մեկը, ինչպես և անձնագիրը պահվում են տեղական իշխանության մոտ: Վերջինս էլ իր հերթին պատասխանատվությունը կարող է դնել տարածքն օգտագործող ձեռնարկության վրա:

Բնական հուշարձանների պահպանման նպատակով շրջակայքում նախատեսվում են պահպանող զոնաներ:

Ավելացնենք, որ մեր երկրում դեռևս ոչ բոլոր բնական հուշարձաններն են վերցված պահպանության: Իսկ նման միջոցառումները հրամայական են, քանի որ հազվագյուտ առաջացումները, բույսերի փոքր տարածքներ, հաճախ են ենթարկվում անվերադարձ կորուստի: Բնական հուշարձանները կարիք են դրում զգույշ մոտեցման ու խնամքի: Դրանց մեծ մասը անցյալի բնության մոհիկաններն են, որոնք ժամանակակից պայմաններում չեն կարող առաջանալ: Ուստի նրանց հարատևությունը պահպանելու և ապագա սերունդներին հասցնելու պահանջը բարոյական խնդիր է ներկա սերունդների համար:

Հանգստի նպատակով լանդշաֆտների պահպանումը և օգտագործումը ներկա ժամանակներում բնական ռեսուրսների ակտիվ օգտագործման ձևերից է: Դա ժողովրդական տնտեսության այսպես կոչված ռեկրեացիոն-ճշմունք է: Նշենք, որ հանգստի գծով աշխատավորության պահանջների բավարարումը այժմ «Մարդը և բնությունը» պրոբլեմի վճռման կարևոր հարցերից է: Կապված ուրբանիզացիայի և խոշոր բնակավայրերի բնական միջավայրի վատթարացման հետ,

մարդուն անհրաժեշտ է հաճախ լինել բնության գրկում, բավարարել իր պահանջները այսպես կոչված բնության հոգեվոր ռեսուրսների նկատմամբ: Բնության գրկում բնակչության ակտիվ հանգստի կազմակերպումը այժմ դիտվում է որպես պետական նշանակության միջոցառում: Ավելացնենք, որ արևմտյան երկրներում հանգստի ու տուրիզմի նպատակներով տարածքի բնական լանդշաֆտների օգտագործումը տալիս է մեծ շահույթ: Այսպես օրինակ ԱՄՆ-ում տուրիստների և հանգստացողների համար Կալիֆոռնիայի աղալյին պարկերի օգտագործումը երկրին տալիս է մոտ 210 միլիոն դոլար մաքուր եկամուտ: Արտասահմանյան տուրիզմից ստացված եկամուտը մի քանի երկրներում կազմում է պետական բյուջեի զգալի տոկոսը, երբեմն՝ կեսը: Այդ պատճառով էլ ԱՄՆ-ում բազմաթիվ գյուղատնտեսական հանդակներ և անտառային զանգվածներ օգտագործվում են սոսկ տուրիզմի ու հանգստի նպատակով: Որոշ դեպքերում լանդշաֆտի ռեկրեացիոն օգտագործումը բերում է հողաբուսական ծածկի ոչնչացում, միջավայրի աղտոտում, կենսահամակեցությունների բնականոն ընթացքի խախտում: Այսինքն՝ լանդշաֆտը կորցնում է իր ռեկրեացիոն արժեքը:

Ռեկրեացիայի նպատակով ցանկալի է օգտագործել բազմառեսք բնություն ունեցող լանդշաֆտներ, որոնք ունեն կայուն դինամիկ հավասարակշռություն: Ռեկրեացիոն տարածքներում բնության պահպանությունը ունի երկու ուղղություն. նախ հանգստացողների (ռեկրեանտների) քանակի ու նրանց վարքի ռեժիմի կարգավորում և, երկրորդ՝ տուրիզմին ծառայող տեղությունների ու մարդկանց անօրինական գործունեություններից տարածքի պահպանում: Վերջինիս դեմ մղվող պայքարը ավելի անհրաժեշտ է, քանի որ ոչ ճիշտ միջամտություններ երբեմն բնական լանդշաֆտներին անվերադարձ կորուստներ է պատճառում, մասնավորապես օբյեկտների իրացման ժամանակ:

Հանգստի նպատակով բնական լանդշաֆտի օգտագործման ու պահպանման գործում կարևոր է նաև ռեկրեացիոն արգելափայրերի ստեղծումը: Սա ևս բնապահպանման ուղույն ձև է: Այն տարբերվում է սովորական ռեկրեացիոն հանդակներից նրանով, որ հիշյալ տեղամասերում չի թույ-

լատարմում օբյեկտների կառուցում՝ հանգստի կոմֆորտի տեղեկություն (հյուրանոց, հրապարակ և այլն), կարելի է բարեկարգել և նպատակային դարձնել միայն անդուլիներն ու գիտաճանաչողական տուրիստական երթուղիները, ինչպես նաև բնապատկերների դիտավայրերում ստեղծել համապատասխան դիտակետեր: Նշենք, որ առայժմ ինչպես արտասահմանում, այնպես էլ մեր երկրում հանգստի ու տուրիզմի կազմակերպման հիմնական օջախները դեռևս համարվում են ազգային պարկերը:

Բնական համալիրների պասսիվ պահպանման ձևերից է նաև առողջարանների շրջակա տարածքների լանդշաֆտների պահպանությունը: ՍՍՀՄ-ում գործում են մոտ 500 առողջարաններ: Դրանք ներգրավում են այնպիսի տարածքներ, ուր կան բնական թանկարժեք բուժիչ միջոցներ՝ հանքային ջրեր, ցեխեր, տորֆ, բարենպաստ կլիմա, անտառային բուսականություն և այլն: Ըստ բուժիչ ռեսուրսների առողջարանները բաժանվում են հետևյալ խմբերի՝ բալնոլոգիական (բուժիչ ջրեր), ցեխային (բուժիչ ցեխ) կլիմայական (բուժիչ կլիմա), տորֆային (բուժիչ տորֆ) և կոմպլեքսային (մի քանի հատկանիշների ղուգորդում): Առողջարանների նման դասակարգումից էլ բխում է բնության պահպանման աշխատանքների բնույթը (ըստ պահպանվող առաջնային օբյեկտի): Ավելանշենք, որ բոլոր տեսակի առողջարանների համար կարևորագույն պահանջ է շրջակա լանդշաֆտների սանիտարական ռեժիմի պահպանությունը: Յուրաքանչյուր առողջարանի կամ առողջարանային գոտու համար մշակվում են ֆունկցիոնալ դոնաներ, վերջիններիս համար սահմանվում են բնության պահպանության համապատասխան ռեժիմներ: Այսպես, օրինակ, բալնոլոգիական առողջարանների տարածքում անջատում են երեք գոնա. առաջին գոնան բնոգրկում է հանքային ջրերի կամ ցեխերի հլքային հատվածներ, ուր խստիվ արգելվում է լանդշաֆտի փոփոխություն, կառուցողական աշխատանքների կատարում, բնակավայրի ստեղծում: Երկրորդ գոնայում բնոգրկվում են այն տարածքները, որտեղից սնվում են հանքավայրը ձևավորող մակերևութային ու գրունտային ջրերը: Այս գոնայի մեջ են դասվում առողջարանի շրջակա զբոսայգիները, անտառապուրակները,

կանաչ անկարկները, որոնք այս կամ այն կերպ ազդում են բույսի ռեսուրսների որակի ու քանակի վրա: Երկրորդ գոնայի սահմաններում արգելվում են լեռնահանքային աշխատանքները, ինչպես նաև արդյունաբերության և գյուղատնտեսության այն ճյուղերի զարգացումը, որոնք անմիջապես չեն պայմանավորված առողջարանի զարգացման, բարեկարգման և ընդարձակման հետ:

Այս գոնայում արգելվում են անտառահատումները, քիմիական մեթոդներով պայքարի կազմակերպումը և այլ միջոցառումների անցկացումը, որոնք կարող են վնասակար ազդեցություն ունենալ բուժիչ տարրերի որակի կամ քանակի վրա: Երրորդ գոնան, որն անջատում է առողջարանը շրջակա ակտիվ օգտագործվող տարածքներից, իր մեջ է առնում այն տեղամասերը, որոնց սահմաններում տեղի են ունենում ջրահանքային ռեսուրսների ձևավորումն ու սնումը: Դա շրջակա լեռնալանջերի, կամ ջրհավաք ավազանների անտառապատ տարածքներն են, այդ թվում և գյուղատնտեսական օգտագործման ներքո գտնվող հողահանգակները, որոնց առանց հսկողության օգտագործումը կարող է ազդել առողջարանների բուժիչ ռեսուրսների բնական ռեժիմի վրա: Մեր երկրում առողջարանային դոնաներում բուժիչ ռեսուրսների ճիշտ օգտագործումն ու պաշտպանությունը կատարվում է պետքագտեսակողության (ГОСГОРТЕХНАДЗОР) կողմից: Ավելացնենք, որ Հայկական հանրապետության առողջարանների համար նման ֆունկցիոնալ շրջանացում պետև չի կատարված: Այդ է պատճառը, որ մեր առողջարանները փաստորեն վերափոխվել են քաղաքների՝ զանազան արդյունաբերական ճյուղերով ու մասնագիտացմամբ: Նման պայմանների շարունակման դեպքում առողջարանները կկորցնեն իրենց նշանակությունն ու դերը: Այն դեպքում, երբ հանրապետության բոլոր առողջարաններն էլ՝ Զեմբուկը, Արզնին, Դիլիջանը, Հանքավանը, ունեն համամիութենական նշանակությամբ բուժիչ բնական ռեսուրսներ:

Լանդշաֆտների պահպանման ու հարստացման ձևերից մեկն էլ մերձֆադային կանաչ գոտիների, անտառգոսպարիների և ռեկրեացիոն գոնաների պահպանությունն է:

Մերձքաղաքային գոտի ասելով հասկացվում են քաղաքի սահմաններից դուրս այն տարածքները, որոնք հանդիսանում են քաղաքի բարեկարգման ու կարգավորման, քաղաքային տնտեսության նորմալ գործունեության հետ առնչվող ռեզերվը:

Ժամանակակից քաղաքների մեծ մասում մերձքաղաքային տարածքները իրենցից ներկայացնում են կանաչ տընկարկներ, անտառներ ու դեռսայգիներ: Դրանք բոլորը միասին վերցրած կոչվում են քաղաքի կանաչ գոտի: Նման տարածքները կամ լանդշաֆտները ծառայում են որպես բնակչության հանգստի զոնա, ինչպես նաև ապահովում են քաղաքի բնակչությանը գյուղատնտեսական մթերքներով:

Մերձքաղաքային կանաչ գոտու սահմանները որոշվում են ինչպես քաղաքի մեծությամբ, այնպես էլ շրջակա բնական լանդշաֆտների բնույթով: Խոշոր քաղաքների համար մերձքաղաքային հանգստի զոնայի մեջ են դասվում շրջակա տարածքները՝ մոտ 60 կմ շառավղով: Փոքր քաղաքների համար այն չի անցնում 15—20 կմ-ից:

Այսպես, օրինակ, Երևան քաղաքի մերձքաղաքային հանգստի զոնայի մեջ են առնվում Արագածի, Արայի լեռան, Մաղկունյաց լեռնաշղթայի համապատասխան լանջերի ստորին փեշերը: Փաստորեն մերձքաղաքային հանգստի զոնայի է վերածվել Մարմարիկի ողջ հովիտը, Ազատ, Դալար, Քասաղ, Մեծամոր և այլ գետերի ավազանները: Մոսկվա քաղաքի մերձքաղաքային հանգստի զոնան ընդգրկում է հարյուրավոր կիլոմետրերի հասնող շառավիղներով տարածքներ, այդ թվում և ջրամբարներ, անտառային զանգվածներ, լճեր ու գետային ավազաններ: Նման տարածքները կարող են գտնվել վարչականորեն տարբեր շրջանների սահմաններում: Բայց նրանցում տարվող բնապահպանման, հարստացման ու վերափոխման աշխատանքները կատարվում են հիմնականում քաղաքի պահանջներին համապատասխան:

Այսպիսով, ժամանակակից պայմաններում խոշոր քաղաքները իրենց հսկողության տակ են պահում երկու բնույթի բնալանդշաֆտային տարածքներ՝ մերձքաղաքային կանաչ գոտի և մերձքաղաքային հանգստի զոնա: Չնայած

առաջին կատեգորիայի մեջ դասվող տարածքները ևս իրենց հերթին կատարում են երկրորդի ֆունկցիան, բայց դրանց միջև կան էական տարբերություններ: Կարևորն այն է, որ երկու դեպքերում էլ՝ ելնելով բնակչության շահերից, տարածքները հարստացվում են, զերծ պահվում աղտոտումից, պահպանվում բնական վիճակում:

Այս գործում մեծ կարևորություն է ստանում քաղաքների հիմնավորված սահմանագծերի մշակումը և նախագծումը լանդշաֆտային հիմունքներով: Դա հնարավորություն է տալիս ռացիոնալ օգտագործելու տարածքը, կառույցները հարմարեցնելու տեղական բնությանն այնպես, որ վերջինիս հետ կազմեն հարմոնիկ ամբողջություն, շտգեղացնեն բնական լանդշաֆտի համայնապատկերը: Մեր հանրապետության սահմաններում բնական տեղանքին ճարտարապետական կոթողների լավագույն զուգորդման օրինակներ են տալիս Հաղարծնի, Գոշի, Որոտանի և Տաթևի վանքերի համալիրները: Դրանք բարձրարժեք կառույցների հետ միասին լիովին ձուլված են բնական լանդշաֆտներին և դժվար է այդ տեղանքը պատկերացնել առանց վերջիններս:

Քաղաքների և առհասարակ բնակավայրերի անտրոպոգեն լանդշաֆտների տեսքը գեղեցիկ դարձնելու գործում, բացի ճաշակով ձևավորված ճարտարապետական կառույցներից ու դեկորատիվ կանաչապատումից, նշանակալից դեր են խաղում նաև շրջակա բնական լանդշաֆտները տեսանելի դարձնելու նպատակով դիտակետերի պահպանումը, քաղաքների սահմաններում առանձին իշխող՝ բարձրունքային առաջացումների շինություններից զերծ պահպանումը, քաղաքի և շրջակա բնական կամ կուլտուրական վերափոխված լանդշաֆտների միջև կանաչ շերտերի ստեղծումը: Երևանի համար նման օրինակ կարող են ծառայել Հրազդանի ձորը, Ավանի ձորը և այլն: Դիտակետերից են Պասկեիշի բլուրը, Ծիծեռնակաբերդը, Հաղթանակի այգու հարավային բարձունքը, Կարմիր բլուրը և այլն: Դրանց սահմաններում լավ են երևում Արարատյան գոգավորությունն եզրավորող լեռները՝ Արարատները, Արագածը, Գեղաման, Ողջաբերդը, Երանոսը, Արայի լեռը, ինչպես նաև ողջ Արարատյան դաշտը:

Մերձքաղաքային գոնայի լանդշաֆտների բնության պահպանության իրավական ռեժիմը պայմանավորված է նախ և առաջ սանիտարահիգիենիկ գործոններով, հատկապես քաղաքի օդային ավազանի մաքրության պահպանմամբ: Հենց դրանում է կայանում մերձքաղաքային կանաչ գոտու առաջնային ֆունկցիան: Ինչ խոսք, որ պակաս կարևոր չէ նաև այդ տարածքների երկրորդ ֆունկցիան՝ աշխատավորության հանգստի կազմակերպումը:

Մերձքաղաքային կանաչ գոտում խիստ ռեժիմ է սահմանվում նաև ջրային ավազանների մաքրության պահպանման տեսակետից: Ավելացնենք, որ իրենց պահպանման ռեժիմով մերձքաղաքային գոտու անտառները մոտենում են առաջին կարգի լեռնային անտառներին:

Կանաչ գոտու սահմաններում թուլլատրվում է ճանապարհների անցկացում, ջրարբիացում, հարստացում, մեխորացիա, տեսականիի փոփոխում, մի խոսքով հանգստի պայմանների լավացում (կոմֆորտի ստեղծում): Խոշոր քաղաքների կանաչ գոտիներում կազմակերպվում են սեփական անտառային տնտեսություններ, որոնք էլ իրենց տարածքի սահմաններում կատարում են բնապահպանական, բնավերարտադրական աշխատանքներ:

Լանդշաֆտների պահպանության ձևերի շարքում հատուկ տեղ է հատկացվում գետերի վերին հոսանքների ավազաններում ջրապաշտպան, լեռնալանջերի հողապաշտպան, գետերի վառարումների և դաշտերի պաշտպան անտառաշերտերին: Նման անտառային տարածքները դասվում են առաջին կարգի անտառների շարքը, ուր արգելվում են գլխավոր հատումներն ու շահագործումը: Սովետական Միությանում աջգլխի տարածքների զուամր 100 միլիոն հեկտարից ավելին է: Պետական օրենսդրությամբ այդ պաշտպանիչ անտառաշերտերը ունեն պահպանման խիստ ռեժիմ: Այս կարգի բնապահպանվող օջախների շարքին են դասվում նաև լեռնային անտառային լանդշաֆտները, ուր արգելվում են անասունների արածեցումը, կատարվում են միայն սանիտարական, բնաձին նպաստող քնտրովի հատումներ և կենսատեխնիկական լայն միջոցառումներ:

Եվ, վերջապես լանդշաֆտների բնապահպանման համա-

կառուցում հատուկ օղակ են կազմում նշանավոր մարդկանց, պատմական իրադարձությունների, կառույցների ու բնակավայրերի հիշատակը հավերժացնող տաճարների պահպանությունը: Վերջիններիս մեծ մասը ունենում է արգելոցային բնապահպանման ստատուս, զգալի մասը ակտիվ օգտագործվում է ռեկրեացիոն նպատակներով: Այդպիսին են Ա. Ս. Պուշկինի, Լ. Ն. Տոլստոյի, Մ. Յ. Լեոմոնտովի և շատ ուրիշների ծննդավայրերում կազմակերպված հուշարձանարգելոցները, ինչպես նաև ճարտարապետական մեծարժեք կառույցներ՝ իրենց շրջակա լանդշաֆտներով (հնագույն ռուսական քաղաքներ Սուզդալը, Վլադիմիրը, պատմական հերոսամարտերի տեղավայրերը՝ Բորոդինոն, Սարգարապատը, Մամոն Կուրգանը և նման այլ բազմաթիվ ժողովուրդների սրտին նվիրական ու հարազատ վայրեր): Ավելացնենք, որ այժմ լանդշաֆտների պահպանման համակարգում ընդգրկվում են ոչ միայն բնական, այլև այսպես կոչված, անտրոպոգեն լանդշաֆտները: Կուլտուրական բարձրարժեք բնատեղումները, որոնք կարող են ծառայել բնության օպտիմալ վերափոխման, օգտագործման ու հարստացման շափանիշ, կազմում են լանդշաֆտների ու բնական միջավայրի պահպանման կարևորագույն խնդրի մասը:

Եվ այսպես, շարադրանքից պարզ է դառնում, որ ՍՍՄՄ-ում լանդշաֆտների պահպանությունը նեղ իմաստով (պրոսիվ) ընդգրկում է բնապահպանման բազմաթիվ ձևեր ու օբյեկտներ: Դրանք բոլորն էլ կոչված են պահպանելու և հարստացնելու ինչպես բնական, այնպես էլ մարդու կողմից փոփոխված լանդշաֆտների թանկարժեք բնատեղամասերը:

Բնական և բնապատմական մեծարժեք առաջացումների պահպանությունը նախատեսված է Միության բոլոր հանրապետությունների օրենսդրություններով, բնության պահպանության վերաբերյալ ընդունված օրենքներով ու որոշումներով: Մեր հանրապետությունում 1958 թվականին «Բնության պահպանության մասին» ընդունված օրենքում ընդգրկված է բնակավայրերի շրջակայքի կանաչ տնկարկների, բնորոշ լանդշաֆտների, հազվագնա և տեսարժան բնական առաջացումների, պետական արգելոցների, արգելավայրերի,

բնական հուշարձանների և նրանց շրջակա բնատեղամասերի, առողջարանային տեղանքի, բնական անտառայինների, պաշտպանիչ գոտիների պահպանման ու պաշտպանման անհրաժեշտությունը:

5. ԼԱՆԴՇԱՖՏՆԵՐԻ ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ԵՎ ՕԳՏԱԳՈՐԾՄԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՍԿՋԲՈՒՆՔՆԵՐԸ

Մարդու և բնական միջավայրի փոխհարաբերությունների կարգավորման ու տարածքի ճիշտ կազմակերպման գիտական սկզբունքները կոչվում են բնության օգտագործման հիմունքներ (основы природопользования): Այն իր տեսական հիմնավորումը նախ և առաջ ստանում է լանդշաֆտների մասին ուսմունքից, լանդշաֆտը որպես բնական էկոլոգիական սիստեմ պատկերացումից:

Բնագոտագործման պրոցեսը, որը «Մարդ և բնություն» փոխհարաբերությունների առանցքն է, ունի հնադույն պատմություն և անցել է զարգացման երկու, իրար հակադիր մարդու անգիտակից ցործունեության և ձևավորված հասարակական գիտակցության ժամանակաշրջաններ:

Առաջին ոտադիան բնութագրվում է բնական լանդշաֆտների վրա մարդու գործունեության աննշան ազդեցությամբ որի ժամանակ փոփոխվել են սոսկ բնության առանձին տարրեր՝ նվազել առանձին կենսաձևերի քանակը, վերադառալը ման տեմպերը և այլն:

Բնական լանդշաֆտների փոփոխություններն այդ շրջանում եղել են վերականգնվող: «Մարդ և բնություն» փոխհարաբերությունների երկրորդ ժամանակակից էտապը, բնութագրվում է բնական պայմանների և ռեսուրսների արտադրողական օգտագործման անսխալ լանդշաֆտի վերելքով, բնության մեջ անվերադարձ փոփոխությունների առաջացմամբ:

Գիտատեխնիկական հեղափոխությունը, որը ձևավորված հասարակական գիտակցության արդասիքն է, մարդկանց գինեց բնության վրա ազդելու հզոր միջոցներով: Մարդը շահագործելով բնական կենսածին ռեսուրսները, զգալի չափով մեծացրեց մեր մոլորակի վրա անապատների բռնած տա

րածքը՝ մոտ մեկ միլիարդ հեկտար: Ինչպես հայտնի է, երկրային բնության մեջ ձևավորված է նյութերի շրջանառության պարփակ կենսաբանական սիստեմ, երբ առանձին օդակներից արտազատված նյութերը օգտագործվում են հաջորդ օղակներում: Բնական այդ պրոցեսը հարատևելով մոտ երկու միլիարդ տարի, մինչև մարդու ակտիվ ներգործությունը, տեղեց երկրի ժամանակակից պատկերն ու նյութական կազմը: Այժմ այդ անթափոն կենսաբանական շրջանառության մեջ մարդը մտցրել է զգալի փոփոխություններ: Կատարելագործված մեքենաների երևան գալով և բնական ռեսուրսների լայնածավալ տեխնոլոգիական մշակմամբ, կենսոլորտի շրջապատւյում նկատվեցին որոշակի «խափահումներ», որոնք ավելի ու ավելի հաճախակի և ահարկու են դառնում:

Ամփոփ տեսքով բնության մեջ ստեղծված անբարենպաստությունները, որոնց պատճառը ժամանակակից էկոլոգիական իրավիճակն է, հետևանք են՝ արտադրության թափոններով կենսոլորտի աղտոտվածության (որը վնասակար է կենդանի օրգանիզմների համար), բնական ռեսուրսների հատկապես հումքի և էներգիայի ոչ ռացիոնալ օգտագործման բարձր տեմպերի, աշխարհագրական համակարգերը (կենսոլորտ, մթնոլորտ, ջրային ոլորտ և այլն) ինտենսիվ օգտագործման մեջ ակտիվ ներգրավման, լանդշաֆտների և էկոլոգիական այլ սիստեմների վատթարացման, բնական եղակի համալիրների վերացման, առանձին կենսաձևերի քանակի պակասման կամ մահացման և այլնի:

Ժամանակակից հասարակական գործունեությունը իրենից ներկայացնում է բաց երկրաքիմիական սիստեմ: Արտադրության պրոցեսում այն բնությունից վերցնում է ծախսվող հումք և մշակում՝ նախատեսված արտադրանք ստանալու ուղղությամբ: Բայց պատրաստի արտադրանքը կադմում է ծախսվող նյութական ռեսուրսների միայն շնչին մասը: Հետագա օգտագործման դեպքում այն ևս դառնում է թափոն: Ակադեմիկոս Ի. Պետրյատնով-Սոկոլովի հաշվարկով արտադրության մեջ բնական ռեսուրսների միայն 2 տոկոսն է ծախսվում անհրաժեշտ արտադրանք ստանալու վրա: Մնացած 98 տոկոսը՝ այսպես կոչված թափոններն են, որոնք

աղտոտում են մոլորակի բնությունը: Հատկանալի է, որ նման արտադրական սխառման ունի հակաբնական բնույթ և նա կարող է գոյատևել միայն իր թափոնները կենսոլորտի մնացած գանգվածին խառնելու միջոցով: Այսինքն գոյություն ունենալ այնքան ժամանակ, քանի դեռ կենսոլորտը կարողանում է կատարել «ուտիլիզատորի» ֆունկցիա: Իսկ կենսոլորտի ունակությունն այս հարցում անսպառ է:

Ավելացնենք, որ այժմ մարդու կողմից օգտագործվում է երկրի վերականգնվող բնական ռեսուրսների համարյա թե բոլոր ձևերը: Այսպես, օգտագործվում է գյուղատնտեսության համար պիտանի հողատարածքների մոտ 70 տոկոսը, անտառների բնական վերածի 50 տոկոսը, անուշահամ ջրի 10 տոկոսը, հիմնական արդյունագործական ձևերի վերածի 70 տոկոսը և այլն:

Սակայն ինչպիսի հզորության էլ հասնի մարդը գիտության և տեխնիկայի շնորհիվ, այնուամենայնիվ, նա մնում է երկրի կենդանի նյութի մասնիկը՝ կենսոլորտի բաղադրամասը: Ուստի որքան մարդկային գործունեությունը համաձայնեցված է բնության օրենքներին, այնքան այն արդյունավետ է, հենց իրեն՝ հասարակության համար: Եվ, հակառակը, որքան քիչ են դրանք համաձայնեցված բնության օրենքների հետ, այնքան վերջնական հաշվով քիչ է հասարակության համար դրանց վերջնական էֆեկտը:

Արժե հիշատակել, որ բնական լանդշաֆտներն իրենց հերթին պայմանավորել են հասարակության զարգացման և գործունեության բնույթը: Այսպես, եթե երկրի մակերևույթին լինեին միատեսակ լանդշաֆտներ, ապա շատ հավանական է, որ չէր լինի նաև առանձին երկրներում հասարակության զարգացման յուրօրինակություն: Էքսթրեմալ բնական պայմաններ ունեցող երկրներում բնությունն ինքն է նպաստել բնակեցման ցածր խտությանը, որը և իր հերթին սահմանափակում է նյութական արտադրության էֆեկտիվ զարգացման հնարավորությունը՝ այստեղից էլ լանդշաֆտների փոփոխման ձևերն ու տեմպերը: Ինչպես նշում է սովետական նշանավոր աշխարհագետ Վ. Ի. Անուշինը, բնության և հասարակության մեջ ամեն մի փոփոխություն տեղի է ունենում որպես ծագող անհրաժեշտության հետևանք: Իսկ բա-

րեհաշու, բայց կյանքի համար պակաս տարածն աշխարհագրական միջավայրում երկար ժամանակ հասարակությանը ավելի նպաստակահարմար էր զարգացնել ոչ թե կյանքի գոյամիջոցների արտադրություն, այլ անմիջական կյանքի արտադրություն, մինչև այնքան ժամանակ, որքան միջոցները թույլատրում էին նվազագույն սահմաններում ապահովել բնակչության աճն ու գոյությունը: Այնժամ, երբ միջոցները չեն ապահովվում, առաջ է գալիս բնության վերափոխման պրոցեսի անհրաժեշտություն՝ որպեսզի ապահովվի կենսականորեն անհրաժեշտ ապրանքների արտադրություն:

Կյանքի զարգացման և կենսականորեն անհրաժեշտ միջոցների վերարտադրման նման առաջին թաց բնորոշ է բնական միջավայրի բազմաձև պայմաններ ունեցող տարածքներին: Այդ տեսակետից հատկանշական են չափավոր կլիմա ունեցող աշխարհագրական գոտու երկրները, ուր գոյությունը հարատևելու պատճառով մարդը ստիպված է եղել զարգացնել կյանքի պայմանների վերարտադրությունը, որով և փոփոխել է շրջակա բնությունը: Քանի որ հասարակածային երկրներում բնական լանդշաֆտների կենսաբանական արդյունավետությունը մեծ է, այստեղ համեմատաբար քիչ է նաև մարդու կողմից բնության վերափոխումը:

Տարբեր են նաև առանձին երկրներում ու աշխարհամասերում բնաօգտագործման կոնկրետ ձևերը, երբեմն էլ հետադրական սլոթերումները:

Տարակազմ լանդշաֆտային պայմանների ունեցող երկրների համար բնաօգտագործման ժամանակ ակտուալ պրոբլեմ է տարածքի բնատնտեսական շրջանացումը: Արտադրատարածքային համալիրների ճիշտ կազմակերպումը և նրանց ժողտնտեսական պլանավորումը հիմք են հանդիսանում անցնելու անթափոն տեխնոլոգիայի, դադարեցնելու բնական ռեսուրսների ճյուղային օգտագործումը:

Մեր երկրի տարածքի սկզբունքայնորեն նոր շրջանացումը, ուր հաշվի է առնվում առանձին շրջանների բնության առանձնահատկությունները՝ լանդշաֆտների ներքին կառուցվածքները, նպաստել են ձևավորելու նոր արտադրական տարածքային համալիրներ, դրանք ավելի ռացիոնալ են օգ-

տագործում բնական ռեսուրսները, ժամանակին ու պատճառաբանված կադմակերպում հյուծված ռեսուրսների վերարտադրման աշխատանքները, բնապահպանվող տարածքների արտադրության պրոցեսից հանելու միջոցառումները, ինչպես նաև որոշ գեպքերում էլ գիտակցարար օգտագործումից նրանց պահպանության կադմակերպումը:

Նշենք, որ ժամանակակից պայմաններում այս կամ այն տարածքի կամ ռեսուրսի բնական պոտենցիալ արժեքը որոշվում է նրա էկոլոգիական որակով, ուստի տարածքի կադմակերպման ժամանակ չի կարելի առաջնորդվել միայն տնտեսական չափանիշներով: Հենց այս ուղղությամբ էլ պետք է բնթանա ժամանակակից գիտական հետազոտությունները՝ բնական լանդշաֆտներն ու նրանց ռեսուրսները դնահատելով ինչպես տնտեսական, այնպես էլ էկոլոգիական չափանիշներով: Այստեղից էլ սկզբնավորվում է բնական լանդշաֆտների սահմանման և վերափոխման նոր ուղղությունը՝ բարձրարժեք էկոլոգիական պայմաններ ունեցող լանդշաֆտների ստեղծումը: Ավելացնենք, որ առայժմ ոչ բոլոր կուլտուրական լանդշաֆտներն են, որ ունեն էկոլոգիական բարձր արժեքներ:

Բնական լանդշաֆտների օգտագործման ռեալ հնարավորությունները առավելապես պայմանավորված են բնական ռեսուրսների տեղաբաշխմամբ, նրանց տարածքային կոմպլեքսացմամբ, որը և ուժեղացնում է հարցի ռեգիոնալ բնույթը: Զի կարելի, թեկուզ և մոտավորապես, որոշել բնության օգտագործման հեռանկարները, չբացահայտելով հումքի և էներգիայի նկատմամբ ժողտնտեսության նախնական քանակական պահանջարկը: Հետևաբար, բնության օգտագործման հեռանկարային պլանը կազմելու ժամանակ պետք է հիմնըվել ժողտնտեսության զարգացման նախնական կանխատեսման վրա:

Ժողտնտեսության համար առաջվել հետաքրքրություն են ներկայացնում տարածքի լանդշաֆտային պայմանների տարբերությունները, քանի որ դրանք որոշում են այս կամ այն շրջանի բնագոտագործման յուրահատկությունը:

Հնության պահպանման պասսիվ ձևերն ու մեթոդներն իրենց անհրաժեշտությամբ հանդերձ, պետք է լծորդվեն

ակտիվ ձևերով, որոնք սահմանափակում են, հաճախ էլ բացառում աշխարհագրական միջավայրի հետագա աղտոտումը, արտադրության զարգացմանը զուգընթաց նպաստում բնական համալիրների ու ռեսուրսների էֆեկտիվ վերարտադրմանը: Բնության օգտագործման ակտիվ ձևերը նախ և առաջ պետք է տարածվեն բնական ռեսուրսների տեսակի ինտենսիվ օգտագործվող շրջաններում: Ըստ որում, այդ դեպքում առաջանում են մի շարք պրոբլեմներ. մարդկանց կյանքի ու պայմանների որակի բարձրացում, միջավայրի կառուցվածքի կանոնավորում, հատկապես ուրբանիզացված տարածքներում լանդշաֆտների պահպանում ու վերափոխում. ապագա սերունդների համար լանդշաֆտային համալիրների ձևավորում և այլն:

Մեր երկրում այդ պրոբլեմների վճռման նպատակով նախատեսվում է հաղթահարել մի շարք դժվարություններ.

Արտադրության մեջ համեմատաբար ցածր մակարդակի էկոլոգիական օրինադրական ունեցող տեխնոլոգիայի վերացում, արտադրության թափոնների առավել լիարժեք ուտիլիզացիա, տեխնոլոգիական սխալների ու անճշտությունների վերացում, ձեռնարկությունների արտադրական կոմպլեքսավորում, անթափոն ու քիչ թափոնային տեխնոլոգիայի անցում և այլն:

Ավելացնենք, որ բնության պահպանության ձևերի գծով չկան շարուն կանոններ, լանդշաֆտների պահպանության խնդիրները պետք է կոնկրետացվեն ըստ բնական առանձին շրջանների, բանի որ միևնույն արդյունաբերական ձեռնարկությունների սզդեցությունը տարբեր բնական լանդշաֆտների պայմաններում հատկապես լեռնային և հարթավայրային շրջաններում տարբեր է: Պատճառը հարթավայրերում մթնոլորտի շատ թե քիչ կայուն դինամիկ վիճակն է: Լեռնային երկրներում, մանավանդ միջլեռնային գոգավորություններում, մթնոլորտի անկայուն օրական դինամիկական բերում է տարբեր ձևերի ու ուժգնության քամիների առաջացում: Դրանք մինչև կեսօր փչում են լանջերն ի վեր, իսկ օրվա երկրորդ կեսից՝ հովիտն ի վար: Նման պայմաններ ունի Երևանի գոգավորությունը: Հաշվի չառնելով բնության երևույթների նման տարածքային ու ֆունկցիոնալ ստրուկտուրան,

Երևանի գոգավորության սահմաններում ձեռնարկությունների մեծ մասը կառուցված են քամիների հոսքերի ուղղության մեջ: Այդ պատճառով էլ օրնիքուն և տարվա բոլոր եղանակներին արդյունաբերական ձեռնարկությունները իրենց թունավոր գազափոշիանման թափոններով աղտոտում են քաղաքի օդային ավազանը, առավոտյան ժամերին հարավից՝ սինթետիկ կաուչուկի գործարանը, երեկոյան ժամերին արևելքից և հյուսիսից՝ ալյումինի գործարանը: Կամ մի այլ օրինակ ևս, Երևանի շրջակայքում կանաչ գոտին հիմնականում տեղաբաշխված է հարավարևելյան կողմի սալավանդների լանջերին: Բայց լեռնահանքային քամիները հիմնականում փչում են հյուսիսարևելյան կողմից: Հետևաբար քաղաքի տարածքը փոշուց զերծ պահելու համար պետք է որ կանաչ գոտի ստեղծվեր հիմնականում հողմատար լանջերին: Նման զանգվածները, որպես «կանաչ թոփեր», փոշային մասնիկներից կմաքրելն քամիները, կհարստացնեն ֆիտոնցիդներով և նոր կուղղելն դեպի քաղաք:

Տեղական լանդշաֆտների ֆունկցիոնալ առանձնահատկությունները հաշվի չեն առնված նաև Մարմարիկի հովտում լեռնաքիմիական կոմբինատի կառուցման ժամանակ, ինչպես նաև բոլորին հայտնի Սևանի պրոբլեմը վճռելիս:

Կարելի է բերել բազմաթիվ այլ օրինակներ, ինչպես մեր, այնպես էլ տարբեր հանրապետությունների վերաբերյալ, երբ մարդկանց անհաշիվենկատ գործողությունների պատճառով բնական լանդշաֆտը դեգրադացվել է, աղտոտվել ու ապականվել: Այդ շարքին են դասվում այնպիսի երկրորդական պրոցեսներ, ինչպիսիք են մշակվող հողատարածքների էրոզիան, անտառների ոչնչացման հետևանքով հեղեղների ուժեղացումը, գրունտների աղակալումը, ճահճացումը, փրուղումները, արոտավայրերի ճմապատումը կամ քայքայումը, կենսաձևերի քանակական կրճատումը և այլն:

Որոնք են ընդհանուր գծերով այն սկզբունքները, որոնց պետք է նկատի առնել տնտեսական գործունեության և առհասարակ բնության հետ ունեցած վերափոփոխությունների ընթացքում:

Մեր կարծիքով բնության հանդեպ մարդու թույլ տված չարագործությունների և սխալների մեծ մասը բացատրվում է բնության վերաբերյալ գիտելիքների պակասով, երբեմն էլ բնության առանձնահատկությունների, նրա տարրերի և երևույթների փոխազդած կապերի, փոխազդեցությունների անտեսմամբ: Ժամանակակից պայմաններում այդ երևույթների զարգացմանն ու արդելակմանն այս կամ այն կերպ ազդում են նաև սոցիալ-հասարակական հակադիր սիստեմները, նրանցում գոյություն ունեցող անտառնիստական հակասությունները: Մեզ մոտ բնական միջավայրի և բուսականոշաֆտների պահպանությունը, որպես սոցիալ-տնտեսական պրոբլեմ, սերտորեն կապված է բնական ռեսուրսների ուսցիոնալ օգտագործման հետ: Այդ ընդհանուր խնդրի երկու կողմերի դրական վճռմամբ զբաղված են ինչպես բնական, այնպես էլ ինժեներատեխնիկական գիտությունները: Այս գործում ավանգարդային դերը պատկանում է աշխարհագրությանը:

Որպես օրենք, բնական ռեսուրսների ուսցիոնալ օգտագործումը պետք է ապահովի վերականգնվող ռեսուրսների բերարձակ վերարտադրում: Ինչ խոսք, շատ դժվար է ճշտորեն որոշել բնական ռեսուրսների ուսցիոնալ օգտագործման ու վերափոխման ուղիները, կանխատեսել բոլոր հետևանքները, որոնք կառաջանան արտադրության պրոցեսում բնության վրա մարդու ունեցած ազդեցությունից: Նման դժվարությունները, բացատրվում են նրանով, որ բնական ռեսուրսները իրարից անկախ չեն՝ ժամանակի ու տարածության սահմաններում, իրար հետ գտնվում են սերտ կապերի ու փոխազդեցությունների մեջ: Հետևաբար, բնական ռեսուրսների ճիշտ օգտագործումը պետք է նախատեսի արտադրվող ապրանքների կամ հումքի առավելագույն քանակ ոչ թե բիշ ծախսումների սահմաններում, այլ հնարավոր փոփոխությունների հետևանքներով: Մարդկանց ձգտումներն այդ բնագավառում պետք է ուղղված լինեն տվյալ տարածքում լանդշաֆտի բնական հավասարակշռության պահպանումն ապահովող վերափոխմանը: Ինչպես նշում է սովետական նշանավոր լանդշաֆտագետ Վ. Բ. Սոշովան, առանց բնական լանդշաֆտի ալյատեսակի (ինվարիանտ) հատկությունների

մասին ունեցած պատկերացման չի կարելի ստեղծել ու դեկավարել կուլտուրական լանդշաֆտ և գեոտեխնիկական համակարգեր:

Լանդշաֆտագիտական մոտեցումը հնարավորություն է տալիս կանխագուշակել այն բոլոր հետևանքները, որոնք կարող են առաջանալ բնության վրա ազդելիս, և գտնել դրանց վերացման կամ լուծման կոնկրետ ուղիներ: Այդ տեսակետից լանդշաֆտագիտության առջև դրվում են լուրջ գիտական խնդիրների լուծում՝ մշակել լանդշաֆտների հետազոտման, քարտեզագրման, կանխատեսման ու գնահատման մեթոդիկա և մեթոդներ:

Բնության պահպանության ու վերափոխման տեսական խնդրում կարևորագույն հարցերից մեկը կիրառվող միջոցառումների գիտական հիմնավորումն է: Ինչպիսին պետք է լինի, ասենք թե, լեռնային մարգագետինների օգտագործման ուժեղացումը, որպեսզի չնվազի նրանց կենսաարդյունավետությունը: Կամ էլ թե, ինչպիսին պետք է լինի որոշակի շրջանների անտառապատվածությունը, որպեսզի ապահովվեն միջավայրի լավագույն պայմանները: Նման հարցերի պատասխանը հնարավոր է ստանալ միայն առանձին ֆիզիկաշխարհագրական շրջանների բնական համալիրների դինամիկ վիճակների ուսումնասիրությամբ:

Բնական ռեսուրսների ռացիոնալ օգտագործման ու լանդշաֆտների պահպանության կարևոր տեսական կողմերից մեկն էլ առանձին բնական համալիրների վրա մարդու տրեստեսական գործունեության ծանրաբեռնվածության աստիճանի և տարողականության վերահսկումն է:

Այնպիսի համալիրներ, որպիսիք լեռնային լանդշաֆտներն են, աչքի են ընկնում ծանրաբեռնվածության ու մեծ պոտենցիալ ունակությամբ: Սակայն մինչև այժմ դրանց անտրոպոգենի ազդեցության տարողունակության սխալմաստերը չեն որոշված: Այդ պատճառով էլ անգամ թույլ տեստեսական գործունեության դեպքում, օրինակ ռեկրեացիա, լեռնային անտառային լանդշաֆտները արագ տեմպերով դեգրադացվում են:

Նվ, վերջապես, տեսական հետազոտությունների կարիք են զգում հուշարձանների ու բնության այլ թանկարժեք տե-

ղամասերի հայտնաբերումը, նրանց պահպանման նպատակով բուֆերային ու պաշտպանիչ շերտերի ստեղծումը, միջոցառումների կատարումը և այլ բնույթի բնապահպանական աշխատանքները: Այդ բոլորը գիտականորեն հնարավոր է կատարել միայն լանդշաֆտագիտական հիմքի վրա: Վերոհիշյալից կարելի է հանգել հետևյալ կարևոր եզրակացության՝ Բնական առանձին տարրերի կամ ռեսուրսների պահպանումը և օգտագործումը չի կարող լինել ռեալ առանց շրջակա միջավայրի բնական ամբողջական առաջացումների ֆունկցիոնալ ստրուկտուրաների քննադատ վիճակի բարելավման: Այստեղից էլ հետևություն՝ բնության պահպանության գլխավոր խնդիրը պետք է համարել շրջակա լանդշաֆտների ֆունկցիոնալ զարգացման բնական մեխանիզմների պաշտպանումը ոչ ռացիոնալ տեխնիկական ծանրաբեռնվածությունից:

Ինչպես նշում է սովետական մի տղ ակադեմիկոս լանդշաֆտագիտ Ա. Գ. Իսաչենկոն, կիրառական լանդշաֆտային հետազոտությունների տեսական ֆունդամենտը կազմում է աշխարհագրական կոմպլեքսների մասին ուսմունքը, առանձնապես լանդշաֆտների ֆունկցիոնալորման օրենքների մասին վիտելիքները, նրանց ներքին ու արտաքին կապերը, դարդացումը, փոփոխություններն ու փոխակերպումները, ինքնավերականգնման սկզբունքները: Ուստի բնական միջավայրի լավացման առաջնային խնդիրը բնական լանդշաֆտների կառուցվածքների, դինամիկայի ու զարգացման օրենքների իմացումն է:

Կիրառական լանդշաֆտագիտության հաջորդ օղակը մարդու և լանդշաֆտների միջև փոխհարաբերությունների մասին ուսմունքն է: Վերջինիս հիմնական խնդիրը տարբեր կարգի ու մեծության լանդշաֆտների կայունության ուսումնասիրությունն է, ինչպես նաև նրանց վարքագծերի հետագա փոփոխությունների կանխատեսումը՝ կապված օգտագործման ուժեղացման, տեմպերի ու կիրառվող միջոցառումների հետ:

Ինչպես արդեն հիշատակել ենք, լանդշաֆտների օպտիմիզացիայի հիմնական և վերջնական օղակը կուլտուրական լանդշաֆտների կազմակերպումն է, որից և բխում է լանդշաֆտագիտության հիմնական խնդիրը՝ կուլտուրական լանդշաֆտի մասին տեսության ստեղծումը: Այդ նպատակին

հասնելու գործում հատկապես վճռական են բնական չփոփոխված լանդշաֆտների սահմաններում հաստատված տոպոգրիոնար տեական հետադոտոթյունները: Այս հարցում անգնահատելի են արգելոցների և ռեզերվատների ընձեռված հնարավորություններն ու դերը, մանավանդ երբ դրանց ցանցը կազմակերպված է ճիշտ գիտական սկզբունքներով՝ արտացոլելով իրենց սահմաններում շափանիշ հանդիսացող տարբեր կարգի բնական համալիրներ:

Աշտուղից հետևում է մի կարևոր եզրակացություն ևս՝ նեղ իմաստով լանդշաֆտների պահպանությունը, որպես արգելոցային համակարգեր, ինֆնանսատակ չէ, այն ծառայում է կուլտուրական լանդշաֆտների ստեղծմանը, բնական միջավայրի ճիշտ վերակառուցմանը: Բավական է նշել, որ արգելոցներում կատարված բազմաթիվ թանկարժեք գիտահետազոտական աշխատանքների արդյունքները ներկայումս են ժողտնտեսության մեջ՝ տալով միլիարդավոր ռուբլիների օգուտներ, նպաստելով բնական ռեսուրսների շահավետ օգտագործմանն ու ռացիոնալ պահպանմանը:

Լանդշաֆտների պահպանության տեսական սկզբունքները քննարկելիս, չպետք է աչքաթող անել նրանց տարածքի ազտոտման հարցերը, որոնք վերջիվերջո բերում են բուսականության ոչնչացում, ջրերի ու օդի թունավորում: Այդ տեսակետից յուրօրինակ են լեռնային լանդշաֆտները: Ենթարկվելով ուղղաձիգ գոտիականության օրինաչափությանը, բնական առանձին լանդշաֆտներ զբաղեցնում են լանջերի որոշ հարկեր: Վարից ու վերից ձևավորված տարասեռ լանդշաֆտները գտնվում են փոխադարձ կապի մեջ: Նյութերի միակողմ ջրային միգրացիան իրար է կապում լանդշաֆտային բոլոր հարկերի առաջացումները, այնպես որ բարձր հարկի սահմաններում կատարված փոփոխությունները, հատկապես ազտոտումներն ու թունավորումները, անմիջապես հայտնվում են հովիտներում և միջլեռնային գոգավորություններում: Հետևաբար՝ լեռնային որոշակի լանդշաֆտի դինամիկ վիճակի պահպանումը պայմանավորված է ողջ ջրհավաք ավազանի կամ լեռնահովտի պահպանությամբ:

Ամեն մի լեռնալանջ՝ գազաթից մինչև հովիտ, իրենից ներկայացնում է որոշակի պարագինամիկ առաջացում, յուր-

օրինակ լանդշաֆտային սիստեմ, որտեղ բնապահպանման և բնական ռեսուրսների օգտագործման հետ կապված բոլոր տեսակի միջոցառումները պետք է զուգորդվեն ընդհանուր տարածքի բնական պայմանների հետ: Նման մոտեցում պետք է ցուցաբերել հատկապես գյուղատնտեսական նպատակով տարածքի օգտագործման, հողերի էրոզիայի ու հեղեղների դեմ պայքարի միջոցառումների ռացիոնալ կազմակերպման աշխատանքներում:

Խոսելով լեռնային լանդշաֆտների պահպանության անհրաժեշտության մասին, չպետք է մոռանալ բնության մեջ առանձին առաջացումների փոխհարաբերությունների և նրանց, այսպես կոչված, ինքնավարության հարցերը: Բանը նրանում է, որ լեռնային երկրներում լանդշաֆտները խոնգես են գալիս երեք խմբավորումների ձևով՝ ինքնավար (էլյուվիալ), ենթարկվող և տրանզիտային: Բացի այդ, ինքնուրույն խումբ են կազմում ջրային (ակվալ) լանդշաֆտները: Առաջին խմբի լանդշաֆտները զբաղեցնում են լանջերի վերին հատվածի և հարթ ջրբաժանային տարածքները, որ նյութերի մոտքը տեղի է ունենում միայն օդից, չկա նոգմնային ճանապարհով նյութերի ավելացման հնարավորություն: Դրա հետ միասին տեղի է ունենում դյուրալուծ նյութերի տեղաշարժ գեպի լանջն ի վար ընկած տարածքները: Այլ կերպ ասած, նման լանդշաֆտները զարգանում են ինքնավար ձևով, չեն կրում ցածրում գտնվող տարածքների ազդեցությունը: Դրան հակառակ, մերձջրային և ջրային լանդշաֆտների խումբը սերտ կապի մեջ է վերին բարձրությունների էլյուվիալ լանդշաֆտների հետ, նրանցից ստանում է նյութ և էներգիա՝ հիմնականում ջրային միգրացիայի ուղիով, երբեմն էլ ծանրահակ ուժերի միջոցով:

Շատ հաճախ, մանավանդ կարճ և ուղիորդ լանջերի պայմաններում, էլյուվիալ լանդշաֆտներից տեղափոխվող նյութերն են որոշում ենթակա լանդշաֆտների բնույթը, վիճակը և ապագան: Ուստի վերջիններիս պահպանությունը լիովին կապված է էլյուվիալ լանդշաֆտների բնական հավասարակշռության պահպանման հետ: Այդ հարցում միջանկյալ դիրք են գրավում տրանզիտային (լանջային) լանդշաֆտները: Դրանք մի կողմից ենթարկվում են էլյուվիալ

տարածքներին, մյուս կողմից՝ ազդում նախալեռնային տարածքների սահմաններում ձևավորված լանդշաֆտների վրա:

Ավելացնենք, որ ազդեցության տեմպերն ու խորությունը պայմանավորված է լանջերի թեքությունների մեծությամբ և կտրտվածության աստիճանով: Հրաբխային լավայածածկ տարածքների և շոր կլիմա ունեցող հարթեցված լեռնաշղթաների մեղմաթեք լանջերի տրանզիտային լանդշաֆտները ևս էլյուվիալ բնույթի են, քանի որ նրանցում պակասում են մակերևութային ջրերը՝ նյութերի միգրացիայի ուղիները:

Ուստի, բարդ և պարադինամիկ լանդշաֆտային պայմաններ ունեցող լեռնային տարածքներում ակվալ և սուպերակվալ լանդշաֆտային առաջացումների պահպանման համար պետք է կարգավորել նաև նրանց լծորդված էլյուվիալ լանդշաֆտների օգտագործման բնույթը, կամ դրանք լիովին ընդգրկել ընապահպանվող սիստեմում: Իսկ եթե պահպանվող օբյեկտը գտնվում է էլյուվիալ լանդշաֆտի սահմաններում, ապա այն կարելի է հեշտորեն սահմանագծել և նրա համար մշակել պահպանման միջոցառումների պահանջվող կոմպլեքս, առանց հաշվի առնելու մնացած շրջակա լանդշաֆտների բնույթն ու օգտագործման վիճակը:

Բնապահպանման նպատակներից ելնելով նշենք մարդու տնտեսական գործունեության համար՝ ոչ պիտանի լանդշաֆտների պահպանության հարցը: Այսպես, օրինակ, աղուտային անապատները, ճահիճները, քարակառկա տները, ավազաթմբերը, թաքիրները և այլն կարծեք թե չեն տալիս մարդուն որոշակի օգուտ և տգեղացնում են բնության համալսնապատկերը: Նման մոտեցումը սխալ է, քանի որ բնական բոլոր առաջացումներն ընդհանուր նյութաշրջանառության գործում ունեն իրենց հատկացվող տեղն ու դերը: Դրանք անկախ մարդու շահներից կատարում են որոշակի էկոլոգիական ֆունկցիա: Այսպես, օրինակ, ճահիճների նշանակությունը շատ բարձր է ջրային ռեսուրսների պահպանման, ինչպես նաև կլիմայական պայմանների ձևավորման գործում: Դրանք առանձնակի և օգտակար լանդշաֆտներ են: Կիներով երկակի բնույթի (ջրային ու ցամաքային լանդշաֆտների հատկանիշներով) նրանցում կենտրոնացված են մեծ խտու-

թյամբ ու բազմազան տեսակային կազմով կենդանի օրգանիզմներ: Այդ համալիրներում նյութերի շրջանառության ու վերափոխման պրոցեսներն այնքան յուրօրինակ են ու ինտենսիվ, որ դեռևս լիովին չեն պարզաբանված ու զբաղեցնելով շատ թե քիչ փոքր տարածքներ, հանդիսանում են բնական լաբորատորիաներ ու փորձագաշտեր:

Դրանց մեծ մասը ունեն ռելիկտային բնույթ և ներկայացնում են գիտական չափազանց մեծ արժեք: Ուստի ոչ բոլոր դեպքերում է, որ անհրաժեշտ է շորացնել ճահիճները: Մանավանդ անուշահամ ջրամբարների ու ջրամբարտակների շրջակայքում ճահճային լանդշաֆտների առկայությունը անհրաժեշտ է, որպես պաշտպանիչ գոտի, կենսաերկրաքիմիական թակարդներ: Հատկապես մեծ է եղեգնուտային՝ բուսականությամբ պատված ճահիճների դերը ջրերի մաքրման, ուստի և տեղի լանդշաֆտների բնական հավասարակշռության պահպանման գործում:

Վերջապես, տարածքի լանդշաֆտների ռացիոնալ օգտագործման և օպտիմալ միջավայրի պահպանման գործում կարևոր է նաև լանդշաֆտ առաջացնող կարևոր գործոնի՝ երկրաբանական հիմքի, կազմի և դարգացման պատմության մասին ճիշտ պատկերացում ունենալը: Այստեղ նկատի ունենք տարածքի դարգացման երկրաբանական ցիկլերը, տատանումները, սուկցեսիոն երևույթների ուղղվածությունը, լանդշաֆտների դինամիկայի հարցերը: Նրբեմն, անկասի մարդու կամքից, պահպանման բոլոր միջոցառումների կիրառումն անգամ չի կարող կասեցնել որոշ լանդշաֆտների կերպարափոխումը՝ ասենք թե ապարների հրաշագեղ հողմահարմած ձևերի քայքայումը, կենսաձևի արեալի կրճատումը, թեկուզե մահացումը, լճի մակարդակի իջեցումը, երկրաբանական հուշարձանի փլուզումը (տեկտոնական պատճառներով) և այլն: Ավելացնենք, որ բնության երկունքով ծնված բոլոր լանդշաֆտներն էլ գեղեցիկ են, հետաքրքիր, օգտակար և հնարավորության սահմաններում դրանք պետք է պահպանել:

Այսպիսով, լանդշաֆտների պահպանության և ռացիոնալ օգտագործման հարցում կարևորը միջավայրի բնական առանձնահատկությունների հիման վրա տարածքի կազմա-

կերպումն է՝ գիտականորեն և էկոլոգիապես պատճառաբանված ճիշտ շրջանացման կատարումը:

Որոնք են այն գիտական սկզբունքները կամ հիմունքները, որոնք հնարավորություն են տալիս, կամ կտան, ճիշտ կազմակերպել մարդու և բնության փոխհարաբերությունները, ապահովելով բնական միջավայրի լիարժեք պահպանություն, հարգությունների նպատակադրաց օգտագործում:

Դրանք գիտական հետազոտությունների բարդ և բազմակողմանի միջոցառումների ողջ շարան են, որոնք ելնում են ժամանակակից «Մարդը և բնությունը» էկոլոգիական, սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական պրոբլեմի առանձնահատկությունից: Դրանք կոչված են պահպանելու բնության հավասարակշռությունը հանուն իրեն՝ մարդու, հանուն երկրի վրա նրա գոյության հարատևության: Այդ սկզբունքները համառոտակիորեն հանգեցնում են հետևյալ խնդիրների կատարմանը:

1. Բնական ռեսուրսները ներգրավել ժողտնտեսության մեջ՝ ելնելով յուրաքանչյուր տարածքի բնական ու տնտեսական պայմանների առանձնահատկություններից:

2. Նախօրոք կանխատեսել բնության որևէ մասում մարդու կողմից առաջացրած ամեն մի փոփոխության հետևանքները և հաշվի առնել դրանց ազդեցությունը բնության ու տնտեսության մնացած ճյուղերի և մասերի վրա:

3. Կազմակերպել ժողովրդական տնտեսության մեջ բնական ռեսուրսների ներգրավման նստակազարմար հաջորդականություն:

4. Ընդարձակել վերականգնվող բնական ռեսուրսների արտադրողականությունը:

5. Կազմակերպել ղվերականգնվող բնական ռեսուրսների կոմպլեքսային, նպատակադրաց և խնամքով օգտագործում:

6. Կազմակերպել շտապվող բնական ռեսուրսների պահպանում՝ բարձր որակի սահմաններում և նրանց ռացիոնալ վերաբաշխում ժամանակի ու տարածության մեջ:

7. Ստեղծել բնության գրկում բնակչության աշխատանքի, հանգստի ու առողջության լավագույն պայմաններ:

8. Վերակառուցել բնությունը, ստեղծել կուլտուրական լանդշաֆտներ, որոնք կլինեն ավելի արդյունավետ, և առավել կրավարարեն հասարակության պահանջները:

9. Կազմակերպել բնության կողմից ստեղծված գիտական ու գեղագիտական նշանակություն ունեցող հարստությունների պահպանում:

10. Հոգ տանել լանդշաֆտների հետադա գեղեցկացման, ճարտարապետական կառույցների հետ նրանց հարմոնիկ ամբողջության ստեղծման վրա:

11. Կազմակերպել արգելոցներ, բնական լանդշաֆտների էական կողմերն արտահայտող և անտրոպոգեն գործոնի ազդեցությունը քիչ կրած տեղամասերը հանել տնտեսական օգտագործման ոլորտից, պահպանել նրանցում բնական պրոցեսների դինամիկ հավասարակշռությունը, կատարել խորը, ստացիոնար գիտական հետազոտություններ:

12. Կազմակերպել արգելավայրեր՝ տնտեսական օգտագործման հեփանքով խիստ տուժած վայրերը ժամանակավորապես հանել օգտագործման ոլորտից, կիրառել կենսատեխնիկական միջոցառումներ, բարձրացնել նրանց կենսաարտադրողականության տեմպերը:

13. Կազմակերպել բնական հուշարձանների պահպանում լոցային ռեժիմներ, այն օգտագործել միայն գիտա-ճանալոցային ռեժիմներ, այն օգտագործել միայն գիտաճանաչողական տուրիզմի նպատակով:

14. Կատարել բնական ռեսուրսների գիտական հաշվառում, նրանց որակական, տնտեսական ու էկոլոգիական գնահատում:

Վերահիշյալ սկզբունքների հիմնական նպատակն է կառուցել ստեղծագործ բնության և վերափոխող մարդու միջև ռացիոնալ հարաբերություն պահելով տնտեսությունը: Այդ սկզբունքներն էլ հանդիսանում են բնության պահպանության նկատմամբ պետական՝ լենինյան մոտեցման արտահայտությունը:

Ավելացնենք, որ միայն ճշգրիտ գիտական հետազոտություններն են հնարավորություն ստեղծում պլանավորված ու ռացիոնալ կազմակերպելու բնական ռեսուրսների օգտագործումը, կատարելու բնական ռեսուրսների միջշրջանային,

միջերկրային, ներմուտրակային տեղաբաշխումը, բնատեղանքի վերափոխումը, կոպտորակաՆ համալիրների ստեղծումը, բնական պրոցեսների վնասակար կողմերի վերացումը:

Այլ կերպ ասած երկրի մոլորակի վրա նյութերի և էներգիայի կենսաբանական ու երկրաբանական շրջապտույտի, նրա հավասարակշռության և գոյատևման ձևերի ուսումնասիրումն ու նմանաշուրջ հանդիսանում է բնության պահպանման և ռացիոնալ օգտագործման բանալին: Այդ գործում առաջնակարգ խնդիրներից մեկը դրված է աշխարհագրության, հատկապես լանդշաֆտագիտության առթև նրա ուշադրության կենտրոնում պետք է լինեն հետևյալ հարցերի շուտափույթ պարզաբանումն ու վճռումը:

1. Երկրի առանձին շրջանների լանդշաֆտներում, ջրային, ցամաքային, օդային ու ստորգետնյա ոլորտներում բուսական ու կենդանական օրգանիզմների կենսադանդաղվածների և կենսաարտադրողականության շափերի, տեմպերի և ուղղվածության հաշվառումը, նյութերի և էներգիայի շրջանառության հնարավորին չափով ուսումնասիրումը:

2. Փորձնական հետազոտությունների ծավալում՝ բնական լանդշաֆտների ֆունկցիոնալ մոդելավորումը:

3. Մարդկանց տնտեսաարտադրական գործունեության հետևանքների գնահատման ու բնական ռեսուրսների շահագործման ռացիոնալ սկզբունքների մշակումը:

4. Փորձնական ու տեսական հետազոտությունների ծավալում լանդշաֆտների գինամիկական հավասարակշռության և այն խանգարող պրոբլեմների ուսումնասիրման ուղղությամբ՝ կապված կենսոլորտի կառուցվածքի և կենսաերկրաբանական պրոցեսների ճանաչման, առանձին բնատեղամասերի մեխորացիայի ու վերափոխման հնարավորությունների հետ:

5. Մաթեմատիկական մեթոդների և հաշվիչ տեխնիկայի կիրառում լանդշաֆտներում ընթացող պրոցեսների անալիզի ու ճանաչման գործում, կապված կենդանի օրգանիզմների համակենցությունների գինամիկական հավասարակշռության պրոբլեմների հետազոտման հետ:

6. Լանդշաֆտների և կենսաերկրա-համակենցությունների

էվոլյուցիայի ուսումնասիրման նոր մեթոդների ու սկզբունքների մշակումը:

7. Բնության պահպանության գործի գիտական կազմակերպումը՝ ելնելով տարածքի լանդշաֆտային առանձնահատկություններից, ժողովրդական տնտեսության ու բնակչության կենսական շահերից և այլն:

Ահա այն հիմնական գիտական սկզբունքներն ու հիմունքները, որոնք մեր կարծիքով հանդիսանում են բնական լանդշաֆտների պահպանման և ռացիոնալ օգտագործման տեսական հիմքը՝ հիմնավորված լանդշաֆտագիտական ու երկրային սիստեմների մասին ուսմունքներով:

6. ՄԱՇՄ ԼԱՆԴՇԱՖՏՆԵՐԻ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳԾՈՎ ԳՈՐԾՈՎ ՕՋԱՆՆԵՐԻ ՑԱՆՑԸ ԵՎ ԲԵՈՒՅԹԸ

Երկրագնդի մայր ցամաքի մոտ 1/6 մասը կազմում է Սովետական Միության տարածքը: Այն ձգվում է հյուսիսից, հարավ՝ Արկտիկայի հավերժական սառույցներից մինչև Միջին Ասիայի անջուր և շոգ անապատները, արևմուտքից արևելք՝ Բալթիկ ծովի ափերից մինչև Խաղաղ օվկիանոս: Այս ընդարձակ տարածքի սահմաններում նկատվում է բնական լանդշաֆտների հերթափոխի մի կատարյալ ներկայացում. օրինակ, երբ մի նակյունում սաստիկ ցրտեր են, սառնամանիքային ձմեռ, մյուս անկյունում զարնան զարթոնք է, հավերժ կանաչ ու հասուն արտեր: Արևմուտքում, երբ մարդիկ խոր քուն են մտնում, Արևելքում սկսում է աշխատանքային եռուն ցերեկը: Հազարավոր կիլոմետրեր ձգվող ընդարձակ այս երկրի բնական լանդշաֆտներն իրենցում բնութագրում են հյուսիսային կիսագնդի բնության ողջ տեսականին:

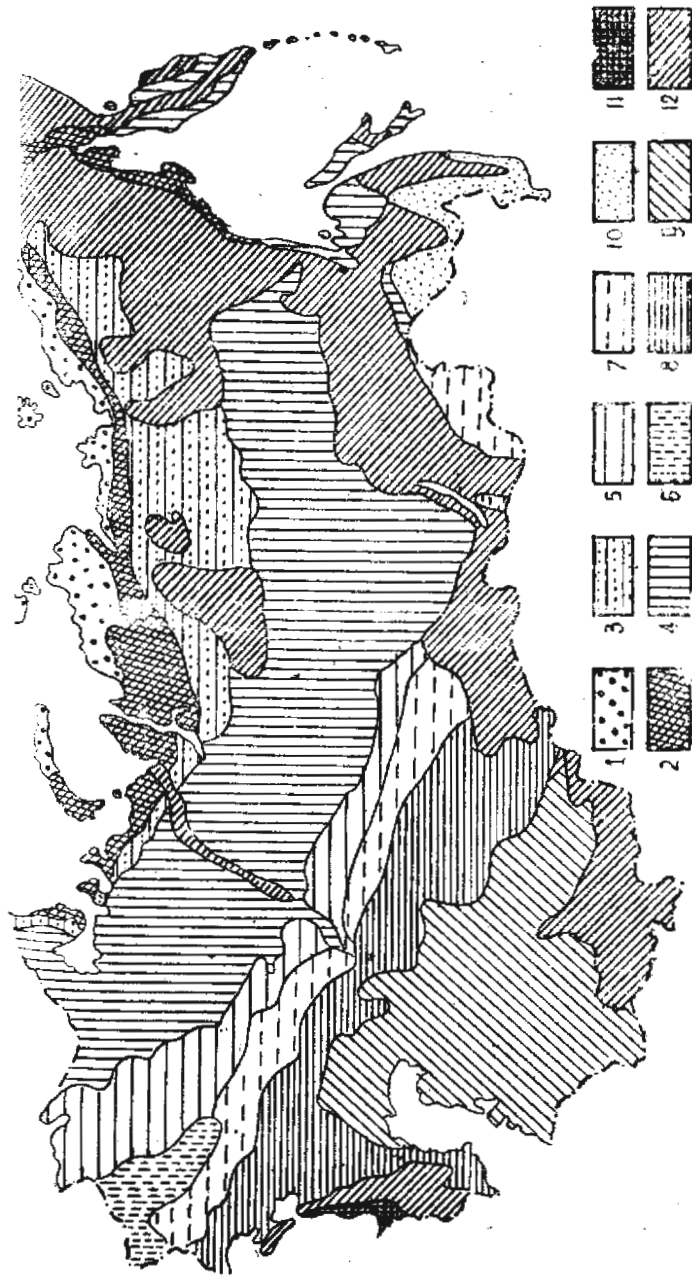
ՄԱՇՄ լայնարձակ տարածքում առանձնացվում են մեկ տասնյակից ավելի աշխարհագրական լանդշաֆտային զոնաներ: Դրանց թվում լայն տարածում ունեն սառցային զոնան, տունդրան, անտառատունդրան, տալգան, խառն անտառների զոնան (Ռուսական հարթավայրում), մուսոնային խառն անտառների զոնան (Հեռավոր արևելքում), անտառատափաստանային, տափաստանային, չոր տափաստանային,

կիսաանապատային, անապատային, միջերկրածովյան և մերձարևադարձային զոնաները:

Լանդշաֆտային այդ առաջացումների աշխարհագրական բաշխվածությունը տրվում է նկ. 1-ում: Ինչպես տեսնում ենք անշատվող զոնաները միջոտ է, որ ձգվում են ՍՍՀՄ ողջ տարածքով, այլ ունեն լոկալ տեղագրում: Հատկապես բարդ է զոնաների բաշխվածությունը լեռնային երկրներում: Եթե հարթավայրերում զոնաները հանդես են գալիս վերջիններիս սահմաններում, ապա լեռների ողջ խմբեր կարող են ընդգրկվել մեկ զոնայում, տարբերվելով իրարից բարձրագույն գոտիական կառուցվածքով, որն ինչպես հիշատակել ենք, արդյունք է ռեգիոնալ առանձնահատկությունների: Բնական զոնաները իրարից տարբերվում են բնական ռեսուրսների պաշարների քանակով, որակով և վերարտադրման տեմպերով: Ուստի նրանք օգտագործման ժամանակ պահանջում են յուրահատուկ մոտեցում՝ տարբեր պետք է լինեն նաև զոնաների սահմաններում բնապահպանման գծով տարվող միջոցառումների բնույթը, այդ թվում և բնապահպանման ձևերը: Հիմնականը այս գործում յուրաքանչյուր լանդշաֆտային զոնային բնորոշ էտալոնային համալիրների և նրանց ղեկավարողների պահպանումն է, տեղական միջավայրին չհակասող կուլտուրական լանդշաֆտների կազմակերպումը:

Բնական է, որ բազմաբնույթ բնական պայմաններ ունեցող երկրում ինչպես ինքը բնությունը, այնպես էլ նրա պահպանության պրոբլեմները միատարր չեն: Տարբեր ու բազմաթիվ են նաև բնության պահպանության կազմակերպման ձևերը:

Ինչպես արդեն հիշատակվել է, Սովետական Միությունում բնության պահպանությունը կրում է պետական բնույթ: Մեզ մոտ կենսոլորտը և նրա հարստությունը ժողովրդական տնտեսության անընդհատ աճի բնական հիմքն են և ծառայում են մարդկանց հանգստի, աշխատանքի պայմանների, նյութական և կուլտուրական արժեքների լավացման գործին: Բնական լանդշաֆտների և նրանց ռեսուրսների պահպանությունը մեր երկրում ճիշտ հիմքերի վրա է դրված: Ընդ որում, ռեսուրսների ռացիոնալ և համընդհանուր օգտագործումն ու

Նկ. 1. ՍՍՀՄ լանդշաֆտային զոնաները:

1. Արևելական ստեփային, 2. Տոնկային, 3. Անտառատափաստային, 4. Տափային, 5. Խառն անտառային, 6. Մայրաքաղաք անտառային, 7. Անտառատափաստային և չոր տափաստանային, 8. Խառն անտառային, 9. Անապատային և կիսաանապատային, 10. Մուսոնային խառն անտառային, 11. Մերձարևադարձային անտառային, 12. Լեռնային երկրներ՝ բարձրագույն լանդշաֆտային գոտիականությամբ:

վերարտադրումը դիտարկվում է յուրաքանչյուր տարածքի բնական պայմանների օպտիմացման տեսանկյունով: Մեր երկրում լանդշաֆտի պահպանության գծով ինչպես պետական, այնպես էլ հասարակական կազմակերպությունների բոլոր աշխատանքները տարվում են հանրապետությունների Գերագույն սովետների և ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի ընդունած բնության պահպանության վերաբերյալ օրենքների համաձայն: Լանդշաֆտների պահպանությունն իրագործվում է դրանց օգտագործման պրոցեսում: Ավելացնենք, որ բնական հարստությունների օգտագործումը անկարելի է առանց նրանց պահպանման: Դա վերաբերվում է նաև հազվագեղ լանդշաֆտներին, որոնք պահանջում են բացարձակ պահպանում, առանց որևէ արտադրական օգտագործման: Ինչպես մնացած երկրներում, մեզ մոտ ևս բնական լանդշաֆտների պահպանությանն առավել չափով սպառնում են լեռնահանքային և մետալուրգիական արդյունաբերությունն ու ջրամբարտակների շինարարությունը:

Սովետական Միության տարածքում բնապահպանման օջախների ցանցը խիտ է և ընդարձակ. ընդգրկում է համարյա բնական բոլոր զոնաներին և լեռնային երկրներին բնորոշ լանդշաֆտային բնատեղամասեր և շրջաններ (նկ. 2):

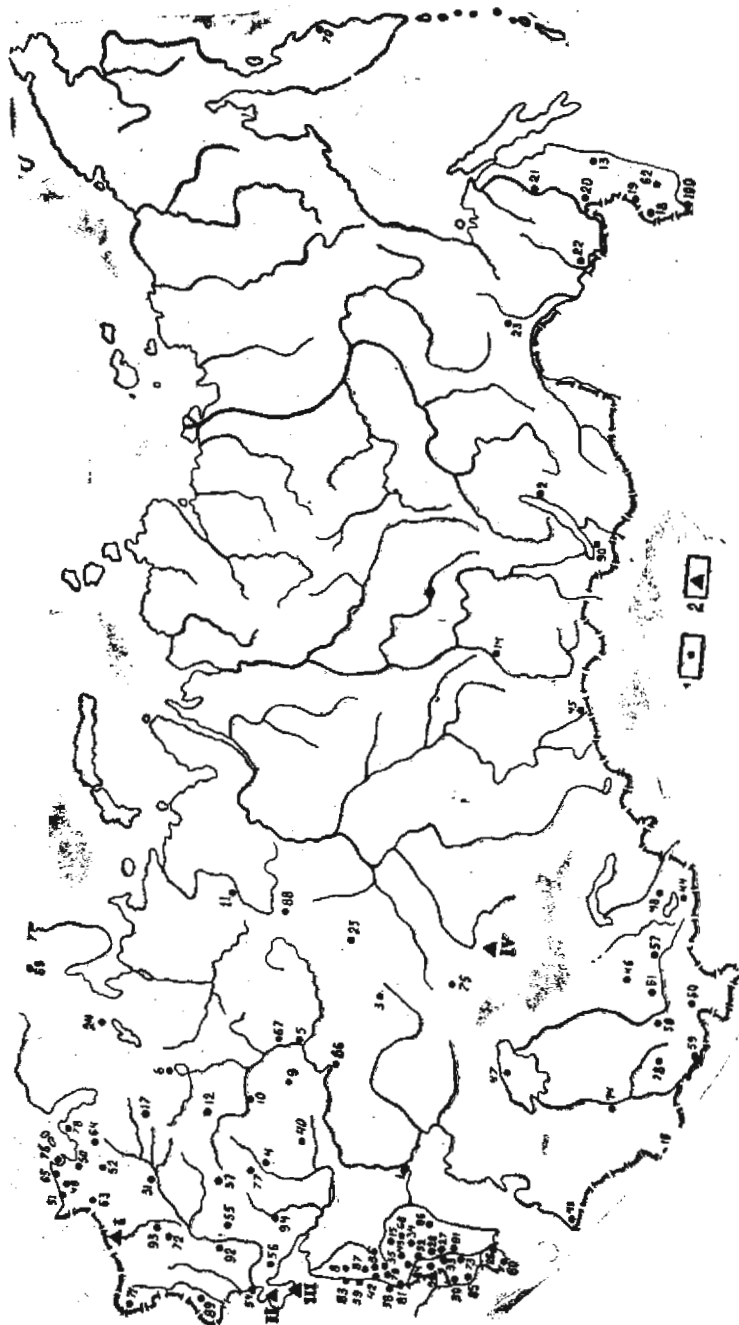
Միայն արգելոցային սիստեմում ընդգրկված տարածքների ընդհանուր գումարը անցնում է 10 միլիոն հեկտարից: Դրանց բռնած տարածքների մեծությունները տարբեր են. ամենախոշորներից են Կրոնոցկու (960000 հեկտար), Ալթայի (863805), Իստիկ-Կուլի (781600 հեկտար) և Պեչորա-Իլմենյան (781322 հեկտար) արգելոցները: Ամենափոքր արգելոցը դա Բալթիկ ծովում գտնվող Վայկ կղզին է 35 հեկտար տարածքով:

Չնայած արգելոցների լայն ցանցին, նրանք ունեն անհավասար աշխարհագրական բաշխվածություն, հատկապես շատ են Կովկասում և ՍՍՀՄ նվրոպական մասում: Հազվագեղ են Սիբիրում, Ուրալում և Հեռավոր արևելյան շրջաններում: Ինչպես պարզվում է արգելոցների սխեմատիկ քարտեզից, դեռևս օպտիմալ քանակով արգելոցներ չեն ստեղծ-

ված տունդրայի ու տալգայի էտալոնային լանդշաֆտների, ինչպես նաև հարավային մասի ու Սիբիրի լեռների բնության պահպանության գծով: Այս ուղղությամբ տարվում են լայն մասշտաբի, հետադոտական աշխատանքներ, հատկապես ՍՍՀՄ գյուղատնտեսության մինիստրության զբնության պահպանության և արգելոցային գործ» դիտահետազոտական նորաստեղծ ինստիտուտի կողմից: Արգելոցային ցանցը մեր երկրում ընդգրկում է ինչպես համամիութենական, այնպես էլ հանրապետական կարգի արգելոցներ, որոնց քանակը անհամեմատ շատ է և աճող: Վերջերս լայն աշխատանքներ են տարվել լճային ու ծովային լանդշաֆտների գծով արգելոցներ ստեղծելու ուղղությամբ: Այդպիսին է Պետրոս Մեծի ծովածոցում գործող յուրօրինակ արգելոցը: Սովետական Միության արգելոցներում լանդշաֆտների և նրանց տարրերի պահպանման հետ միասին բարձր հիմքերի վրա են դրված գիտահետազոտական՝ հատկապես փորձարարական աշխատանքների կատարումը:

Դրանք բոլորն էլ ունեն կիրառական կարևոր նշանակություն, ուղղված են բնական ռեսուրսների վերարտադրման ռացիոնալ ուղիների որոնմանը, կենսաձևերի գենետիկական ֆոնդի պահպանմանն ու հարստացմանը:

ՍՍՀՄ արգելոցային սիստեմում հատուկ տեղ են զբաղում որսորդական և ուսումնական արգելոցային տնտեսությունները: Վերջիններիս քանակը ևս տարեցտարի ավելանում է: Արժե հիշատակել այն փաստը, որ Սովետական Միությունում արգելոցների զգալի մասը անցյալում կազմակերպվել է պահպանելու ոչ թե էտալոն հանդիսացող լանդշաֆտները, այլ հազվագեղ բուսականության տեսակների տարածման օջախները: Նման բնույթի են Կովկասի արգելոցների մեծ մասը (Բարանաուրի, Բացարի, Կինթրիշի, Կիսարի և այլն): Բաղադրամասային հիմունքներով կազմված այդ արգելոցները պատվով են կատարել իրենց առջև դրված խնդիրները և այժմ դարձել են իսկական գիտահետազոտական ստացիոնար լաբորատորիաներ: Այժմ խնդիրը ոչ թե նման առանձին բաղադրամասային արգելոցներին հարմարվելն է, այլ նրանց համալիրային բնույթ տալը:

Նկ. 2. ՍՍՀՄ կարևորագույն բնակավայրերի ցանկը

Անվանումը	Վայրը	Լանդաֆտային զոնան	Տարածքը հազ. հեկ.	Համարը բնակավայրի
1	2	3	4	5
* Արգելիչներ				
Կանգալակչի	Կուլայի թ-կղզի	Տունդրա	22	7
Լապլանդյան	— » —	Տայգա	180	69
Պեչորա-Իլմենյան	Պեչորայի ավազան	— » —	721	11
Դարվինի	Ռիբինսկի շրամբար	— » —	113	6
Կիվաշ	Կարելիա	— » —	10	24
Վիսիմսկու	Ռուսական հարթավայր	— » —	9	88
Բարգուլինի	Բայկալ	Լեռնային	248	2
Ստուրի	Կրասնոյարսկ	— » —	47	14
Ալթայի	Ալթայ	— » —	864	45
Ջեյաի	Ջեյաի ավազան	— » —	82	23
Կրոնցկու	Կամչատկա	— » —	964	70
Բայկալի	Բայկալ	— » —	167	80
Մորդովյան	Մորդովյա	Խառն և սաղարթավոր անտառներ	32	9
Կարպատյան	Ուկրաինա	— » —	13	71
Պոլեսյայի	— » —	— » —	20	72
Կանսկու	— » —	— » —	1	92
Պրիպյատի	Բելոռուսիա	— » —	60	93
Օկայի	Օկայի ավազան	— » —	23	10
Մերձօկյան տեռասային	— » —	— » —	5	12
Մարիական	Վոլգայի ավազան	— » —	14	67
Կենտրոնական անտառային	Օկայի վերին ավազան	— » —	22	17

1	2	3	4	5
Վոլգա Կամայի	Կաղանի/ձուռ	— » —	8	5
Քերեզիյան	Ռուսական	— » —	74	31
	Հարթավայր	— » —		
Մորիցսալայի	Հատված	հաղորդ և սաղարթավոր անտառ.	1	41
Սիտերեյի	— » —	— » —	8	50
Գրինի	— » —	— » —	1	51
Կոնդրաների	Մուղավի	— » —	21	39
Հնգուրա լճի	Հիտված	— » —	1	52
	Հիտված	— » —	0,5	53
Մատսալուի	Հստոնի	— » —	11	63
Նիգուլասկու	— » —	— » —	3	64
Վիլյուրմայնսկու	— » —	— » —	0,5	65
Վալկի	— » —	— » —	0,1	76
Բաշկիրական	Բաշկիրի	— » —	72	3
Իլմենյան	Ուրալ	— » —	32	25
Սիխոտե-Ալինի	Ուսուրի	— » —	310	13
Սուդգուլինյան	— » —	— » —	118	62
Կեդրովայու				
պաղի	— » —	— » —	18	18
Սուպուտինյան	Ամուր-			
	Ուսուրի	— » —	17	19
Մեծ Խեյսցերի	— » —	— » —	46	20
Կոմսոմոլի	— » —	— » —	32	21
Խինգանի	Ամուրի մարզ	— » —	58	22
Վորոնեժի	Վորոնեժի մարզ	Անտառատափաստան և տափաստան	31	4
Խապյորի	Ռուսական	— » —	17	40
	Հարթավայր	— » —		
Կենտրոնական-սևահողային	— » —	— » —	4	37
Անժոմյան	Սև ծովի հյ. ափ	— » —		54
Ուկրաինական տափաստանային Ուկրաինա	— » —	— » —	3	55
Լուգանսկու	— » —	— » —	1	94
Ասկանիա-Նովայի	— » —	— » —	0,5	56
Ժիգուլյան	Ժիգուլիի լեռները	— » —	20	66

1	2	3	4	5
Նաուրդուլի	Ղաղախստան	Անտառատափաստան և տափաստան	185	75
Կովկասյան	Հյ. Կովկաս	— » —	263	8
Կիզիլ-Աղաչի	Ադրբեջան	— » —	88	26
		(մերձծովյան)		
Հյուսիս-	Հյուսիսային			
Օսեթական	Օսեթի	Լեռնային անտառ	26	68
Թերեղայի	Հյ. Կովկաս	— » —	90	15
Թուրքանայի	Ադրբեջան	— » —	13	27
Գյուկ Գյուլի	— » —	— » —	8	73
Ջաբարայի	— » —	— » —	25	28
Զիլիչանի	Հայաստան	— » —	29	29
Խոսրովի	— » —	Լեռնային անտառատափաստան	27	30
Հազոդեի	Վրաստան	— » —	13	32
Վաչլովանի	— » —	Լեռնային անտառ	7	33
Սազուրամայի	— » —	— » —	6	34
Քոթոմի	— » —	— » —	14	35
Աջամեթի	— » —	— » —	5	36
Կինտրիշի	— » —	— » —	6	38
Ռիցայի	— » —	— » —	16	39
Կուլիսիայի	— » —	— » —	0,5	42
Քաջարի	— » —	— » —	3	43
Սաթափիլի	— » —	— » —	0,3	79
Յիսկարի	— » —	— » —	3,9	81
Պոնտական	— » —	— » —	1,4	82
Պիցունդայի	— » —	— » —	3,2	83
Մարիամ Ղլարի	— » —	— » —	1,4	84
Ալգետի	— » —	— » —	6,4	85
Քաթակաթի	— » —	— » —	0,8	86
Համխատինի	— » —	— » —	13,1	87
Հիրկանյան	Ադրբեջան	— » —	3,1	80
Սարի-Չելեքի	Կիրգիզի	Լեռնային անտառ	21	57
Չաթկալի	Ուզբեկստան	— » —	35	61
Ալմա-Աթայի	Ղաղախստան	— » —	72	48

1	2	3	4	5
Աղսու-Քարազիի	— » —	— » —	76	46
Իսսիկ-Կուլի	Կիրգիզիա	(15ի մոտ)	782	44
Ջամաինի	Ուզբեկստան	— » —	35	58
Ռամիտի	Տաշիկստան	— » —	16	60
Աստրախանի	Վոլգայի գետաբերան	Անապատակիտանա-պատային	73	1
Հասան-Կուլիի	Քուրքմենստան	— » —	70	41
Քարսա-Կելմեսի	Ղազախստան	— » —	20	47
Ռեպետեկյան	Քուրքմենստան	— » —	35	74
Տիգրովայա-Բալկայի	Տաշիկստան	— » —	41	59
Քադիգիի	Քուրքմենստան	— » —	86	16
Շիրվանի	Ադրբեջան	— » —	18	51
Պետրոս Մեծի	Հեռավոր արևելք	ծովային	—	100
△ Արգելոցա-որսորդական տնտեսություններ				
Բելովեժյան Քա-վուտի	Բելոռուսիա	Խառն անտառներ	74	I
Ազովա-Սիվաշ-յան	Ուկրաինա	Տափաստան	12	II
Ղրիմի	— » —	Լեռնային անտառա-տափաստան	26	III
Ղուրհալչինի	Ղազախստան	Տափաստան	15	IV
Ազգային պարկեր՝				
Լախնիմայի	Հստոնիա	Խառն անտառ		
Գաուայի	Լատվիա	— » —		
Լիտովյան	Լիտվա	— » —		
Պելորյան ալ-պերի	Պելորայի	Տալյա		
Սևանի	Հայաստան	Տափաստան (1իճ)		

Քանի որ Սովետական Միությունում գործող արգելոց-ներից շատերը բռնում են մարդկային գործունեության հե-տևանքներից զերծ զգալի տարածքներ և ներկայացնում են աշխարհագրական խոշոր զոնաներին բնորոշ էստալոններ, դրանց մի մասը ապագայում կդառնան համաշխարհային մասշտաբով բիոսֆերային արգելոցներ:

Մեր կարծիքով արգելոցային տարածքների պաս-սիվ կոնսերվացիան ապագայում չի կարող ունենալ լայն հեռանկար: Կարևորը նման տարածքներում մարդկային գոր-ծունեության ճիշտ կազմակերպումն է, նրա տեղին միջո-մստությունը: Հաճախ մարդու ժամանակին և պահանջվող մի-ջամտությունը համազոր է հրկրաքանդակային խոշոր ուժիկամ հրեուկթի ազդեցությանը, որը նպաստում է տվյալ բնական համալիրի հետագա զարգացմանը: Այլ կերպ ասած, բնական էստալոն ճանդիսացող շատ լանդշաֆտներ, որոնք ընդգրկված են արգելոցային ցանցում, կարիք ունեն մարդու միջամտու-թյանը, որպեսզի նրանցում հրեուկթների և պրոցեսների դի-նամիկան ու զարգացման ուղղվածությունն ընթանան նպա-տակահարմար ձևով և ուժգնությամբ: Բացի այդ, արգելոց-ների տարածքների գիտականորեն պատճառաբանված ֆունկ-ցիոնալ շրջանցումը հնարավորություն է տալիս բնապահ-պանվող տեղամասերի որոշ մասի օգտագործում բնակչու-թյան հանգստի կազմակերպման գծով, առանց վնասելու պասսիվ ձևով պահպանության կարիք զգացող բնական հա-մալիրներին: Այս ուղղությամբ պետք է ցուցաբերել կոնկրետ մոտեցում, ելնել պահպանվող օբյեկտի առանձնահատ-կություններից:

Սովետական Միությունում, բացի արգելոցներից, գոր-ծում են արգելավայրերի լայն ցանց, որոնց սոսկ քանակը անցնում է հազարից: Ընդարձակ տարածքներ են բռնում նաև վերջերս կազմակերպված ազգային պարկերը:

Մեզ մոտ ազգային պարկերի սահմաններում անօտվա-արգելավայրային զոնաներում թույլատրվում է միայն ոտքով զբոսնել, այն էլ սահմանափակ երթուղիներով, փոքր խմբե-րով և կարճ ժամանակով: Ազգային պարկերի սահմաննե-րում արգելոցաարգելավայրերը կազմում են ընդհանուր տա-րածքի 90%-ը: Մեր երկրում արդեն գործում են 10-ից ավել-

լի աղգային պարկեր: Ապագայում դրանց քանակը կկրկնապատկվի բազմաթիվ անգամներ, և տարածքը կհասցվի մոտ 3,5 միլիոն հեկտարի, որից 2 միլիոնը՝ ՌՍՖՍՀ-ի սահմաններում:

Դրանք լայն տարածում կստանան Հարավային Սիբիրում (24), Ուրալում (11) և Հեռավոր արևելքում (6): Կովկասի և Անդրկովկասի սահմաններում ևս նախատեսվում է կազմակերպել մեկ տասնյակից ավելի աղգային պարկեր:

Եթե այդ բոլորին ավելացնենք նաև պուրակների, զբոսայգիների, առողջարանային և հանգստի գոնանների, բնական ու պատմական հուշարձանների շրջակայքում պահպանվող լանդշաֆտների բռնած տարածքները, ապա բոլորը միասին կկազմեն երկրի ընդհանուր տարածքի 5 տոկոսից ավելին: Նման ահեղի մակերեսով տարածքներ մեր երկրում հանված են արտադրության ոլորտից և պահպանվում են համարյա թե բնական վիճակում: Եթե վերջինիս գումարինք նաև կոլտուրականացված լանդշաֆտների բռնած տարածքները, ապա կարելի է ասել, որ մեր երկրում իրոք որ բնական միջավայրի պահպանումը և լավացումը գտնվում է բարձր հիմքերի վրա, նրան են նվիրված տնտեսության բոլոր ոլորտների գործունեությունը: Ծիշտ է, մեր երկրում ևս նկատելի են բնական լանդշաֆտի դեգրադացիայի, հողատարածքների քայքայման, ջրային ավազանների և օդի աղտոտման երևույթներ, բայց դրանք լոկ տեղական նշանակությամբ են, և դրանց դեմ տարվում է ակտիվ պայքար:

Բավական է նշել, որ հողերի ռեկուլտիվացիայի գծով մեր երկիրը աշխարհում բռնում է առաջնակարգ տեղը: Առավել մաքուր վիճակում են գտնվում ՍՍՀՄ շրջապատող ծովերն ու ծոցերը, լճերն ու գետային զարկերակները: Սովետական Միությունում մշակվում են հիասթափող նախագծեր անապատային լանդշաֆտների վերափոխման, տունդրայի և տայգայի բնության հարստությունների ռացիոնալ օգտագործման գծով: Դրանցից են ԲԱՄ-ի կառուցման ժամանակ բնական լանդշաֆտների պահպանման նպատակով կատարվող միջոցառումները. կազմակերպվել են մի քանի տասնյակ արգելավայրեր, բնական պարկեր, առողջարանային գոնաններ, որոնց սահմաններում պահպանվելու են տայգայի

թանկարժեք բնական համալիրները: Նման հոգատարություն մեծ նախագծեր են մշակվում ջրային ավազանների՝ Կասպից, Ազովի ու Արալյան ծովերի, Բայկալ, Իսսիկ-կուլ լճերի և այլնի պահպանման ուղղությամբ: Ավելացնենք, որ երկրի բնապահպանվող ցանցի ժամանակակից պատկերը վերջնական չէ, նրա ընդլայնման ուղղությամբ տարվում են գիտական հետազոտություններ: Հատկապես մեծ տարածքներ են հատկացվել բնական հուշարձանների պահպանմանը, որի ուղղությամբ մեր երկրում դեռևս նկատվում են որոշակի բացթողումներ ու անհոգություն:

Նշենք, որ այս հարցում ևս չկան կենտրոնական իրավասու օրգան, պահպանության ու նպատակասլաց օգտագործման նորմեր և օրենսդրություններ: Այս գործում արժեքավոր և ռեսուցանելի է Մերձբալթյան հանրապետություններում տարվող աշխատանքների փորձը: Փաստորեն տասնամյակներ առաջ այդ վայրերում մանրազնին կատարված է բնական հուշարձանների գիտական ինվենտարիզացիա, դասակարգում, պահպանման գծով միջոցառումների սխեման մշակում ու կիրառում: Ինչ խոսք, ահեղի տարածք ունեցող երկրի համար նման աշխատանքների կատարումը պահանջում է ժամանակ և միջոցներ: Սակայն դրանք կարևոր են և նման աշխատանքների արժեքները չպետք է չափվեն տրեստեսական էֆեկտիվության չափանիշներով: Ավելացնենք, որ Սովետական Միության տարածքում են գտնվում մեծաթիվ բնական հուշարձաններ, որոնք վայելում են համաշխարհային համբավ և նրանց տեսնելը համարվում է տարրեր երկրների բնուսեր տուրիստների ու բնագետների բազմաքանակ:

Ճանաչողական նպատակներով նրանց օգտագործումը կրեթի տնտեսական մեծ օգուտ: Որպես բնական հուշարձաններ համաշխարհային ճանաչում ունեն Բայկալ լիճը, տայգայի մայրենու անտառները, լեռնային մշտնջենական սառնածության վրա ձևավորված աղուտները, Ռուսական միջաբ հզոր գետային զարկերակներ, բազմաթիվ արգելոցային տեղամասեր և այլն: Այժմ ՍՍՀՄ-ում արդյունագործական ոլորտից դուրս գտնվող պահպանվող անտառային տարածքները կազմում են 140 միլիոն հեկտարից ավելին: Իսկ

ընդհանուր առմամբ երկրի պահպանվող բնական լանդշաֆտ-ները կազմում են տարածքի 10 տոկոսից ավելին:

Մեր երկրում բնական լանդշաֆտների հետագա պահպանման, տեխնածին լանդշաֆտների կուլտուրականացման ու ազնվացման ուղղությամբ նախատեսված են հոյակապ ծրագրեր: Համառոտակիրեն անդրադառնալով այդ ծրագրերին՝ ըստ առանձին բնաաշխարհագրական շրջանների:

Արժև հիշատակել այն փաստը, որ Սովետական Միության ընդարձակ տարածքում բնական ռեսուրսները ներկայացված են բազմաբնույթ ձևով և քանակական մեծ կուտակումներով: Բնական բազմաթիվ ռեսուրսների բացարձակ քանակով մեր երկիրը բռնում է առաջնակարգ տեղ: Սակայն երբեմն այս փաստը ճիշտ չըմբռնելով ՍՍՀՄ-ին վերագրում են անսպառ ռեսուրսներ ունեցող անվանումը: Դա կարող է վերաբերվել միայն որոշ ռեսուրսների բացարձակ քանակին: Եթե հաշվենք բնակչության մեկ շնչին ընկնող քանակը, ապա բնական կարևոր ռեսուրսների գծով մեր երկիրը չի գրավում առաջնակարգ տեղ: Այսպես, օրինակ, հողային ֆոնդով ՍՍՀՄ-ը ամենաընդարձակն է աշխարհում՝ 2227,5 միլիոն հեկտար: Բայց մեկ շնչին ընկնող հողատարածքով այն զիջում է Հյուսիսային և Հարավային Ամերիկայի շատ երկրներին: Ավելացնենք նաև այն հանգամանքը, որ ՍՍՀՄ տարածքի 73 տոկոսը գտնվում է ցուրտ գոտում, 22 տոկոսը՝ բարեխառն և միայն 5 տոկոսն է, որ ունի տաք կլիմայական պայմաններ: Այն դեպքում, երբ ԱՄՆ-ի տարածքի 36 տոկոսն է գտնվում տաք գոտում, իսկ 43 տոկոսը՝ բարեխառն: Հետևաբար ԱՄՆ-ի կլիմայական պայմանները կրկնակի շափով արդյունավետ են: Բացի այդ, ՍՍՀՄ տարածքի 47 տոկոսի սահմաններում գրունտները մշտնջենական սառած են, 10 տոկոսից ավելին՝ ճահճապատված: Միայն ճահճային լանդշաֆտների բռնած տարածքը չորս անգամ ավելին է Ֆրանսիայից:

Պատկերը համանման է նաև անտառային ռեսուրսների գծով: Ըստ բնակչության հաշվարկի այն զիջում է Կանադային, Ֆինլանդիային, Բրազիլիային և ուրիշ երկրներին: Բացի այդ, մեր երկրում անտառների հիմնական զանգվածները կենտրոնացված են Սիբիրում, ուր բազմամյա սառցույթի գո-

յության հետեանքով փայտանյութի տարեկան աճի տեմպերը ցածր են, մոտ՝ 1,3 մձ հեկտար: Այն դեպքում, երբ շատ երկրներում այդ ցուցանիշը հասնում է 5 մձ և ավելին:

Ռեսուրսների նման անալիզ կարելի է կատարել նաև ջրերի և օգտակար հանածոների գծով: Այս բոլորից հետևում է, որ մեր երկրում ևս բնական ռեսուրսների խնայողաբար օգտագործումն ու տարածքի ճիշտ կազմակերպումը օրակարգի հարցեր են:

Նախ նշենք, որ բնական լանդշաֆտների պահպանման, վերափոխման և օգտագործման պլանների կազմման ժամանակ առավելապես հաշվի է առնվում երկրի որոշակի շրջանների բնական ռեսուրսների պոտենցիալն ու ուրբանիզացման աստիճանը: Այս երկու ցուցանիշներն էլ մեր երկրի տարածքում ունեն անհավասար բաշխվածություն: Այսպես օրինակ, ՍՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի աշխարհագրության ինստիտուտի հաշվարկով երկրի արևմտյան մասում (Ուրալից արևմուտք) բնական ռեսուրսների պոտենցիալը կազմում է ընդհանուրի 45 տոկոսը, Եվրոպական մասում՝ 20, Ուրալ-Պովոլժիեյում՝ 12, Կովկասում՝ 13 տոկոսը: Երկրի բնական ռեսուրսների պաշարի 30 տոկոսից ավելին գտնվում է Սիբիրի և Հեռավոր արևելքի տարածքներում, 25-ը՝ Ղազախստանում ու Միջին Ասիայում: Ավելացնենք, որ չնայած երկրի ընդհանուր տարածքի 60 տոկոսից ավելին բաժին է ընկնում Սիբիրին ու Հեռավոր արևելքին, այդ շրջանները դեռևս սակավ են բնակեցված, բնական ռեսուրսները օգտագործվում են անբավարար, լանդշաֆտները գտնվում են բնական վիճակում: Այս ընդարձակ երկրամասի օգտագործմանն ու վերափոխմանը խանգարում են խիստ կլիման, ճահճացվածությունը և գրունտների մշտական սառածությունը: Բայց այժմ գիտատեխնիկական զինվածությունը նպաստավոր պայմաններ է ստեղծել յուրացնելու նաև դժվար բնական պայմաններ ունեցող բնատարածքներ՝ տունդրա, տայգա և այլն:

Մանավանդ եթե հաշվի առնենք, որ Սիբիրն ու Հեռավոր արևելքը համարվում են երկրի վառելիքաէներգետիկ ռեսուրսների ամենահարուստ շրջանը, ապա պարզ է, որ նման տարածքների յուրացումը երկրի տնտեսության զարգացման

նախապայմանն է, Ավելացնենք, որ Միբիլն ու Հեռավոր արևելքը հարուստ են նավթով, գազով, թանկարժեք գունավոր և ազնիվ մետաղներով, ինչպես և անտառով ու մորթատու գազաններով:

Ապագայում մեծ են հեռանկարները Միբիլական դաշտավայրի լանդշաֆտների օգտագործման ասպարեզում: Նավթի և գազի հզորագույն պաշարների հետ միասին այստեղ պայմանները նպաստավոր են զարգացած բազմաճյուղ գյուղատնտեսության համար, մանավանդ Ենիսեյի և Օբի վերին ու միջին ավազաններում:

Հեռավոր արևելքի լեռնային լանդշաֆտների չորացման գործում վճռական նշանակություն է ունենալու Բայկալ-ամուրյան մադիստրադի կառուցումը: Հատկապես հեռանկարային են Մերձբայկալյան և Ուսուրական լեռնային գոգավորությունների բնական ռեսուրսների օգտագործումը (Մինուսինսկու, Աբականի, Զարսկու և այլ գոգավորությունների տափաստանային լանդշաֆտները):

Բնական հարուստ ռեսուրսներով և յուրօրինակ երիտասարդ լանդշաֆտներով են օժտված Կամչատկայի ու Չուկոտյան թերակղզիները: Դրանք ևս կրնողգրկվեն ակտիվ վերափոխման ու օգտագործման ոլորտում: Սակայն պետք է ընդգծել, որ ծայր հյուսիսի և մշտնջենական սառածության առկայության պայմաններում ձևավորված լանդշաֆտները համարվում են անկայուն առաջացումներ, ունենցածք կենսաարդյունավետություն: Ուստի բնական ռեսուրսների օգտագործման ժամանակ պետք է կիրառվեն բնապահպանման յուրահատուկ միջոցառումներ՝ գրունտների պահպանում ջերմային էֆեկտի ազդեցությունից, հատուկ կոնստրուկցիաների կիրառում շինարարության մեջ, անտառի շահագործման նպատակահարմար նորմերի և մեթոդների մշակում և այլն:

Յուրովի են լանդշաֆտների օգտագործման և վերափոխման պրոբլեմները Միջին Ասիայի լեռնային երկրներում և Ղազախստանում: Վերջինս զբաղեցնում է ՍՍՀՄ տարածքի մոտ 12 տոկոսը: Այստեղ են կենտրոնացված կիսաանապատային և չոր տափաստանային զոնաների լանդշաֆտների մեծ մասը: Դրանց սահմաններում խամ ու խոպան հողերի յուրացումը հնարավորություն տվեց վերափոխելու սակա-

վաբեր լանդշաֆտները, միլիոնավոր հեկտար տարածքները դարձնելով կուլտուրական գյուղատնտեսական հանգակների: Ղազախստանի նոր յուրացվող շրջանները իրավամբ համարվում են ՍՍՀՄ հացի շտեմարանները: Բայց այստեղ ևս ինտենսիվ օգտագործվող տարածքները կարիք են զգում նպատակասլաց վերափոխման և բնապահպանման միջոցառումների կիրառման: Զպետք է մոռանալ, որ հիշյալ լանդշաֆտային զոնաներին բնորոշ են խորշակները՝ չորացնող քամիները: Անդգույշ մշակման դեպքում հողատարածքը ենթարկվում է հողային էրոզիայի՝ գեֆլացիայի, դառնալով անկուլտուրական լանդշաֆտ: Այդ պատճառով էլ միշտ չէ, որ պետք է շաբլոն կերպով հերկել խոպան ու խամ տափաստանները:

Միջին Ասիայում վերափոխված են առավելապես խոշոր գոգավորությունների հատակային հարթավայրերը, ուր կան պայմաններ հողերի ոռոգման համար (Ֆերգանան, Ամուդարիա և Սիրդարիա գետերի հովիտները, Վաշխի, Փանջի, Մուրգաբի, Իլլիի, Զուի, և այլ գետահովիտները): Այստեղ ընդարձակ լեռնային սարահարթեր, հովիտներ ու գոգավորություններ, ինչպես նաև անապատային ողջ զոնան գեոկուլում են լեռնական առաջնային միճակում: Այժմ լայն մասշտաբներով մշակվում և իրագործվում են ոռոգչական կառույցներ, որոնք տասնյակ միլիոնավոր հեկտար պապակած հողեր կզնեն ջերմասեր կուլտուրաների ցանքերի տակ: Նրկրի այս հատվածում մեծածավալ պլանների իրագործմանը, որոշ չափով խանգարում է ջրային ռեսուրսների պակասը, որը նախատեսվում է լրացնել ի հաշիվ Տայգայի զոնայի գետերի: Մշակվել են նախագծեր, որոնք առանց մեծ նյութական ծախսերի և բնության հավասարակշռության խախտման Հյուսիսային սառուցյալ օվկիանոս հոսող գետերի հոսքի մի մասը շուռ են տալիս հարավ՝ Ղազախստան, Հեռանկարները մեծ են նաև արտեզյան ջրերի օգտագործման ասպարեզում՝ մանավանդ անապատային զոնայում:

Հարավային լեռնային երկրներում ռեզերվացիայի կարիք են զգում գրեթե բոլոր տեսակի լեռնային անտառները, ինչպես նաև որոշ ջրային զարկերակներ (Իսսիկ-կուլ, Բայխաշ

լճերը և ուրիշներ), հազվադեպ հանդիպող կենսաձևեր ու նրանց կազմած համակեցություններ (հատկապես անապատային գոնայում): Բավական է նշել, որ ահռելի տարածք ունեցող Միջին Ասիայում ու Ղազախստանում առայժմ կազմակերպվել են ընդամենը 15 արգելոց, այն դեպքում, երբ միայն Վրաստանում դրանց քանակը երկու տասնյակից ավելին է: Խոսելով ՍՍՀՄ լանդշաֆտների պահպանման ու վերափոխման մասին, նշենք որ այս հնգամյակում մեծ ուշադրություն և միջոցներ են հատկացվել երկրի ոչ սևահողային գոնայի տարածքի ակտիվ յուրացմանը: Այստեղ արդեն իրագործվում են հողերի մելիորացիայի, չորացման ու քիմիացման ուղղությամբ խոշորագույն միջոցառումներ՝ այն դարձնելու գյուղատնտեսական ինտենսիվ դարգացած շրջան: Վերափոխման հետ միասին իրագործվում են թանկարժեք բնատեղամասերի և բնական հուշարձանների պահպանման պետական որոշումներն ու օրենսդրությունները՝ կազմակերպվում է արգելոցաարգելավայրային լայն ցանց:

Ինչպես տեսնում ենք մեր երկրում կատարվում են բնության նպատակահարմար վերափոխման և պահպանության օրինակելի ծրագրեր: Դրանց իրականացումը ոչ միայն ներկա, այլև ապագա սերունդների պատվի գործն է:

Դրանով հանդերձ պետք է նշել, որ մեր երկրում դեռևս շարունակվում է տարածքի կազմակերպման ու օգտագործման խոշոր համալիրների՝ արտադրատարածքային կոմպլեքսների ձևավորումը սոսկ արդյունաբերության ֆունկցիոնալ սկզբունքներով, առանց հաշվի առնելու բնական լանդշաֆտների առանձնահատկությունները, նրանց պահպանման կազմակերպմանը համակողմանի մոտեցման անհրաժեշտությունը:

7. ԼԱՆԴՇԱՖՏՆԵՐԻ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ-ՈՒՄ

Հայկական լեռնաշխարհը, որի փոքրիկ մասն էլ կազմում է մեր հանրապետության տարածքը, ունի հարուստ ու բազմազան բնություն:

Տարածությամբ փոքր այս լեռնային երկրին բնորոշ է միջերկրածովյան գոտու ցամաքային կլիմայական առանձ-

նահատկությունները, ընդգրկելով բնական գոտիների լայն հերթափոխ՝ մերձարևադարձներից մինչև մշտնջենական սառույցներ: Լեռնաշխարհի բազմաբնույթ լանդշաֆտներում հանդիպում են բազմաթիվ բուսականդանատեսակներ, երկրաբանական բազմատեսք և ունիկալ առաջացումներ, իսկ ընդերքը պարունակում է Մենդելևի պարբերական սիստեմի գրեթե բոլոր տարրերի կուտակումներ: Բնական պայմանների և հարստությունների նման առատությունն ու բազմաձևությունը բացատրվում է տարածքի երկրաբանական զարգացման պատմությամբ, ինչպես նաև հեղաշխարհագրական պատճառներով:

Լեռնաշխարհի բնության վրա անշնչելի հետք են թողել երիտասարդ հրաբխականությունը, իսկ նորագույն ժամանակներում՝ մարդու տնտեսական գործունեությունը:

Թարդ ռելիեֆի շնորհիվ հանրապետության տարածքում բնական լանդշաֆտների փոփոխությունները նկատելի են յուրաքանչյուր քայլափոխին. այստեղ ամեն մի հովիտ, լեռնալանջ ու լեռնազագաթ ունի ուրույն լանդշաֆտ: Նման բազմազանությունը պայմանավորված է նաև Հայկական լեռնաշխարհի դիրքով, որը գտնվում է աշխարհագրական տարբեր մարզերի շփման հանգույցում: Այստեղ Իրանի բարձրավանդակի քսերոֆիլ (չորասեր) ֆլորայի ներկայացուցիչները միախառնված են կովկասյան համեմատաբար խոնավասեր տեսակներին, բուն հայկական կենսաձևերի հետ կազմելով գոլորտիկ մի ամբողջություն: Բազմազան է Հայկական ՍՍՀ-ի բուսական ծածկույթի տեսակային կազմը (մոտ 3200 տեսակ): Նրա տարածքի ամեն մի հազար քառակուսի կիլոմետրին բաժին է ընկնում ավելի քան հարյուր տեսակի բույսեր, մինչդեռ ամբողջությամբ վերցրած ՍՍՀՄ-ում այդ ցուցանիշը կազմում է մեկ տեսակ:

Հայաստանի ղենդրոֆլորան բաղկացած է ծառերի ու թփերի 262 տեսակներից, ըստ որում ծառերի՝ 110, թփերի՝ 46, լիանաների՝ 6 տեսակից: Հանրապետության տարածքում աճում են 13 տեսակ՝ մշտադալար ծառեր ու թփեր, որից 7 տեսակը ասեղնատերեփավորներ: 61 տեսակի հնազույն ծառերից ու թփերից 44-ը հազվագյուտ են: Մի քանի տասնյակի են հասնում էնդեմիկները: Խոշորագույն բուսաբան և աշ-

խարհագրետ Ն. Ի. Վավիլովը այն միտքն է հայտնել, որ Հայկական լեռնաշխարհը հանդիսանում է խաղողի, տանձի, նուշի, թզի, սերկելիի և այլն կուլտուրաների հայրենիքը:

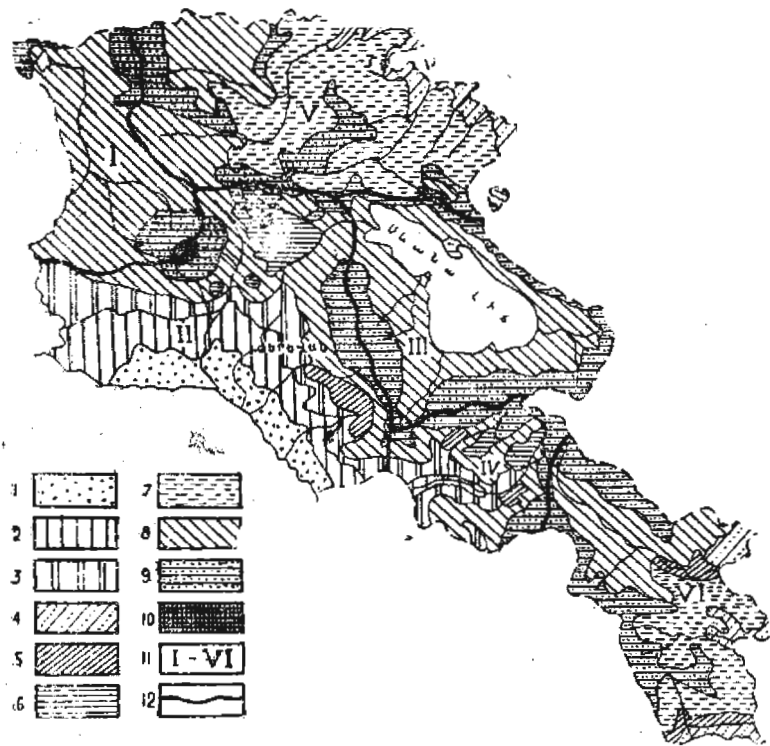
Հայաստանում առանձնահատուկ տեղ է զբաղում լեռնաշորասեր բուսականությունը: Առավել շորությամբ աչքի են ընկնում ցածր լեռների հարավահայաց լանջերը:

Ռելիեֆի, կլիմայի և բուսականության բարդությանն ու բազմազանությանը համապատասխան հանրապետության տարածքում բավականին հարուստ է նաև ֆաունան՝ կենդանական աշխարհի տեսակային կազմը: Այստեղ հանդիպում են ավելի քան 450 տեսակ ողնաշարավոր կենդանիներ: Նրանցից 70 տեսակը կաթնասուններ են, 300-ը՝ թռչուններ, 40-ը՝ սողուններ, որոնցից 20-ից ավելին՝ օձեր, 23 տեսակը՝ ձկներ և 5-ը՝ երկկենցաղներ:

Միջատների տեսականին 10 հազարից անցնում է, մնացած անողնաշարավորներինը՝ 1000-ից ավելին է: Կենդանիներից շատերը էնդեմիկ են, այսինքն՝ բնորոշ են միայն Հայկական լեռնաշխարհին:

Բարձրությունների և նրա հետ կապված կլիմայի մեծ տարբերությունները Հայաստանում առաջացրել են բնական գոտիների բարդ հերթաշար: Հիմնական լանդշաֆտային գոտիներն են՝ կիսաանապատները, անապատային բնատեղամասերով, տափաստանները, անտառները և բարձր լեռնային մարգագետինները: Գրանք ասես կրկնությունն են ՍՍՀՄ հիմնական զոնաների: Լանդշաֆտային գոտիների հերթափոխի բնույթը և նրանց տարածման բարձրությունները հանրապետությունում ամենուր տարբեր են: Հյուսիսարևելյան համեմատաբար խոնավ շրջաններում գոտիները ցածրանում են, իսկ հարավային և կենտրոնական շրջաններում՝ բարձրանում (նկ. 3):

Տիպիկ անապատային լանդշաֆտը Հայկական ՍՍՀ-ում բացակայում է: Սակայն նրա անալոգները՝ պատառիկների ձևով, հանդիպում են Արարատյան հարթավայրի նախալեռներում, հիմնականում զետալի նստվածքների սահմաններում: Որոշ տեղերում հանդիպում են նաև թափրանման և ավազային լանդշաֆտի տարբերակներ: Կիսաանապատային լանդշաֆտները հատուկ են ՀՍՍՀ կենտրոնական հատվածին,

նկ. 3. Հայկական ՍՍՀ հիմնական լանդշաֆտային գոտիները և շրջանները. Դոտիններ՝ 1. Անապատային, մարգագետնադաշտային, 2. Կիսաանապատային, 3. Չոր տափաստանային, 4. Մերձարևադարձային չոր տափաստանային, 5. Մերձարևադարձային թփուտային (շիրլակ), 6. Կիսաչոր նոսրանտառային, 7. Կիսախոնավ անտառային, 8. Կիսախոնավ և կիսաչոր տափաստանային, 9. Բարձր լեռնային մարգագետնային, 10. Մերձլեռնային: 11— Շրջաններ՝ I— Շիրակի, II— Արարատյան, III— Սևանի, IV— Վայքի, V— Հյուսիսարևելյան, VI— Զանգեզուրի: 12— Շրջանների սահմանները:

մինչև 1300, երբեմն էլ 1400 մ բարձրությունների: Այդ լանդշաֆտին բնորոշ է բուրավետ օշինդրը: Գարնանը անձրևների ժամանակ նախալեռնային կիսաանապատները ծածկվում են էֆեմերներով: Յուրօրինակ է բուն Արարատյան դաշտի կիսաանապատային լանդշաֆտը. իշխողը աղուտներն են՝ տեղտեղ ճահճուտներով ու թափրներով: Այս լանդշաֆտի մեծ մասը այժմ դարձել է խաղողի և ջերմասեր այլ կուլտուրա-

ների աշգիներ ու քանդարանոցներ։ Այս շրջանի սողային աղուանների ու ճահիճների յուրացումը շարունակվում է։

Հայկական հանրապետությունում ամենատարածված լանդշաֆտը տափաստաններն են։ Հյուսիսային շրջաններում դրանք տարածված են մինչև 1900—2000 մ, իսկ Արարատյան գոգավորությունում՝ մինչև 2200 մ բարձրությունների վրա։ Զանգեզուրում նրանց վերին սահմանը հասնում է 2500 մ-ի։ Այս դոսու ստորին հարկում իշխում են չոր տափաստանները՝ շագանակագույն հողատիպով, միջին հարկում՝ սևահողային, բարձրում՝ մարգագետնային տափաստանները։ Տափաստանների այդ երեք տիպերը հանրապետության տարածքում արտահայտված են տարբեր ուժգնությամբ և տարբեր բնույթով։ Հյուսիսարևելյան շրջաններում նրանք գրեթե բացակայում են, կամ էլ երկրորդային առաջացումներ են՝ հեռանտառային ծագմամբ։ Հիմնականում տափաստանային լանդշաֆտը ձևավորվել է հրաբխային սարավանդների սահմաններում, որոնք լայն շերտով տարածված են Շիրակի ու Աղցքի գոգավորություններից մինչև Սյունիքի լեռնավահան։

Անտառային լանդշաֆտները բնորոշ են ՀՍՍՀ ելրային լեռնաշղթաների այսպես կոչված ցիրկուլացիոն (հոգմահայաց) լանջերին, կազմելով ընդհանուր տարածքի 10—12 տոկոսը։ Հյուսիսային Հայաստանի անտառների վերին սահմանը չի հասնում 1900—2000 մ բարձրությունների, Զանգեզուրում 2400 մ է։ Եթե հյուսիսարևելքում անտառային լանդշաֆտը կազմում է տարածքի 28—30 տոկոս, Զանգեզուրում այն կազմում է մոտ 20 տոկոս, իսկ կենտրոնական շրջաններում՝ 2—3 տոկոս։ Հյուսիսարևելյան շրջանների անտառներում իշխողը հաճարուտներն են, տեղ-տեղ կաղնու կղզյակները, հարավում՝ գերակշռում են բոխուտները։

Վերջին հարյուրամյակների ընթացքում Հայաստանի անտառների բռնած տարածքն ու անտառակազմը զգալի փոփոխություններ է կրել։ Առաջներում գերիշխել է կաղնին։ Անտառների կազմն ու բնույթը փոփոխվել են առավելապես մարդու գործունեության հետևանքով։ Նշենք, որ Հարավային Հայաստանի անտառներում բացակայում է հաճարենին, սոճին ու մի շարք այլ խոնավասեր տեսակներ։ Այստեղ իշ-

խում են նոսր անտառները։ Հանրապետության անտառներում շատ են վայրի պտղատու ծառեր ու թփեր, ինչպես նաև մնացորդային ու էնդեմիկ մի շարք արժեքավոր տեսակներ՝ կենի, հուզայածառ, գիհի, արջատիլի, ձերկվա, սոսի և այլն։

Մարգագետնային գոտին ընդգրկում է 2000—2200 մ-ից վերև տարածվող լեռնային գանգվածներն ու սարահարթերը։ Նրա ստորին ենթագոտում տարածված են մերձալպյան մարգագետնային լանդշաֆտները, բարձրում՝ ալպյան մարգագետինները (2700—2800 մ-ից բարձր)։ Լանդշաֆտային այս գոտին համարվում է ամառային արոտավայրերի շրջանը։ Սակայն նրանք շատ քարթարտ են և խիստ ծանրաբեռնված, կարիք ունեն արմատական բարելավման։

Ամենուր լանդշաֆտային գոտիները ենթարկվել են մարդու տնտեսական գործունեության բացասական հետևանքների։

Հազարամյակներ շարունակ հանդիսանալով մարդու եռանդուն գործունեության ասպարեզը, նրա աշխատանքային գործունեության ուղղակի և անուղղակի ազդեցության ներքո փոխվել է հանրապետության բնության տարրերի մեծ մասի տեսքը, կազմն ու բաշխվածությունը։ Առավելապես փոխվել է բուսական ու կենդանական աշխարհը, աղբատացել որոշ կենսաձևերից, ինչ խոսք, մարդու աշխատանքային գործունեությունը առաջացրել է ոչ միայն բացասական, փոփոխություններ, որոնք, դժբախտաբար, ընթացել են շատ խոր, հաճախ՝ անվերադարձ, այլև դրական առումով. նախկին ցածր կենսաարտադրողականություն ունեցող բնական համալիրների զգալի մասը վերափոխվել է կուլտուրական հանդակների։

Պատմության արհավիրքներում առավել մեծ չափերով տուժել են Հայաստանի անտառները։ Ընդ տ է, զեռ վաղ նախնադարից հայերը հոգ են տարել երկրի անտառածածկի նկատմամբ, բայց իսկական հսկողություն չի եղել և չէր կարող լինել, քանի որ սկսած շորրորդ-հինգերորդ դարերից հայ ազգը կորցրել է իր պետականությունը, իսկ իրար հաջորդած օտարազգի նվաճողները՝ ավերել, սրի ու հրի են

հանձնել, թե՛ ժողովրդին, և թե՛ բնության հարստությունները:

Տարեգիրները հազորդում են, որ Արտաշես թագավորը Արտաշատ քաղաքի կառուցման համար օգտագործում էր անտառանյութ երասխի (Արաքս) հովտից: Չորրորդ դարում, Խոսրով Կողակ թագավորի օրոք արհեստական անտառներ են ստեղծվել Արաքսի ձախափնյա մասերում՝ մինչև Ազատ և Վեդի գետակների վերին ավազանները:

Պատմարան Հովհան Մամիկոնյանը (5-րդ դար) Տարոնի գավառը նկարագրում է որպես անտառներով ու ջրերով հարուստ մի երկիր, ուր խմբերով վիսաում էին եղջերուները: Բայց պարսկական գավթիչները քայքայում, վատնում են երկրի հարստությունները, ավերում բնակավայրերը: Ըստ այդ պատմիչի հայկական զորավար Սմբատ Մամիկոնյանը խոշոր ճակատամարտում հաղթելով պարսիկներին, նամակով դիմում է թշնամու թագավորին, պահանջելով հատուցում պատճառած վնասի ու ավերածությունների համար՝ կտրտած անտառների փոխարեն՝ 180.000, խոտի հնձման համար՝ 40.000, անտառներում որսված եղջերուների համար՝ 20000 գինար և այլն: Եվ այդ բոլորը միայն Տարոնի հատվածում, այն էլ հինգ տարվա ընթացքում: Իսկ նման վայրագությունների մեր լեռնաշխարհը, ենթարկվել է տասնյակ դարերով և հազարավոր անգամների:

Ստեփանոս Ծրբելյանը (17-րդ դարի պատմիչ) նշում է որ Սյունիքը կրել է բնական հարստությունների անվերադարձ կորուստ: Նվաճողները քաղաքների, գյուղերի ու վանքերի հետ միասին քանդել, այրել ու ոչնչացրել են անտառները, այգիներն ու ցանքատարածությունները: Հրեշալիով վայրագությունների է ենթարկվել Արարատյան դոգավորությունը: Այն լինելով առավել հարթավայրային, խիտ բնակեցված, և ունենալով հարուստ, բերրի հողատարածություններ, կրել է դարերի դառը փորձությունները, տուժել օտարների հարստահարումներից: Բացառված չէ, որ Արարատյան դաշտի սահմաններում հողերի աղակավածության պատճառը օտարազգի նվաճողները լինեն, քանի որ նրանք իրենց ապահովության մասին հոգալով, երբեմն նվաճած երկրները ամենածաղկուն շրջանները անապատների էին վերածում

Այդպես է վարվել Պարսից Շահ-Աբասը Արարատյան դաշտի հետ, չթողնելով կենդանի շունչ ու կանաչ տարածություն:

Հսկայական քանակությամբ անվերադարձ փոփոխություններ են առաջացել նաև Հայաստանի բարձր լեռնային մարգագետիններում, կապված խոտհեծի ու անսխտեմ արածեցումների հետ: Մեր բնաշխարհի հյութալի արտավայրերը հրապուրել են արևելքի բազմաթիվ քոչվոր ցեղերին:

Ձնայած հայերը համարյա զրկված են եղել աղաչյին պետականությունից, միշտ կրել են օտար նվաճողի պատճառած դաժնությունները, բայց աշխատել են պահպանել հայրենի բնության գեղեցկություններն ու հարստությունները: Որոշ բնական ռեսուրսների, հուշարձանների նկատմամբ այնքան մեծ է եղել ժողովրդի սերը, որ դրանց հարգել ու պաշտել են անգամ նվաճողները (սոսին, կարմրածառը, ընկուզենին, խաղողը և այլն):

Ինչպես այլ ժողովուրդների մոտ, Հայաստանում ևս տարածված են եղել բնապահպանման աշխատանքների մի շարք ձևեր: Ամենահիմնականը պահպանության ժողովրդական ձևն է: Այն սկիզբ է առել նախնադարյան ժամանակներում: Քանի որ այդ շրջանում շատ տարածված էր «առարկայապաշտությունը», ապա որոշ բնական ռեսուրսներ պահպանվում էին համարյա կուսական վիճակում: Սովորույթ դարձած այս ձևը մինչև հիմա էլ կա որոշ բուսականության հանգեպ (սոսի, կարմրածառ, արագիլ, կոռնկ և այլն), դրանից ելնելով էլ պահպանվում էին նաև որսատեղերը, անտառայգիները, կենդանիների թաքստոցները, կամ հակառակը՝ համատեղ պայքարում էին բնության արհավիրքի դեմ, որը կարող էր վնաս հասցնել պահպանվող օբյեկտին:

Հետագայում հայերի մոտ ևս տարածվեց բնապահպանման մասնավոր սեփականատիրական, ինչպես նաև պետական պահպանության ձևերը:

Ավելի ուշ, XIX դարում, գիտական հասարակայնության շրջանակներում առաջացան բնության պահպանության հասարակական ձևի սաղմերը, որը մեղ մոտ լայն զարգացում չունեցավ: Մեր հանրապետությունում անտրոպոգեն գործոնի ազդեցության ներքո առավելապես մեծ փոփոխություններ

նկատվել են վերջին դարերում: Այն շարունակվում է նաև մեր ժամանակներում:

Վերջին հարյուրամյակում Հայաստանի տերիտորիայից վերացան կովկասյան ազնվացեղ եղջերունք տուրը (վայրի այծ), համույրը (քարայծ), թռչնաշխարհից՝ մեծ արոսը, փասիանը, թուրաջը, բազմաթիվ ջրլող թռչուններ: Անհետացման ճանապարհի եղրին են կանգնած մի քանի տասնյակի հասնող թռչնատեսակներ: Ավելացնենք, որ պատմական Հայաստանի տերիտորիայում բնակվել են վայրի ձի, կուլան, որմղդեղ, սալգակ, վիթ, վազր, առյուծ, եղջերուների մի շարք տեսակներ և բազմաթիվ այլ կենդանատեսակներ, որոնց զգալի մասը ոչնչացվել են միջնադարյան ժամանակներում:

Նորագույն ժամանակներում առաջացած բացասական փոփոխությունները ևս շատ են, ուր կարևոր և հանգուցային տեղ են բռնում անտառատարածությունների կրճատումները (Վայքի, Բազումի, Արեգունու և Զանգեզուրի լեռների հատվածներում), անտառածածկի որակազերծումն ու ոչնչացումը հանքավայրերի շրջակայքում (Ալավերդի, Ղափան), գետերի ու գետակների աղտոտումը, նրանցում կենդանական աշխարհի վերացումը քիմիական և լեռնամետալուրգիական ձեռնարկությունների կառուցման վայրերում (Փամբակ, Դերեդ, Ողջի, Այրի, Ալարեկս), Սևանա լճի ջրերի մակարդակի իջեցմանը գուգրեթաց էրողիոն պրոցեսների ուժեղացումը, լեռնային մարգագետինների հերկման պատճառով հողածածկի լվացում-տեղատարումը և այլն:

Արժե հիշատակել, որ Հայաստանում բնության և նրա հարստությունների էական փոփոխությունները կատարվել են նաև ինքնըստինքյան, առանց մարդկային միջամտության, կապված կլիմայական պայմանների ու նորագույն տեկտոնական շարժումների հետ: Այդ մասին կան ստույգ պատմական տեղեկություններ: Այսպես, օրինակ, Փավստոս Բյուզանդը հաճախ է հիշատակում Արաքս գետի թափառումների մասին: Դրա ապացույցը Արաքսի հնահունների առկայությունն է, որոնք այնքան լավ պահպանվել են Հոկտեմբերյանի դաշտում: Կան հնէաշխարհագրական տվյալներ ու

փաստեր այն մասին, որ Մաստարան եղել է երբեմնի ջրառատ գետ, Մեծամորին միացած թափվել է Արաքս:

Կլիմայի խոնավացման հետևանք է հյուսիսարևելյան շրջաններում կաղնու անտառների փոխարկվումը հաճախունու: Այս պրոցեսը, ըստ անտառագետների Ա. Կ. Մաղաքյանի ու Վինոգրադով-Նիկիտինի, սկսվել է վերջին հարյուրամյակներում:

Հայաստան աշխարհում բնապահպանման գծով իսկական աշխատանքները սկսեցին կատարվել միայն սովետական կարգերի հաստատումից հետո:

Բնության պահպանության խնդիրների կատարման համար մեծ նշանակություն ունեցան բնական ռեսուրսների պետականացման վերաբերյալ Հայաստանի կառավարության կողմից ընդունված դեկրետները: Այսպես, սովետական կարգեր հաստատվելուց անմիջապես հետո, 1921 թվի հունվարի 10-ին հրապարակվեց դեկրետ անտառների պետականացման մասին, հունվարի 11-ին՝ հողերի ազգայնացման, 31-ին՝ ջրերի պետականացման, օգոստոսի 31-ին՝ բուժական վայրի բույսերի պետական մենաշնորհի վերաբերյալ և այլն:

1923 թվի դեկտեմբերի 18-ի դեկրետով արգելվեց հանքապետությունից արտահանել կենդանիների ու բույսերի հազվագյուտ բրածո մնացորդները: Նույն թվին ՀՍՍՀ-ի ժողովուրդների կողմից հրապարակվեց հատուկ դեկրետ «Բուսաբանության և կենդանական արգելյալ վայրերի պահպանության մասին»:

Հետագա տարիներին Հայկական ՍՍՀ-ի կառավարությունն ու Գերագույն սովետը տարբեր առիթներով ընդունել են բազմաթիվ և բազմաթանկ որոշումներ՝ բնական այս կամ այն տարրի պահպանման, խնամքով օգտագործման, ռեսուրսների վերարտադրման վերաբերյալ:

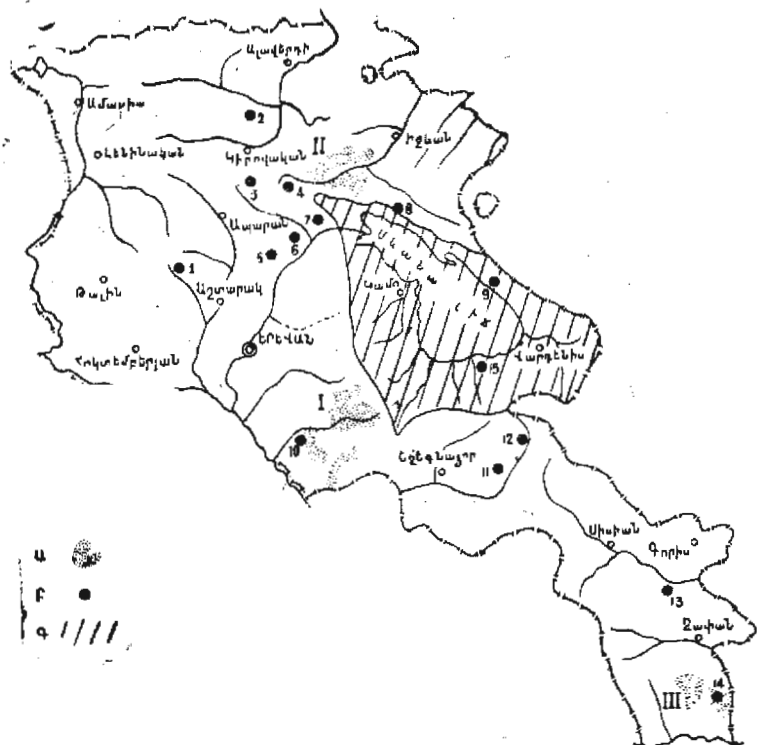
Այսպես, դեռ 1930 թվի մայիսի 3-ի որոշումով արգելվեց հողաշինարարական աշխատանքների ժամանակ ծառեր կրտրելը: Մինիստրների խորհրդի 1949 թվի հունիսի 28-ի որոշումը նվիրված էր մթնոլորտային օդը կեղտոտելու դեմ պայքարելուն և բնակավայրերի սանիտարահիգիենիկ պայմանները բարելավելուն: Նույն թվականի հոկտեմբերի 17-ի որոշումը «Կաղնու ծառատեսակները ռացիոնալ օգտագործելու և պահպանելու միջոցառումների մասին» էր:

Գեոևս 1927 թվականին Հայաստանի ժողովրդատյին կից գործում էր բնության պահպանության կոմիտե: Այդ կոմիտեում բազմաթիվ անգամներ՝ ղեկուցումներով հանդես է եկել հանրապետության բնության պահպանության ջատագույններից մեկը՝ հայտրդի խոշոր բնախույզ Ա. Բ. Շելկովիչի կողմից:

Այդ տարիներին հանրապետության եզակի լանդշաֆտների պահպանության անհրաժեշտության հարցերին էին նվիրված մի այլ հայտրդու՝ է. Ն. Կարա-Մուրզայի, բարձրարժեք գիտական հետազոտությունները (հատկապես Սևանի ավազանում):

Ավելացնենք, որ արդեն 1923 թվականին հանրապետության տարածքի համար մշակված էր բնապահպանվող օջախների նախագիծ և կազմակերպվել էին հանրապետական կարգի արգելավայրեր (Ուրծի լեռներում, Սևանի ավազանում և այլուր): Բնության պահպանության աշխատանքներում առավել կարևորը և շրջադարձայինը ՀՍՍՀ Գերագույն սովետի կողմից 1958 թվի մայիսի 14-ին ընդունված «Հայկական ՍՍՀ բնության պահպանության մասին» օրենքն էր, որի համաձայն հանրապետության տիրիտորիայում պետական պահպանության տակ են առնվում հողերը, անտառները, ընդերքը, ջրային ռեսուրսները, բնության օբյեկտներն ու հուշարձանները, պարկերը, դարավոր ծառերը և այլ հազվագյուտ բուսականություն, ջրվեժները, երկրաբանական եղակի գոյացումները, արժեքավոր վայրի բուսականության տեսակները, գիտության, կուլտուրայի և լուսավորության համար առավել կարևոր բնական հուշարձաններ կամ հազվագյուտ հանդիպող բուսական ու կենդանական աշխարհի տեսակներ ունեցող տարածքներ, որոնք ենթակա են անհետացման, ինչպես նաև յուրօրինակ գեղեցկությամբ և ճանաչողական մեծ նշանակությամբ աչքի ընկնող բնական առանձին անկյուններ, որոնք ծառայում են աշխատավորության հանգրտին և առողջապահությանը:

Այս օրենքով արգելվում են հանրապետության տարածքում բոլոր տեսակի գործողությունները, որոնք կվնասեն հողերին, անտառներին, կնպաստեն հողերի էրոզիային, կթայթայեն նրա ստրուկտուրան, կառաջացնեն աղակալում, ճահ-

Նկ. 4. Հայկական ՍՍՀ բնապահպանվող տարածքներ (գործող)
 Ա—Արգելոցներ՝ 1—Գառնի, II—Գիլիգանի, III—Շիկահողի. Բ—Արգելավայրեր՝ 1—Արագածի ալպյան մարգագետինների, 2—Գյուլագարալի անտառային, 3—Փամբակի մրտավարդենու, 4—Մարգահովտի անտառային, 5—Արղականի անտառային, 6—Մաղկաձորի Բանքա սղճու, 7—Մեղրաձորի անտառային, 8—Արեգունի նոսր անտառային, 9—Գյունեյի թփուտային, 10—Հորադուռի ավազուտների, 11—Հեր-հերի թփուտային, 12—Ջերմուկի անտառային, 13—Տանձալերի անտառային, 14—Մալի սոսի, 15—Սևանա լճից ազատված հողադրոնները: Գ—Աղզային պարկ՝ Սևանի:

ճացում, անտառազերծում, ջրային աղբյուրների, օդի կղտոտում, ինչպես նաև վայրի արդյունագործական կենդանիների, թռչունների, ձկների, բուսական առանձին տեսակների ոչնչացում և այլն: 1958 թվականին վերակազմավորվեց հանրապետության տարածքում բնապահպանվող տարածքների գանջը: Հետագա տարիներին ընդունվել են բազմաթիվ այլ

որոշումներ, որոնք սպաստեցին և նպաստում են լանդշաֆտ-ների պահպանմանը:

Ստորև համառոտակիորեն ծանոթանանք հանրապետու-թյունում գործող բնապահպանվող օջախների ցանցին ու յու-րահատկություններին (նկ. 4):

Նախ նշենք, որ սկսած 1958 թվականից՝ Հայկական հան-րապետության տարածքում գործում են երեք արգելոցներ. ամենախոշորը Գառնիի արգելոցն է՝ մոտ 27,000 հեկտար տարածությամբ: Այն ղրաղեցնում է Արաքսի ձախափնյա վտակներ խոսքով և Ազատ գետերի վերին հոսանքների ավա-զանները: Տեղանքը ներկայացնում են չոր մերձարևադարձ-ներ՝ թփուտային անտառներով, խոտաթփուտային կիսա-անապատներով, որոշ հատվածներում էլ՝ լեռնային տափաս-տաններով:

Այս արգելոցում չափազանց հարուստ է բուսական աշ-խարհի տեսակային կազմը: Մոտավորապես 1940 տեսակի բույսերից 80-ից ավելին համարվում է էնդեմիկ՝ հատուկ այս վայրին: Ավիլացենք, որ աշխարհում հանդիպող մոտ հիսուն տեսակի վայրի տանձենիներից 25-ը բաժին է ընկ-նում Հայաստանին, որից էլ 10-ից ավելին՝ Գառնիի արգե-լոցին: Ըստ անտառային կազմի Գառնիի արգելոցի տերի-տորիան լիովին տարբերվում է հյուսիսարևելյան շրջանե-րից (Փոքր Կովկաս), մտնելով Իրանա-Հայկական բուսական մարզի մեջ:

Բուսական աշխարհին զուգընթաց հարուստ է նաև կեն-դանական աշխարհը՝ թե տեսակային կազմով և թե քանա-կապես (զանգվածով):

Այստեղ բնակվում են բազմաթիվ էնդեմիկ ու հազվագեղ հանդիպող կենդանատեսակներ՝ հայկական ուխար (մուֆ-լոն), բեզդարյան այծ, ընձառյուծ, արջ, լուսան, շնագայլ, (չախկալ), կատունների մի քանի տեսակներ, վայրի խոզ, կզաքիս, գայլ, աղվես, փորսուղ... Մի քանի տասնամյակ է արդեն, որ ընտելացել է ուսուրական բծավոր եղջերուն (1954 թվից):

Չափազանց հարուստ է թռչնաշխարհը, այն էլ հազվա-դեպ հանդիպող և անհետացող տեսակներով (հատկապես խոշոր գիշատիչներով):

Գառնիի, արգելոցի սահմաններում բնադրվում են գիշատիչ-ներ՝ ագրիտակազուխ անգղը, սև ցին, գառնախոզը, արծիվ բերկուտը, մորուքավոր արծիվը և ուրիշներ: Այս արգելոցում տարվում են հետաքրքիր գիտական աշխատանքներ բուսա-կան և կենդանական տեսակների քանակական հաշվառման, կենսապայմանների ուսումնասիրման, ինչպես նաև բուսա-կենդանական աշխարհի հարստացման ու վերակառուցման հարցերի գծով:

Երկրորդը Դիլիջանի արգելոցն է, որը դրավում է 24000 հեկտար տարածություն: Այն ղրաղեցնում է Աղստե գետի ավազանը վերին ու միջին հոսանքների շրջանում՝ Արեգունի լեռնաշղթայի հյուսիսային, Հալարի արևելյան ու հարավ-արևելյան, Փամբակի հյուսիսարևելյան, Մափորի հարավ-արևմտյան, մասամբ էլ Կայենի լեռնաշղթայի արևմտյան կե-սի հարավային լանջերի անտառապատ տարածությունները: Սա հիմնականում անտառարգելոց է, որը պահպանում է Հայկական լեռնաշխարհը եզրավորող Փոքր Կովկասյան լեռ-ներին բնորոշ խառը կաղնուտահաճարուտային անտառների ստվար զանգվածը, որն ունի կարևոր կլիմա կարգավորիչ, հողաջրապաշտպան, առողջարարական, արդյունագործա-կան և գիտական նշանակություն: Այստեղ հանդիպում են բազմաթիվ բնական հուշարձաններ՝ անցյալի բուսակենդա-նատեսակների մնացորդներ, կուսական անտառամասեր: Առավել հանրահայտ են երրորդական դարաշրջանի բուսա-տեսակ կարմրածառի (կենի, բզենի, մահիկ) պուրակները, մաքուր կաղնուտները, վայրի պտղատու ծառատեսակների կազմած այգիները, սոճու բնական խոշոր պուրակները, ըն-կաղենու, փռնու և թանկարժեք այլ ծառատեսակների կազ-մած անտառները: Այստեղ, արևելյան հատվածում, Միա-փորի լեռնաշղթայի Մաղկոտ կոչվող լեռնաբազուկի հյուսի-սային սարավանդաձև լանջերին է գտնվում Կովկասում հան-դիպող կարմրածառի ամենամեծ բնական պուրակը՝ 25 հեկ-տար տարածությամբ: Բնության անկրկնելի գեղեցկություն-ների հավաքածու են Հաղարծնի պատմական ձորը, Պարզ լճի շրջակայքը, Գոշի ձորը՝ Տզրկա լճով, Շունքարի բարձրա-բերձ ջրվեժները, Բլդանի ակունքները և այլն: Հարուստ է նաև կենդանական աշխարհը: Կճղակավորներից տարածված

է այժմամբ, գիշատիչներինց՝ գորշ և սիրիական արջերու Երրորդը Շիկահողի արգելոցն է՝ 8000 հեկտար տարածութեամբ, գտնվում է Զանգեզուրում, զբաղեցնում Սալ գետի ջրհովիտը ավազանը և ձախափնյա Շիկահող վտակի ավազանի մի մասը՝ վերին հոսանքի շրջանում։ Այն կոչված է պահպանելու Փոքր Կովկասի Զանգեզուրի օկրուգին բնորոշ անտառային լանդշաֆտները՝ բարդացված էնդեմիկ և իրանական ֆլորայի տեսակներով։ Զափազանց հարուստ է տարածքի լանդշաֆտների ֆլորիստական կազմը։ Անտառ կազմող զխավոր ծառատեսակներից են կաղնին, բոխին, ձեղկվան, վայրի տանձենիների բազմաթիվ տեսակներ։ Ստորին մասի ենթանտառում և նոսր անտառներում հանդես են գալիս մերձարևադարձային տեսակները՝ նոնենի, թզենի, բնկուզենի, փռչնի, սոսի և այլն։ Լայն տարածում ունեն նաև կենիին ու գիհինները։ Կենդանատեսակներից նշանավոր են բեզուարյան այծը, այժմամբ, սիրիական և գորշ արջը, վայրի անտառային կատուն, շնագայլը, վայրենակերպը, վայրի խոզը, հազվադեպ է հովազը, մուֆլոնը և լուսանը։ Շատ են թռչնատեսակները։ Դժբախտարար այստեղ ևս արգելոցային ուժիմը տարածվում է միայն կանգուն ծառերի վրա։ Անտառային բացատները և շրջակա մարգագետինները օգտագործվում են տնտեսությունների կողմից։ Այս արգելոցում զեռես չեն կատարվում գիտական հետազոտություններ։

Հանրապետության տարածքում գտնվող արգելավայրերի քանակն անցնում է մեկ տասնյակից։ Դրանց հիմնական մասը անտառային են, կազմակերպվել են 1958 թվականից հետո։ Պահպանվող այդ թանկարժեք աեղամասերն են.

1. Արեգունիի տեղամաս—զբաղեցնում է Սևանա լճի ավազանի հյուսիսարևելյան հատվածը՝ 3000 հեկտար տարածությամբ։ Այն կոչված է պահպանելու Արեգունու լեռնաշղթայի հյուսիսարևմտյան վերջավորության արևմտյան բանջերին գտնվող գիհու նոսր անտառակներն ու սաղարթավոր ծառատեսակների (առավելապես խոշորադեղ կաղնի) կղզյակները։ Դրանք անցյալում լայն տարածված անտառների մնացորդային անտառամասեր են։ Ունեն հողապաշտպան, ջրակարգավորիչ, դիտական և կուրորտային նշանակություն։

2. Գյուլագարակի—ընդգրկում է Բագուի լեռնաշղթայի հյուսիսային լանջերը (Ստեփանավանի շրջանի Գյուլագարակ գյուղից հարավարևմուտք)՝ 2600 հեկտար տարածությամբ։

3. Հեր-հերի—զբաղեցնում է Վայքի նոսր անտառները՝ Եղեգիս և Հեր-հեր գետերի վերին ավազաններում, 6100 հեկտար տարածքով։ Մնացորդային անտառներ են՝ կաղնու, դիհու, մացառային թզիու, ուռենու, բնկուզենու և վայրի տանձենու խառնուրդով։

4. Զերմուկի—զբաղեցնում է Արփա գետի վերին ավազանը, Զերմուկ առողջարանից հյուսիս, բռնելով մոտ 3900 հեկտար տարածություն։ Այստեղ հիմնականում կաղնու նոսր անտառներ են, ունեն գիտական ու կուրորտային մեծ նշանակություն։

5. Գյունեի—զբաղեցնում է Սևանի լեռնաշղթայի արևմտյան լանջերը, պահպանելով այստեղ հանդիպող նոսր անտառակները՝ կազմված գիհու և կաղնու տեսակներից, տարածությունն է 3300 հեկտար։ Որպես մնացորդային անտառամասեր ունեն առավելապես գիտական նշանակություն։

6. Սևանա լճի ջրերից ազատված տեղանքը, որը բացառապես օգտագործվելու է անտառատնկման համար։

7. Ծաղկաձորի շրջակայքում գտնվող Բանջաս սոճու պուրակը՝ 4 հեկտար տարածությամբ։ Արհեստական տնկարկ է, ունի գիտական, ինչպես նաև կուրորտային նշանակություն։

8. Հորովանի ավազուտները Արարատի շրջանում, մոտ 200 հեկտար տեղամասով։ Մնացորդային են (ավելի հիշատակումը պարզաբանված չէ), ունեն կարևոր գիտական նշանակություն։

9. Ալպյան մարգագետինների 300 հեկտարանոց մի տեղամաս՝ Արագածի հարավային լանջերին։ Ունի գիտական նշանակություն։

10. Սոսիի պուրակը Սալ գետի ավազանում (Ղափանի շրջան)՝ 60 հեկտար։ Մնացորդային է, ունի առավելապես գիտական նշանակություն։

11. Կովկասյան մրտավարդենիների պուրակները Փամբակի լեռնաշղթաների հյուսիսային լանջերին։ Մնացորդային են, ունեն գիտական նշանակություն։

Վերջին տարիներին արգելավայրեր են համարվել նաև Տանձավերի (Վափանի շրջան), Մեղրաձորի, Արզականի (Հրազդանի շրջան) և Մարգահովտի (Գուգարքի շրջան) անտառապետությունների տարածքները:

ՀՍՍՀ Միջխտրների խորհրդի 1977 թ. ապրիլի 18-ի որոշմամբ Սևանի ավազանում կազմակերպվել է բնապահպանման և բնաօգտագործման հաստատություն՝ ազգային պարկ, որը իբրև լեռնային տարածք Միության առաջնեկն է:

Սևանի ազգային պարկի կազմակերպման նպատակն ու խնդիրներն են.

— Սևանա լճի ջրային ռեսուրսների պահպանումը, որպես հանրապետության մասշտաբով խմելու ջրի ապագա միակ ջրամբարը:

— Լճի և շրջակա ցամաքային լանդշաֆտների պահպանումն ու նրանց էկոլոգիական ռեժիմի կանոնավորումը:

— Լճի թանկարժեք եղակի ձկնային տեսակների դնոֆոնդի և ռեսուրսների պահպանումն ու վերարտադրումը:

— Սևանի ավազանի սահմաններում աշխատավորության հանգստի կազմակերպումը և այդ նպատակով ռեկրեացիոն ռեսուրսների ռացիոնալ օգտագործումը:

— Սևանի ավազանին բնորոշ բուսական և կենդանական ձևերի, թանկարժեք բնատեղամասերի և անկենդան բնական հուշարձանների պահպանումը:

— Բնության համալիրների ու տարրերի, նրանց ռեսուրսների օգտագործման և հավասարակշռության պահպանման գծով էկոլոգիական բնույթի գիտական հետազոտությունների կատարումը և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք ազգային պարկի կազմակերպմանը ելակետ են ծառայել երկու հանգամանք՝ բնության պահպանումն ու նրա հարստությունների ռացիոնալ օգտագործումը, որոնք երկուսն էլ կարևոր են և առնչվում են բուն Սևանի պրոբլեմի լուծման հետ: Հարկ է նշել, որ հարցի երկրորդ կողմը ժամանակակից պայմաններում առավել ակտուալ է, քանի որ հանրապետության տարածքում չկա ուրիշ այլ բնական համալիր, որն ապահովեր աշխատավորության մաս-ւայական հանգիստը: Իսկ վերջինիս պահանջը տարեցտարի

ընդարձակվում է: Չմոռանանք, որ աշխատավորության ակտիվ հանգստի կազմակերպումը հասարակական կարևոր միջոցառում է: Բնության գրկում ակտիվ հանգիստը կոփում է մարդու առողջությունը, ընդարձակում նրա գիտաճանաչողության սահմանները, դաստիարակում կոլեկտիվիզմի, հայրենասիրության ու ինտերնացիոնալիզմի վսեմ նպատակներ: Իսկ այդ բոլորը միասին նպաստում են աշխատանքի արտադրողականության բարձրացմանը: Նման նպատակների համար օգտագործվում են հատկապես թանկարժեք բնական լանդշաֆտներ ունեցող տարածքները, որոնք զերծ են ուրբանիզացիայի հետևանքներից, հագեցած են ռեկրեացիոն արժեք ներկայացնող բնապատկերներով ու ռեսուրսներով: Սևանի ազգային պարկը իր առջև դրված խնդրով՝ ջրային ռեսուրսների անաղարտության պահպանմամբ, խիստ տարբերվում է մեր երկրում գործող ազգային պարկերից: Գործող ազգային պարկերը կազմակերպված են համարյա կուսական բնության պահպանության լանդշաֆտներ ու սակավ բնակչություն ունեցող վայրերում, ուր մարդու և բնության միջև հարաբերությունների ոչ մի լարում չկա: Այդ տարածքների սահմաններում բնակչության հոգատար վարվեցողությունը բնության հանգեպ գտնվում է բարձր հիմքերի վրա և դարձել է ազգային սովորույթ: Ինչ վերաբերում է Սևանի ազգային պարկին՝ նա կազմակերպվում է տեղ-տեղ հյուծված բնական լանդշաֆտների ու «հիվանդացած» Սևանա լճի սահմաններում: Այս տեսակետից չափազանց մեծ նշանակություն է ստանում ազգային պարկի ճիշտ սահմանազատումը և վերջինիս սահմաններում գիտականորեն հիմնավորված ֆունկցիոնալ շրջանացումը՝ ըստ օգտագործման ու պահպանման բնագավառների: Ելնելով լանդշաֆտային գիտության տեսանկյունից, մենք այն կարծիքին ենք, որ լճաջրի մաքրության պահպանման ու ավազանի ռեկրեացիոն ռեսուրսների օգտագործման հարցերը, իրար հետ կապված լինելուց բացի, սերտորեն առնչվում են բնահանուր ջրհավաք ավազանի բնապահպանման ու բնաօգտագործման հարցերի հետ: Չպետք է մոռանալ որ Սևանի ողջ գոգավորությունը իրենից ներկայացնում է մի աշխարհագրական համալիր՝ առանձին մասերի ու տարրերի լծորդված, համագիր

միասնությունը: Եվ լճաջրի անաղարտության պահպանման նախադրյալները պետք է փնտրել ընդհանուր ջրահավաք ավազանում:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Սևանի ավազանը փակ զոգավորություն է, շրջապատված բարձր լեռնալանջերով, որտեղից դեպի լիճ են տարվում տարբեր բնույթի օրգանական և անօրգանական նյութեր, Սևանա լճի հետ կապված ամեն մի հարց լուծելիս պետք է հսկողության տակ վերցնել ամբողջ ջրհավաքի մաքրության գործը: Ելնելով դրանից, մենք առաջարկում ենք ազգային պարկի վերածել Սևանի ողջ ավազանը, այն բաժանելով երկու հիմնական ներպարկային և նախապարկային տարածությունների: Ըստ որում, առաջին մասը հիմնականում պետք է լինի լճի մաքրության պահպանության համար:

Տվյալ մասերն իրենց հերթին կբաժանվեն թռանձին ֆունկցիոնալ գոտիների: Եթե երկրորդ մասում բնական ռեսուրսները օգտագործվում են տնտեսությունների կողմից, իսկ ազգային պարկի ղեկավարությունը միայն հսկող և խորհրդատուի դերում է, ապա պարկի հիմնական մասում պետք է արգելել մարդու տնտեսական գործունեությունը (եղած տնտեսությունները կենթարկվեն ազգային պարկին, դրանց շարքը պետք է դասել անտառային ձկնաբուծական և ձկնորսական տնտեսությունները, տեխնիկական կառույցները և այլն): Ազգային պարկի հիմնական տարածքում կարգելի ավտոմեքենաների մուտքը, կփակվեն այն ճանապարհները, որոնք ոչ մի կապ չունեն ազգային պարկի հետ: Կարգելի նաև առագաստային և կատերային մասնավոր տրանսպորտը:

Հիշեցնենք, որ նախապարկային հատվածում տարածքի տնտեսական օգտագործման բնույթից է մեծապես կախված բուն լճի էկոլոգիական հավասարակշռության պահպանումը: Ուստի, ներպարկային մասում ռեկրեացիոն պլանավորման գծով աշխատանքներին պետք է հաջորդեն նախապարկային տարածությունների օգտագործման ճշգրիտ պլանավորման և տնտեսության տարբեր ճյուղերի գծով օգտագործման գրաֆիկների մշակումը: Քանի որ Սևանի ավազանում գնտային զարկերակները հիմնականում ունեն նեղ գծային հովիտների տեսք, ապա նախապարկային տեղամասերի սահման-

ներում նրանց պետք է լռանձնացնել որպես հատուկ սանիտարա-հիգիենիկ պահպանման բնատեղամասեր: Բուն հովտավարածույին հատվածում պետք է արգելվեն շինարարական կառույցները, մանավանդ արտադրական ձեռնարկությունների ու ֆերմաների տեղադրումը: Ավելացնենք, որ այդ ոչ խորը գծային հովիտները Սևանի ավազանում, մանավանդ հրաբխային շրջանում, ունեն ռեկրեացիոն մեծ արժեք: Սևանի ազգային պարկի կազմակերպման ժամանակ պետք է աչքաթող լսել մի կարևոր հանգամանք ևս:

Այսպես, Սևանի զոգավորության սահմաններում կան թանկարժեք բնական հուշարձաններ, որոնց մի մասը դեռ 1958 թվականից հայաբարավել են արգելավայրեր: Այդ արգելավայրերից են Սևանի լեռնաշղթայի լանջերի գիհու և կաղնու անտառները, Արեգունիի կաղնուտները, Սակայն նշյալ արգելավայրերը սահմանների ընտրման տեսակետից ճիշտ չեն կազմակերպված: Պահպանության ռեժիմը տարածվում է միայն անտառապատ տարածքների վրա, իսկ անտառակներն այստեղ դրսևում են լանջերի միջին հատվածում: Ինչպես արդեն ասվեց, լեռնային երկրներում հնարավոր չէ լծորդված համադիր լանդշաֆաների ստորին օղակը պահպանել վերին օղակից անկախ, քանի որ բարձրագիյր կամ ավտոնոմ լանդշաֆտներով է պայմանավորված ցածր հատվածների բնական համալիրների գոյությունը: Ուստի, Սևանի զոգավորությունում որևէ բնական հուշարձան պահպանելու համար պետք է արգելավայրային կամ արգելոցային ռեժիմը տարածել նաև բարձրագիյր հարակից լանդշաֆտների վրա: Նման սկզբունք պետք է կիրառել ողջ Սևանի ջրային լանդշաֆտի պահպանման գործում, քանզի Սևանի պրոբլեմի կենտրոնական առանցքը նրա ջրային ռեսուրսների անաղարտության պահպանումն է: Ավելացնենք, որ Սևանի ավազանում կան մի շարք այլ թանկարժեք լանդշաֆտային տեղամասեր, որոնք ունեն ռեկրեացիոն բնույթ և ներկայացնում են գիտաճանաչողական մեծ արժեք: Դրանք ևս պետք է ընդգրկել բուն ազգային պարկի մեջ: Դրանցից են՝ Լճաշենից արևելք գտնվող «Լուսնային լանդշաֆտը», որը իրենից ներկայացնում է երիտասարդ լավային հոսքեր, բարուրված էլյովիալ ծագման շինգիլներով: Նորագույնից հա-

րով, Արծալբար կոչվող տեկտոնական խզվածքի գոտին, Զինագետից արևմուտք գտնվող երրորդականի հասակի անտառակների մնացորդները (Մաշտոցների բնատեղամասը), Արտանիշ թերակղզին՝ մնացորդային անտառային լանդշաֆտով, այնուհետև՝ Սևանի լեռնաշղթայի լանջերին փոփոգ գիհու մերձալպյան գորգերը (միակը ողջ Անդրկովկասում) և նման այլ տարածքներ:

Այլ կերպ ասած, ազգային պարկի սահմանազատման և ֆունկցիոնալ գոտիավորման աշխատանքները պետք է հիմնավորվեն Սևանի ողջ ավազանի լանդշաֆտային առանձնահատկություններով: Մի բան, որը չի կենսագործվել անցյալում՝ Սևանի պրոբլեմները լուծելիս:

Սևանի ազգային պարկի գործունեության մեջ պետք է արժարժվեն նաև ավազանի անտառապատման, ձկնային հարստությունների վերարտադրման, թռչունների պահպանության ու բազմացման հարցերը, որոնք իրենց հերթին կմեծացնեն տարածքի ռեկրեացիոն արժեքը: Այսպես, թռչնաշխարհին օգնելու նպատակով հարկավոր է կազմակերպել արգելավայրային օջախներ այնտեղ, ուր նկատվում են նրանց մեծ կուտակումներ: Նման վայրերից են Նորաշենի թերակղզիների շրջանը, Մակբար և Մասրիկ գետերի ափուրերները:

Արժե նշել, որ ազգային պարկի ստեղծման նախագիծը քննարկելիս մի շարք մասնագետներ հանդես եկան նախկին Գիլի լիճը վերականգնելու առաջարկով: Վերջինս դեպիցնում էր մոտ հազար հեկտար տարածք և հանդիսանում էր Սևանա ավազանում ջրող թռչունների ամենամեծ հանգրվանը: Ինչ խոսք, նման տարածքով ջրամբարի ստեղծումը ոչ մի դժվարություն չի ներկայացնում: Բայց չպետք է մոռանալ, որ Գիլիի բարձր դիրքը Սևանա լճի համեմատ նպաստել էր Մասրիկի ողջ հարթավայրի ճահճապատմանը: Վերջինս անցյալում իրենից ներկայացնում էր մագնեզիումային աղակալվածությամբ մի ճահիճ, իսկ այժմ՝ Սևանի ավազանի հացի շտեմարան: Ժամանակակից պայմաններում նման ալյուվիալ հարթավայրային բերրի հողերի ճահճացումը անմոտություն է: Պետք է փնտրել թռչնաշխարհին օգնելու այլ ուղիներ: Այդ հարցը կարելի է լրացնել «Նոր Գիլիի»

կառույցով՝ ազատված հողագրունտների շրջանում: Այսպես, Մասրիկ և Կարճաղբյուր գետերի գետաբերանային հատվածում, ազատված հողագրունտների շրջանում լայն տարածում ունեն ճահիճները: Վերջիններս անտառային տնտեսության աշխատողների կողմից անհիմն կերպով շորացվում են:

Նման պայմաններում ավամերձ ճահիճները ծառայում են որպես հիանալի կենսագետքիմիական թակարդներ՝ պատնեշներ, ուր կուտակվում են ախտիվ չվող, կենսաբանական կլանման մեծ գործակից ունեցող տարրեր (ֆոսֆոր, կալիում, ազոտ և այլն): Այդ ճահիճները, հատկապես ստորգետնյա ջրերի բեկվածքների ու ելքերի սահմաններում, պետք է պահպանել: Նրանց սահմաններում, լճին գուգահեռ, կարելի է ստեղծել երկրորդ «Գիլի», լճաճահճային բնատեղամասեր, որոնք լճաջրի սանիտարական հիմնական պահպանիչ ֆունկցիայից բացի իրենց վրա կվերացնեն նաև թռչունների բնադրման ու կերակրման գործը: Այդ ճահճացած տեղամասերը կդառնան Սևանի առավել թանկարժեք բնական լանդշաֆտների մի մասը՝ թռչնաբանական ռեզերվատներ: Նման վերակառուցում գուցե և անհրաժեշտ լինի կատարել Լիճքից արևելք գտնվող փոքրիկ լճակի շրջանում: Այդ հարցի լուծումը հեշտանում է նաև նրանով, որ ազատված գրունտներից շինարարական նպատակով ավազի տեղափոխումը առաջացրել է խոշոր փոսեր, ուր ստորգետնյա ջրերը բարձրանալով, ձևավորել են առանձին լճակների խումբ:

Այսպիսով, առանց զոհելու ախտիվ օգտագործման գյուղատնտեսական հողահանդակները, կարելի է լուծել Սևանի պրոբլեմներից մեկը ևս, որը կհարստացնի ազգային պարկը, կնպաստի լճաջրի մաքրության պահպանմանը:

Մեր հանրապետության լանդշաֆտների պահպանման կարևորագույն խնդիրներից է նաև նրանց ապականումից պաշտպանելը: Հիմնական ազոտոտող ձեռնարկությունները պատկանում են լեռնաքիմիական արդյունաբերությանը, որոնց թվում են Ալավերդու լեռնամետալուրգիական կոմբինատը, Կիրովականի քիմիական կոմբինատը, Աբովյանի ալյումինի գործարանը, Քաջարանի պղնձամոլիբդենային կոմբինատը և այլն: Այդ ուղղությամբ տարվում են լուրջ

աշխատանքներ, ստեղծվել են մաքրման կայաններ, օդամաքրիչներ և թափոնների պահեստարաններ: Սակայն ընթանալով էկոլոգիայես ափսոսելի միջավայր ստեղծելու ու պահպանելու քաղաքականության ընթացքում ուղիով, չպետք է շրջանցել այդ քաղաքականության հիմնական պահանջը, այլ պետք է բնության օգտագործման և պահպանման բոլոր հարցերում ցուցարերել կոմպլեքսային կամ սիստեմային մոտեցում:

Թե որքանով է կարևոր սիստեմային մոտեցումը էկոլոգիական ճիշտ քաղաքականություն վարելու տեսակետից, հաստատում է Սևանա լճի օրինակը: Բավական է նշել, որ սկզբնական մակարդակից ջրի մոտ 18 մետր անկումը հանգեցրեց լճի էվտրոֆիկացիային: Բանն այն է, որ լիճ տեղափոխվող արդյունաբերական և կենցաղային թափոնները պարունակում են մեծ քանակությամբ օրգանական նյութեր, որոնց օքսիդացման համար անհրաժեշտ թթվածինը վերցվում է ջրից: Օքսիդացման պրոցեսում առաջանում են ֆոսֆորով և աղոտով հարուստ միացություններ, որոնք բարենպաստ սնուցիչ միջավայր են ստեղծում կապտականաչ ջրիմուռների զարգացման համար:

Դրա հետ միասին, արագ բաղմնացող և արագ ոչնչացող ջրիմուռներն իրենց հերթին ջրավազանը սնում են նոր օրգանական նյութերով, որոնց օքսիդացման համար կրկին օգտագործվում է լճաջրի թթվածինը: Այս պրոցեսը հանգեցնում է նրան, որ լճաջրում պակասում է լուծված թթվածնի քանակը, որը և կարող է լճի օրգանական աշխարհի մահացման պատճառը դառնալ:

Նշենք, որ ջրավազանի ապականումը մեծացնում է թթվածնի կենսաբանական պահանջարկը, իսկ ջրային զանգվածի ափսոսելի շրջանառության բացակայությունը հանգեցնում է թթվածնի ընդհանուր քանակի նվազմանը: Դրան ավելացնենք մի բացասական հանգամանք ևս՝ ոչնչացող ջրիմուռները թթվածնի պակասեցման հետևանքով չեն օքսիդանում, այլ կուտակվելով լճի հատակում, ստեղծում են ձկների համար հակաէկոլոգիական միջավայր: Սևանա լճում թթվածնի քաղցի առաջացմանը նպաստում է նաև ամենամյա սառցակալումը, որի տևողությունը ջրի մակարդակի իջեցման հետևանքով ավելի է մեծացել:

Հետևաբար, Սևանա լճի պրոբլեմների նկատմամբ կոմպլեքսային մոտեցմամբ պետք է նպաստել ինչպես ջրի մակարդակի բարձրացմանը (այդ նպատակի համար կառուցվել է Արիա-Սևան ջրատարը՝ 48 կմ երկարությամբ թունել, այնպես էլ Սևանի ավազանից աղտոտված ջրերի հեռացմանը (Սևանի շուրջը կառուցվում է աղտաջրերի հեռացման հատուկ կոլեկտոր): Սևանա լճի պրոբլեմների նկատմամբ կոմպլեքսային մոտեցման լավագույն օրինակ է Զոդի ոսկու հանքաքարի հարստացուցիչ ֆարրիկայի կառուցումը Սևանի ավազանից դուրս: Այլ խոսքերով, դա նշանակում է, որ արտադրողական ուժերը տեղաբաշխելիս չպետք է ղեկավարվել միայն տնտեսական արդյունավետության ապահովմամբ: Տվյալ դեպքում դա նշանակում է անարատ պահել Սևանա լճի ջրային պաշարները:

8. ՀՄՍՀ ԼԱՆԳՇԱՅՏՆԵՐԻ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՕԳՏԱԳՈՐԾՄԱՆ ԲԱՐԵԼԱՎՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հայաստան աշխարհում ամեն մի լեռնային հովիտ ու ձորակ մի ուրույն բնական համալիր է, բնության անկրկնելի մի ամբողջություն: Բնության այդ թանկարժեք մասունքները, որպես աղգային ժառանգություն, պետք է պահել գալիք սերունդների համար ևս:

Այդ վսեմ գործի կազմակերպմանը Հայաստանի կառավարությունը ջանքեր չի խնայում: Միայն արգելոցների կազմում աշխատում են հարյուրավոր մարդիկ՝ բնության դիտորդներ, հսկիչներ, անտառապահներ, անտառաբուծներ և ուրիշներ: Խոշոր գումարներ են հատկացվում անտառային կուլտուրաների վնասատուների դեմ պայքարելու, նոր կենդանատեսակներով հարստացնելու, նոր անտառային զանգվածների ստեղծման և այլնի վրա: Այժմ փոխվել է բնության նկատմամբ գոյություն ունեցած անցյալի անցանկալի վերաբերմունքը: Այլևս մարդիկ շրջակա անտառներին չեն նայում որպես փայտի վաճառման օտեմարան, այլ առողջ կլիմայի ու զուլալ ջրերի նախապայման: Գեղադիտական հաճույքը ամենուր դուրս է մղել սպառողական մոտեցմանը: Բնության պահպանման աշխատանքների հաջողության բանալին կաղ-

մում է ժողովրդի լայն խավերում գիտակցված վարվեցողության սովորույթի արմատավորումը, մի բան, որն արդեն իրեն ղգացնել է տալիս:

Բայց, չնայած այդ բոլորին, մեր հանրապետությունում բնության պահպանման աշխատանքների կազմակերպման հարցում ի սկզբանե թույլ են տրվել որոշ բաց կողմեր, որոնք էլ խանգարում են այդ ուղղությամբ տարվող աշխատանքներին: Համառոտակիորեն ծանոթանանք այդ բացթողումներին և պահանջվող միջոցառումներին, այդ թվում և սույն գրքուկն ընթերցող բնասերների անելիքներին:

Նախ նշենք, որ լանդշաֆտների պահպանման կազմակերպման գործում կարևորը ոչ այնքան արգելոց ստատուսն է, որքան նրա ներքին կառուցվածքի ճիշտ կազմակերպումը (խոսքը պահպանվող տարածքի ճիշտ կազմակերպման մասին է): Այս տեսակետից Հայկական ՍՍՀ-ում վիճակն անմխիթար է:

Պետք է պահպանվող օջախների տարածքը դարձնել համաձույլ (կոմպակտ), ընդգրկելով լեռնալանջերի բարձրագիր լանդշաֆտների ողջ շարքը և ոչ թե պահպանել միայն որոշակի լանդշաֆտային գոտին, ինչպես արձանագրված է մեզ մոտ արգելոցների վերաբերյալ ընդունված որոշումներում: Անհրաժեշտ է հրաժարվել պահպանվող տարածքները այլ նպատակներով օգտագործելուց՝ սերմերի և պտուղների հավաք, անասունների արածեցում, անտառահատումներ, և այլն:

Հարկ է հրաժարվել նաև չպատճառաբանված «նորամուծությունից» արգելոցներում նոր կենդանատեսակների կլիմայավարժեցումից, որը հակասում է «արգելոց» հասկացությանը: Ելնելով յուրաքանչյուր արգելոցի առանձնահատկություններից, հարկավոր է կատարել ներլանդշաֆտային շրջանցում՝ անջատել առանձին տարածքներ, որոնք կարելի է օգտագործել ճանաչողական տուրիզմի նպատակներով, առանց խանգարելու արգելոցային ռեժիմը: Մեր կարծիքով արգելոցների սահմանում պետք է անջատել երեք ֆունկցիոնալ զոնա.

1. Փակ զոնա կամ տեղանք: Դրանք կլինեն արգելոցի խոր տեղամասերը, ուր լանդշաֆտներն ունեն համեմատաբար կուսական բնույթ, ինչպես նաև թռչունների ու կենդա-

նիների բազմացման վայրերն ու թաքստոցները: Այստեղ թույլտվությամբ կարող են մուտք ունենալ այն մարդիկ, որոնց գործն առնչվում է տվյալ տեղանքի հետ:

Այս զոնայում որպես առանձին ենթազոնա ցանկալի է անջատել բոլոր բնական և պատմական հուշարձանները՝ իրենց շրջակայքով: Դրանց սահմանում թույլատրվում է գիտաճանաչողական տուրիզմը: Մեքենաների մուտքը հուշարձանի համալիրի սահմաններում խստիվ արգելվում է:

2. Կիսաբաց զոնա: Այդ այն տեղավայրերն են, ուր բնության պահպանության ու հարստացման գծով գիտահետազոտական փորձնական աշխատանքների ժամանակ արգելվում է զբոսաշրջիկների ազատ ելքն ու մուտքը:

3. Բաց կամ արտաքին զոնա: Թույլատրելի դարձնել զբոսաշրջիկների, հովիկների, տեղական բնակչության ազատ ելքն ու մուտքը, ինչպես նաև կազմակերպված հաճախումները և հանգստի անցկացումը: Բայց այդ զոնայում բնության հարստությունները աղտոտողներին ու փշացնողներին ենթարկել պատասխանատվության:

Նպատակահարմար է մերձբնակավայրային տաքածությունները դարձնել հանգստյան պարկեր՝ բնական որոշ տարրերի նկատմամբ կիրառելով արգելոցային ռեժիմ, նման երրորդ զոնային: Այսպիսի միջոցառումները կօգնեն, որպեսզի արգելոցի թանկարժեք բնատեղամասերը չվերածվեն պարապ մարդկանց թափառանքի, մի բան, որն արդեն նկատվում է Դիլիջանի արգելոցում՝ Հաղարծին և Պարզ լիճ բնատեղամասերում:

Հանրապետությունում արգելոցային լանդշաֆտների գեղեցկությունները և հուշարձանները, տեղանքի համապատկերները, բնության հակադրությունների տարածքային արտահայտվածությունը ավելի լրիվ, խորը և մոտիկից տեսնելու ու ճանաչելու համար անհրաժեշտ է նրանց տարածքի տարբեր հատվածներում կատարել միջոցառումներ:

Այսպես, Միափորի լեռնաշղթայի տրամյան հատվածում երկրաբանական մերկացումները, ճկվածքները, վրաշարժային ծալքերը դիտելու համար պետք է կառուցվեն լանջերն ի վեր բարձրացող սանդղակներ, տեղ-տեղ, խոր ձորակների վրա՝ կամուրջներ, բարձր լեռնագագաթներին, ուր առավել

լավ է երևում Աղստեի ողջ հովիտը իր տեսարաններով (Բնդուկի, Փափախքարի, Անագյունեյի զանգվածները), դեռ դրսևով գործող հեռադիտակներ: Շատ օրինակելի և օգտակար կլինի առանձին հատվածներում, հատկապես այնտեղ, ուր մակերևութային ջրերը քիչ են, կառուցել փոքրիկ ջրավազաններ: Հաշվառման ենթարկել արգելոցների սահմաններում հանդիպող բոլոր փարիքավոր և հսկա ծառերը և առհասարակ բոլոր բնական հուշարձանները, նրանց ամրացնելով համապատասխան գրառումներ և նմանօրինակ այլ միջոցառումներ:

Արգելոցների սահմաններում կատարվող հետազա աշխատանքների մեջ առաջնահերթ տեղերից մեկը պետք է հատկացնել անտառատնկումներին՝ նոր անտառային զանգվածների ստեղծմանը: Այն պետք է կատարել այնպիսի վայրերում, որտեղ մարդկանց տնտեսական անհետատես գործունեության հետևանքով անտառը վերացել է: Դա առավելապես վերաբերվում է բնակավայրերի շրջակայքի ծառապատմանը:

Մեր կարծիքով պետք է հրաժարվել բնակավայրերի շրջակա ասարածուխյունների վրա ոչ արժեքավոր ծառատեսակների՝ հացենու, բեղու կամ թե ակացիայի տնկարկներից: Նախ, դրանք շատ շուտ են վարակվում հիվանդություններով ու առժամ վնասատուներից և երկրորդ, փշատեղեակավորների համեմատ կարևոր դեր չեն խաղում լիարժեք ածողչական միջավայր ստեղծելու գործում: Այսպես, օրինակ, բարձիթող վիճակում է Պոսճուր Դիլի հնագույն բնակավայրի հատվածում գտնվող քաղաքամերձ անտառը, որին շուտով միանալու է Դիլիջանը: Մեր կարծիքով այստեղ վայրի տանձենու պուրակների պահպանման հետ միասին պետք է կատարել կուլտուրական ծառատեսակների տնկում:

Անտառատնկումների կարիք են զգում նաև Պարզ լիճ տանող ճանապարհի երկու կողմերը՝ ստորին գոտու սահմաններում, այնտեղ, ուր հատուկենտ բոխիներ են մնացել: Այս հատվածում ևս սոճիների պուրակների ստեղծումը ցանկալի է:

Չնայած անտառով հարուստ է Դիլիջանի պետական ար-

գելոցի տարածքում Աղստեի հովիտը, բայց այստեղ ևս նոր անտառաշերտերի ստեղծման կարիք է զգացվում: Ավելին պետք է կատարվի խոսքովի արգելոցի շրջակա տարածքներում:

Հայաստանի արգելոցների համար մի առանձին պրոբլեմ է նաև կենդանական աշխարհի պահպանման, վերակառուցման ու հարստացման հարցերը: Այդ նպատակով կլիմայավարժեցվում են կովկասյան ազնվացեղ եղջերուներ ու վարազ: Լավ կլինի այս կենդանատեսակների մի նոր խումբ բաց թողնել Արեգունի լեռնաշղթայի անտառահատվածներում, առավելապես Փոլադ և Բարեբեր գետերի ավազաններում:

Ուժեղացված պահպանման ռեժիմի դեպքում արգելոցների նսսր թփուտագիհուտային անտառների շրջանում կարելի է բաց թողնել նաև փասիաններ, որոնք այս վայրերի երբեմնի բնակիչներն են եղել:

Ինչ խոսք, միայն լուրջ ուսումնասիրությունները կարող են պարզել, թե որքանով է նպատակահարմար նշյալ կենդանատեսակներով այս անտառների ֆաունայի հարստացումը: Մեր կարծիքով այժմյան պայմաններում կարևորը գոյություն ունեցող և ներմուծված կենդանատեսակների համար նպաստավոր պայմանների ստեղծումն է: Այդ առումով հարկավոր է կատարել մի շարք կենսատեխնիկական միջոցառումներ: Կարևոր միջոցառումներից մեկը կենդանիների համար կերի պատրաստումը և խոր ձմռանը նրանց կերակրումն է: Կերակրամանները պետք է դնել անտառի բացատներում, որպեսզի կերով տարված ժամանակ կենդանիները գիշապիլների հարձակման դեպքում անակնկալի չգան:

Կճղակավոր կենդանատեսակների համար պետք է պատրաստել նաև աղուտներ կամ աղամաններ: Առավել օգտակար է, երբ աղուտները կառուցվում են գետակների ու աղբյուրների շրջակայքում, այն հատվածներում, ուր կենդանիները մշտական ջուր են խմում:

Քանի որ ամռանն այս կենդանատեսակները ապրում են անտառի վերին զոտում՝ մերձալպյան մարգագետիններում, ապա լեռնաբազուկների մարգագետիններով պատված լեռն-

անցքներում կառուցված աղուտներում կենդանիների այցելությունը ավելի բարձր է, Այս վայրերում միշտ լինում է զով քամի, որը կենդանիներին ազատում է հեռապնդող մոկերներից: Թռչունների համար ևս անհրաժեշտ է կեր շտեմարանավորել և ձմռանը հարկ եղած դեպքում (խոր ձյան ժամանակ) կերակրել, հատկապես բարձր գոտիներից դեպի հովտի ցածր տեղամասեր իջնող թռչուններին:

Թռչնաբների տեղադրումը արգելոցի ներքին զոնաներում մեր կարծիքով անթույլատրելի է: Նախ, դա ևս համարվում է միջամտում կենդանատեսակների ու բնություն միջև գոյություն ունեցող հարաբերություններին և գուցե այս կամ այն կերպ ազդում են նրանց կենսապայմանների ու ձևավորված ռեֆլեքսների վրա: Երկրորդ, այստեղ բոխու և կաղնու անտառներում շատ են փշակները՝ թռչունների բնադրման հարմարավետ տեղերը և, երրորդ՝ արհեստական թռչնաբները խոնավ պայմանների ու տեղումների առատության պատճառով շատ շուտ են դուրս գալիս շարքից:

Ինչ վերաբերվում է բնակավայրերի շրջակա անտառային տնկարաններին ու այգիներին, ապա արհեստական թռչնաբների տեղադրումը մեծ օգնություն է թռչնաշխարհին: Նշված տեղամասերում թռչունների քանակի ավելացումը երաշխիք է այգիներից բարձր բերքի ստացման և կուլտուրական ծառատեսակների առողջության պահպանման:

Արգելոցների տերիտորիայում հրդեհները հազվադեպ են, սակայն անխուսափելի են, հատկապես աշնանը և ձմռան առաջին կեսերին: Ապագայում, երբ կվերացվի անասունների արածեցնելը, ինչպես նաև խոտի հնձումը անտառի բացուտներում ու վերին գոտում, անխուսափելի վերաբերմունքի դեպքում չորացած խոտերը կարող են հեշտություն մը հրդեհվել: Ուստի արգելվում է արգելոցի տերիտորիայում կրակ վառելը, խորոված տնելը: Նման բաներ կարելի է կատարել միայն անտառի ստորին գոտու սահմաններում՝ դեռակների հարմարավետ ավերին ստեղծված հատուկ կրակարաններում (փակ հարմարանքներով): Պետք է խիստ լինել այս հարցում՝ արգելոցային ռեժիմը խախտողների նկատմամբ:

Բացի նշված միջոցառումներից, արգելոցի սահմաններում պետք է կատարվեն աղբյուրների մաքրում, գետերի ու

պետական վարարման ընթացքում տեղանքի վնասազերծում (ափերի ամրացում), ինչպես նաև բնական բացասական երևույթների պատճառով լանդշաֆտներին հասցված վնասվածքների ու աղետների հետևանքների վերացում:

Կիրառելով պետականորեն նախատեսված արգելոցային ռեժիմը՝ արգելվում է տրակտորների, ավտոմեքենաների մուտքը արգելոցի ներքին փակ զոնաները: Այդ զոնաներում կենդանիների ձվադրման և բազմացման սեզոններում արգելվում է անգամ տուրիստների ու հովեկների ելքն ու մուտքը: Ժամանակին և զիտական հիմքերի վրա պետք է կատարվեն անտառի խնամքը և սանիտարական հանումները, սերմերի ցանքը և նմանօրինակ բազմաթիվ այլ միջոցառումներ:

Ժամանակն է լիովին արգելել արգելոցների տարածքից սերմերի ու հատապտուղների մասսայական հավաքը:

Արգելոցային ռեժիմի պահպանման համար տարվող միջոցառումների մեջ կարևոր օղակ պետք է համարել նաև բնության պահպանման վերաբերյալ գիտելիքների պրոպագանդումը արգելոցի սահմաններում գտնվող բնակավայրերի բնակչության մեջ: Ամենօրյա բացատրական աշխատանքով արգելոցի աշխատողները և ընասերները պետք է պրոպագանդեն՝ պարզաբանելով արգելոցային ռեժիմի օգուտը ներկա ու ապագա սերունդներին, ազգին ու պետությանը: Հատկապես պրոպագանդան ուժեղացնել բնական թանկարժեք հուշարձանների նկատմամբ հոգատար վերաբերմունքի և գիտելիքների ուսուցման ուղղությամբ, դաստիարակել սեր և հարգանք դպրոցականների ու երիտասարդության մեջ դեպի բնությունը: Պրոպագանդական աշխատանքներն ուժեղացնել առավելապես այն հիմնարկ-ձեռնարկությունների կողմնակիքներում, որտեղ հատկապես պետք է արգելոցային ռեժիմի պահպանությունը և որոնք, այսպես ասած, «ունեն պոստենցիալ հնարավորություն»՝ խախտելու արգելոցային ռեժիմը:

Այլ կերպ ասած, միայն դիտատեսիկական հախուռն փոփոխությունների ներկա շրջանում է, որ հնարավոր է ժողովրդական լայն զանգվածի համերաշխ ջանքերի կազմակերպմամբ պահպանել բնական միջավայրի անաղարտու-

թյունը, երևույթների և պրոցեսների ընթացքն ու հավասարակշռությունը:

Ինչ վերաբերվում է գիտահետազոտական աշխատանքների կատարմանը, ապա պիտաժորը համապատասխան կադրերի ընտրությունն է և նրանց համար աշխատանքային պայմանների ստեղծումը:

Մեր կարծիքով արգելոցներում գիտական հաստիքները չպետք է սահմանափակել միայն կենդանաբանով ու բուսաբանով, մի բան, որ կանոն է դարձել Հայկական ՍՍՀ-ի արգելոցների համար: Հարկավոր է ընդգրկել լայն պրոֆիլի բնագետ մասնագետների և՛ աշխարհագետների, էկոլոգների, լանդշաֆտագետների և ուրիշների:

Արգելոցում կատարվող գիտական աշխատանքների թեմատիկան պետք է ընդգրկի բնապահպանման բոլոր կարևոր բաժինները:

Գիտական հետազոտությունների հետ միասին, բնապահպանվող տարածքների սահմաններում պետք է կատարվեն բազմաթիվ այլ միջոցառումներ՝

ա) Ներտնտեսական՝ պաշարի կազմակերպում անտառի վնասատուների, հիվանդությունների, հոդերի էրոզիայի ու հրգեհների դեմ, ինչպես նաև անտառի խնամքի, բուսական-դանական աշխարհի պահպանման և բնական տարրերի մաքրության ուղղությամբ:

բ) Վերաբուրական՝ ֆլորայի և ֆաունայի վերականգնում, նոր տեսակներով հարստացման, կենսապայմանների լավացման, կենսաարտադրողականության մեծացման (աղւտների ստեղծում, կերի հավաք, կերակրամանների ստեղծում, նոր կենդանիների ու բուսատեսակների կլիմայավարժեցում և այլն) և այլ հարցերի լուծման ուղղությամբ:

գ) Նորմավորման՝ այս միջոցառումների թվին են պատկանում գայլերի դեմ պաշարը, գետերի ակունքները մաքուր վիճակում պահելը, թռչունների ու կենդանիների բազմացման ժամանակ համապատասխան տարածությունների վրա մարդկանց ելք ու մուտքի կարգավորումը և այլն: Նման միջոցառումներ պետք է կատարվեն նաև արգելոցի շրջակա և սահմանամերձ տերիտորիաներում, քանի որ վերջիններս

բնական մի շարք պրոցեսների տեսակետից արգելոցի հետ գտնվում են փոխադարձ հարաբերությունների մեջ: ¹

դ) Իրավակա՝ հասնել այն բանին, որ հրատարակվեն ընդհանուր ու մասնավոր օրենքներ արգելոցային ռեժիմի պահպանման, նրանց խախտողների նկատմամբ պատժի ու պատասխանատվության վերաբերյալ, հետևել այդ օրենքներն ու որոշումներն անշեղորեն կենսագործելուն:

է) Հատուկ միջոցառումներ՝ բնության ու մարդկանց փոխհարաբերությունների ժամանակ վնասակար կողմերի ու երևույթների վերացման ուղղությամբ, հաշվի առնելով բնական պայմանների տեղական առանձնահատկությունները:

Ապագայում նշյալ միջոցառումների ու խնդիրների շրջանակը կընդարձակվի և կստանա առավել կոնկրետ բնույթ ու նպատակ:

Վերջապես, շատ ցանկալի է տեսնել արգելոցի սահմաններում գտնվող արժեքավոր ճարտարապետական հուշարձանները վերականգնված, մաքուր վիճակում, շրջապատված արգիներով ու գույնզգույն ծաղիկների պուրակներով:

Հայաստանի տարածքի աշխարհագրական բաշխվածության բնույթը, բնական հուշարձանների առատությունը, բնակավայրերի բազմահարկ դասավորվածությունը, բնական ռեսուրսները հանգստի ու բուժման նպատակով օգտագործելու անհրաժեշտությունը, ինչպես նաև բազմաթիվ այլ առանձնահատկություններ հնարավորություններ են ընձեռնում ապագայում այդ մոտեցում ցույց տալ բնական լանդշաֆտների օգտագործմանն ու պահպանմանը:

Մեր կարծիքով այստեղ նպատակահարմար է կազմակերպել բնապահպանման աշխատանքների բոլոր ձևերը: Դրան նպաստում են արտակարգ հարուստ բնությունը և տարատիպ հուշարձանների առկայությունը: Այստեղ կարելի է ցույց տալ հարյուրավոր տեղամասեր, որոնց պետք է դարձնել «սրբավայր»՝ պահպանելով արգելոցային ամենախիստ ռեժիմ: Գարեջուր է առանձնացնել գիտաուսուցողական նշանակություն ունեցող մի շարք բնական համալիրներ ու հուշարձաններ՝ ապագա սերունդներին թողնելու համար: Եվ վերջապես այդ վայրերից շատերը բարենպաստ կլիմայա-

կան պայմաններով կարող են հանդիսանալ հանգստի ու բուժման հիմնալի առողջավայրեր:

Ելնելով նշված առանձնահատկություններից, կառաջարկեինք ապագայում ավելացնել ազգային պարկերի քանակը, կիրառելով նրանում բնապահպանման տարբեր ձևերը:

Եթե արգելոցային ցանցը ընդգրկում է հանրապետության բնության բոլոր էական կողմերը, ապա արգելավայրերն ու ազգային պարկերը դեռևս չունեն նման գիտական հիմնավորում: Ելնելով բնության առանձնահատկություններից կարելի է կրկնապատկել, անգամ եռապատկել նրանց ժամանակակից քանակը:

Մեր կարծիքով, հարկ է արգելավայրային ռեժիմ սահմանել Մարմարիկի ողջ հովտում, Աճանանի գետի ավազանում և Վաչագանի ձորում (Ղափանի շրջան), Այրի գետի վերին հոսանքներում գտնվող մնացորդային անտառամասերի, Արագիջուր գետակի միջին ավազանում հանդիպող նոսր անտառակների (Միսիանի շրջան), Վայրի նոնիների պուրակի (Գորիսի շրջան), Օձունի հաճարուտների պուրակի, երրորդական դարաշրջանից եկող դիհու և կենու անտառակների (Իջևանի շրջան), Արագածի լանջերի բարձր լեռնային անտառների և ուրիշ այլ տարածքների վրա:

Հայաստանը վայրի ցորենի տեսակառաջացման հիմնական կենտրոններից (օջախներից) մեկն է, ուստի և գիտական մեծ նշանակություն կարող է ունենալ հացազգի վայրի կուլտուրաների սպեցիֆիկ արգելավայրի հիմնումը Արարատյան գոգավորության շոր տափաստանային գոտու սահմաններում՝ Ողջաբերդի լեռնաշղթայի փեշերին: Հարկ է արգելավայրային ռեժիմ պահպանել նաև ունիկալ երկրաբանական գոյացումների վրա. Գորիսի բրգաշարը, Խնձորիակի բարայրների խումբը՝ հնագույն բնակավայրերի հետ միասին, Փեղչինգիլի բարաքարկառները Որոտան գետի վերին ավազանում և այլն (նկ. 5):

Լեռնային երկրներում, որոնցից է և մեր հանրապետությունը, արգելավայրեր պետք է կազմակերպել բոլոր բնական գոտիների սահմաններում, պահպանելով բնության հազվագեղատարրերն իրենց միջավայրի՝ բնական լանդշաֆտների սահմաններում:

Արգելավայրերը օգերևութաբանական կայանների նման զվգումվորուց զոհողով զոհողությունով զգեմենով 3 ժողով բոլոր տիպերը: Ինչ վերաբերվում է լանդշաֆտային ռեզերվատներին, ապա նրանք գիտահետազոտական հիմնարկների համար կհանդիսանան ստացիոնար գիտական կայաններ, որոնց միջոցով հնարավոր կլինի բացահայտել երևույթների ու պրոցեսների ընթացքը շփոփոխված լանդշաֆտներում, մշակել բնական ռեսուրսների բազմացման, ռացիոնալ օգտագործման և մարդու ու բնության փոխհարաբերությունների կարգավորման նորանոր ուղիներ:

Ինչպես նշեցինք, Հայկական հանրապետության տարածքը հարուստ է բազմատեսք բնական ու սխտմական հուշարձաններով: Այն պետք է ծառայեցնել աշխատավորության հանգստի կազմակերպմանը, երիտասարդության ուսուցմանն ու հայրենասիրական դաստիարակությանը: Միաժամանակ դրանց շրջակա բնության համալիրները պետք է անաղարտ պահպանել զալիք սերունդների համար: Այդ տեսակետից ցանկալի է, որպեսզի մեր հանրապետությունում ևս կազմակերպվեն բնական պարկեր, Հանգստի կազմակերպման համար կօգտագործվեն որոշակի ռեսուրսները, դրանցում կապահովվեն բնական և ճարտարապետական համալիրների ընդհանուր տեսքը, կառուցվածքը, բնական հազվագեղատարրերը, այն հարստացնելով բնությանը ներդաշնակ արվեստի կառույցներով:

Բնական պարկերում կարող են լինել առանձին արգելավայրեր, անգամ արգելոցային տեղամասեր (ռեզերվատներ), իսկ նրանց շրջակայքում «փակ» և «բաց» գոտիներ: Բոլոր տեսակի կառույցները (աուրիստական կետեր, հանգստյան տներ, առողջարաններ, ամառային ճամբարներ և այլն) կկատարվեն բաց գոտիներում:

Բնական հանգստավայրերի կամ պարկի օրինակ կարող է հանդիսանալ Որոտանի հովիտը՝ Տաթևի պատմական հուշարձանների, Տանձավերի արգելավայրի, հին շինուհայր բնակատեղի և Տաթևի Հէկ-ի կառույցների հետ միասին: Բնալանդշաֆտային պարկ կարելի է կազմակերպել նաև Կիրովականի հատվածում, ներգրավելով Կիրովական քաղաքի շրջակա անտառային տարածքն ու Գալլաձորի կիրճը:

Փաստորեն բնական պարկ է իրենից ներկայացնում Մարմարիկի հովիտը կառուցվող ու կառուցվելիք շինություններով, սպորտ առողջարանական համալիրներով: Ավելացնենք, որ չնայած գործող օրենքներին և կատարված միջոցառումներին, հանրապետությունում արգելոցների ու արգելավայրերի և, առհասարակ, բնական հուշարձանների պահպանությունը դեռևս անմխիթար վիճակում է: Դրանցում ամենուրեք անասունների հոտերն են արածում, շինություններ են կառուցված, հազվադեպ չեն որսագողությունն ու անտառահատումները, անհարկի օգտագործվում են ռեսուրսները, աղտոտում, փլացնում տեղանքը: Ուղղակի կարելի է տեսլ, որ Հայաստանի արգելավայրերում բնապահպանման գծով պատշաճ աշխատանք չի կատարվում:

Իրավականորեն դրանք պատկանում են հանրապետության անտառային կոմիտեին: Բայց գրանց մի մասը անտառային բնույթի չեն (մարգագետիններ են կամ ավազային ցրտներ): Հարկավոր է գտնել ոչ միայն արգելոցների ու արգելավայրերի, այլև բնապահպանվող բոլոր ձևերի, «իսկական տերերին»:

Քանի որ Հայկական ՍՍՀ տարածքում մինչև այժմ չի կատարվել բնական հուշարձանների գույքագրում, ուսումնասիրություն և դասակարգում, ուստի ստորև համառոտակի կանգ առնենք այդ աշխատանքների կատարման որոշ հարցերի վրա:

Ինչպես արդեն հիշատակել ենք, բնության ամեն մի հուշարձան պետք է ունենա իր հաշվառման քարտը՝ անձնագիրը կամ գույքագիրը: Գույքագրում տրվում է հուշարձանի գիտական բնութագիրը, բնական չափերի պարամետրերը, ժամանակակից վիճակը:

Անձնագրում պետք է նշվի նաև հուշարձանի կարգը, լրիվ անվանումը, տեղը՝ շրջանի, բնակավայրի, լեռան, գետի և այլ վայրերի անունների կողմնորոշմամբ, նրանցից ունեցած հեռավորությունը, ըստ հորիզոնի կողմերի: Քանի որ հուշարձանների իրավական պահպանության համար պատասխանատու են տեղական ժողովրդական ղեկավարատների գործադիր կոմիտեները, ուստի անձնագրերի և գույքագրերի մեկ օրինակը պետք է լինի վերջիններիս մոտ: Նրանց նա-

Նկ. 5. Հայկական ՍՍՀ բնապահպանման ռեժիմի կառիմ գղացող տարածքներ (եայագծվող)

Ա. արգելավայրեր՝ 1—Ամասիայի կաղամախու պուրակը, 2—Խոնավ լեռների մրտավարդեղու պուրկները, 3—Տաշիրի լճակները, 4—Օձունի հաճարկուտը, 5—Կիրանց գետի ավազանը, 6—Խաչաղբյուր և Լուսաձոր գետերի ավազանի անտառները, 7—Գանձասարի անտառապետությունը (Իջևան), 8—Արծվաշենի տիլուտները, 9—Մաշտոցներ բնատեղամասը (հետանտառային տափաստան), 10—Լճաշենի շինգիլները, 11—Գրիձորի ալպյան մարգագետինները, 12—Արտանիշի նոսրանտառները, 13—Եղեգնաձորի անտառները, 14—Վայրի ցորենի բուստտներ՝ Ջրվեժում, 15—Եղեգնուտի ճահճային աղուտները, 16—Երասխի ճահճային աղուտները Արաքսի վարարահանում, 17—Զիարեթի տափաստանային լանդշաֆտը, 18—Ապարանի անտառները, 19—Ջահուկի վայրի տանձենու պուրակները, 20—Փեշինգիլը՝ Որոտանի վերին հոսանքի ավազանում, 21—Արագլիլի նոսր անտառակները, 22—Արենիի անտառները, 23—Գորիսի բրգաշարը, 24—Գեղիի անտառները, 25—Սալբարի անտառները Խոտտուփի փեշերին, 26—Նյուվաղիի հուգայածառի պուրակը, 27—Ագարակի էփրատյան բարգու պուրակը:

Բ ազգային պարկեր՝ 1. Գուգարքի, 2. Սյունիքի:

խաձեռնությամբ էլ ժամանակ առ ժամանակ կատարվում է շրջանի տարածքում դառնվող հուշարձանների վերահաշվարկ:

Քնական պատահարների հետևանքով հուշարձանների ոչնչացման կամ վնասվածքի դեպքում տեղական իշխանությունները համապատասխան կադմակերպությունների՝ ընության պահպանության ընկերության, դատաքննչական օրգանների, անտառային ու ջրաօդերևութաբանական կոմիտեների և այլնի հետ միասին կազմում են ախտ: Մարդկանց կողմից կատարվող անհարգի գործողությունների դեպքում ևս կազմվում է ախտ, տրվում դատի:

Կարևոր խնդիր է նաև բնական հուշարձանների պահպանման ռեժիմի ու կարգի կազմակերպումը:

Տեղական իշխանությունները հուշարձանների պահպանությունը պետք է հանձնեն այն կադմակերպությունների կամ ձեռնարկությունների իրավասությանը, որոնց տարածքում դրանք գտնվում են: Այդ մասին բնորոշվում է հատուկ օրոշում, կազմվում պարտավորագիր:

Այն դեպքում, երբ հուշարձանը գտնվում է մի քանի կադմակերպությունների տարածքների սահմանում, այն հատկացվում է զրանցից մեկի պատասխանատվությանը: Կադմակերպությունները, որոնք հանձն են առել հուշարձանի պահպանությունը, պատասխանատվություն են կրում նրանց պահպանման համար:

Տեղական նշանակություն ունեցող բնական հուշարձանների շրջակայքում աշխատանքների կատարման թույլատրություն կարելի է ստանալ տեղական իշխանություններից, իսկ համարապետական կարգի հուշարձանների դեպքում՝ ՀՍՍՀ Միևիստրների խորհրդից:

Քուսաբանական բնական հուշարձանների տարածքում (նաև նրանց անմիջական շրջակայքում պահպանվող պոռնաներում) արգելվում է՝ ծառերի հատում, տեսակային կազմի փոփոխություն, ճանապարհների անցկացում, կառուցապատում, զրուստային ջրերի մակարդակների և ռեժիմի, դետերի հոսքի փոփոխություններ, ինչպես նաև խոտի հնձում, անասունների արածեցում, կրակի վառում, մեքենաների կանգառների ստեղծում, հանգստի նպատակով, մասսայա-

կան միջոցառումների անցկացում, որս (բացառությամբ գայլերի ու հուշարձանները վնասող որոշ կենդանիների և թռչունների), տեղանքի աղտոտում, նրա բնական տեսքի փոփոխություն:

Երկրաբանական հուշարձանների տարածքներում արգելվում են՝ հորատանցքերի փորում, ջրային ռեժիմի փոփոխումներ, մելիորացիոն նպատակով ջրամբարի օգտագործում, ափերի վարարահունի քայքայում, հերկում, ափամերձ հատվածների բուսականության ոչնչացում, օգտակար հանածոների արդյունահանում, թունավոր նյութերով և կեղտաջրերով աղտոտում:

Այսպիսով՝ բնական հուշարձանների հայտնաբերումը, տարածքի ճիշտ դատումը, ֆունկցիոնալ գոնանքի անշատումը և գիտական բնութագրերի կազմումը պետական լուրջ պրոբլեմներ են: Մեր կարծիքով ժամանակն է այլ հանրապետությունների օրինակով մեզ մոտ և՛ գիտությունների ակադեմիայում, ստեղծել այդ հարցերով զբաղվող գիտահետազոտական օջախ: Քանի որ մեր հանրապետություն տարածքին առավելապես բնորոշ են երկրաբանաաշխարհագրական (լանդշաֆտային) հուշարձանները, իսկ վերջիններիս պահպանությունը պետք է կադմակերպվի լանդշաֆտագիտական հիմքի վրա, ուստի ցանկալի է նման օջախ ստեղծել երկրաբանական գիտությունների ինստիտուտի սահմաններում, որտեղ տարվում են լանդշաֆտագիտական հետազոտություններ:

* * *

Համառոտակի քննարկենք ՀՍՍՀ լանդշաֆտների օգոտործման մի քանի ասպեկտները: Հայկական հանրապետության տարածքը 29,8 հազար քառ. կմ է, որը կազմում է ՍՍՀՄ ընդհանուր տարածքի 0,13 տոկոսը: Քնակչության միջին խտությունը հասնում է 74 մարդու, մեկ քառ. կմ.-ի վրա: Այդ ցուցանիշով նա Միության մեջ բռնում է երրորդ տեղը, հետ մնալով Ուկրաինայից ու Մոլդավիայից:

Հանրապետության տարածքի մոտ 14 տոկոսը անտառներ են ու թփուտներ, 5 տոկոսը՝ ջրառակ վայրեր, 32 տո-

կոսը՝ ավագուտներ, ճահիճներ, աղակալած, ալկալի հոգեր և գյուղատնտեսության օգտագործման՝ համար ոչ պիտանի տարածքներ, 2 տոկոսը գտնվում է ճանապարհների ու շինարարական օբյեկտների ներքո և միայն 46 տոկոսն է, որ օգտագործվում է գյուղատնտեսության նպատակներով: Վերջինիս կեսից ավելին էրոզացված է, մանավանդ 7 տոկոսը դասվում է ոչ պիտանի հողերի շարքը:

Ինչպես նշեցինք, հանրապետության տարածքի մոտ 46 տոկոսն է, որ օգտագործվում է գյուղատնտեսության մեջ, ըստ որում բարձրագույն հողատեսքերը (վարելահողեր, բազմամյա տնկարկներ) կազմում են մոտ 18 տոկոս: Միության 0,94 հեկտարի գրեթե մեր հանրապետությունում յուրաքանչյուր բնակիչն ընկնում է միայն 0,21 հեկտար բարձրագույն հողատեսք (0,18 հեկտար վարելահող): Այստեղից էլ հրամայական պահանջ է առաջանում պահպանել և արդյունավետ օգտագործել գոյություն ունեցող վարելահողերը, այդ սխտեմում վերընդգրկել նախկինում հերկվող էրոզացված տարածքները, մեկտորացիայի և ջրարրիացման ենթարկել ճահճոտ, քարքարոտ ու աղուտ-ալկալի հարմարավետ հողատարածքները:

Կուսակցությունն ու կառավարությունը առանձնահատուկ նշանակություն են տալիս գյուղատնտեսության հետագա պարպացմանն ու առաջադիմությանը: Դա հատկանալի է աճող բնակչության հարաճուն պահանջմունքները բավարարելու համար պետք է տարեցտարի ավելացնել գյուղատնտեսական մթերքների արտադրությունը: Բայց այն պետք է ընթանա ոչ թե հողատարածքի անսխտեմ օգտագործման, նրա բերրիության սնանկացման, այլ հողահանդակների բերքատվության բարձրացման, նոր սորտերի ստացման, տարածքի օգտագործման ավելի էֆեկտիվ մեթոդների կիրառման հաշվին: Պահպանելով օգտագործելի հողատարածությունները, այն պետք է ընդարձակել առավելապես անցյալում օգտագործումից դուրս մնացած (էրոզացված) ամրածֆների հաշվին:

Հանրապետության սակավահողության պայմաններում գյուղատնտեսական կուլտուրաների բերքատվության բարձրացման և համախառն բերքի ավելացման հիմնական ուղին

հողային ծածկոցի նպատակասլաց օգտագործումն է: Վերջինս էլ մեզ մոտ հանդիսանում է լանդշաֆտների ճիշտ կազմակերպման ու պահպանության անկյունաքարը:

Մեր հանրապետության համար լանդշաֆտների պահպանման յուրօրինակ պրոբլեմ է նաև բարձր լեռնային մարզագետիկների օգտագործումը: Դրանց ժամանակակից դրությունը բարվոք չէ՝ կապված օգտագործման խիստ ծանրաբեռնվածության հետ: Զբերելով բնութագրող քանակական տվյալներ ու փաստեր, որոնց կարելի է գտնել ամենուր՝ մամուլի էջերում և այդ ուղղությամբ հրատարակվող գիտական գրականության մեջ, ավելացնենք, որ դեռ 1960-ական թվականներին հանրապետության ամառային արոտավայրերը, մարգագետինները, ծանրաբեռնված էին նորմայից 3—5 անգամ ավելին: Դրա հետևանքով տարածքը կրեց լուրջ որակական փոփոխություններ՝ թանկարժեք բուսական տեսակների կորուստ, մուլախոտերի ընդարձակում, ընդհանուր կենսազանգվածի արտադրության տեմպերի նվազում, բուսական խմբավորումների սուկցեսիա և այլն: Վերջին տարիներին ձեռնարկվող միջոցառումները (պարարտանյութերի օգտագործում, ջրաբեխացում և այլն) ուղղված են շտկելու վիճակը, սակայն դրանք հեռու են ստեղծված դրության կտրգավորումից, քանզի դնալով ավելանում է անասունների գլխաքանակը, չեն կիրառվում ռեգլամենտացիոն միջոցառումներ:

Իրավիճակը հատկապես վատ է անտառային շրջանների մարգագետիններում, ուր մեծ չափերով արածեցումները ջրնջել են անտառը վերին սահմաններում: Վերջիններս իրենց բնական սահմաններից նահանջել են (սարն ի վար) մոտ 200—400 մ: Անկայուն բնական պայմաններ ունեցող լեռնային երկրում, ուր անտառների ուղղաձիգ ձգվածությունը, լանջերն ի վեր, 600—800 մետր է, նման նահանջը՝ ներքին փեշերի անտառազերծման հետ համաանող, կարող է անվերադարձորեն անտառի ոչնչացման պատճառ դառնալ:

Անտառի նաճանքի կասեցնելը, նրա լայն մասշտաբով վերահտադրելը, մարգագետինների բնական ռեժիմների վերականգնումն ու կարգավորումը, հանրապետությունում լանդշաֆտների պահպանության ընդհանուր գործի սևեակ-

տելի մասն են: Դրանց իրականացումը իր հերթին պետք է հիմնավորվի և բխի լանդշաֆտագիտական սկզբունքներից ու մոտեցումից:

Ինչպես նշեցինք, Հայկական ՍՍՀ լանդշաֆտների պահպանման գործում առաջնակարգ խնդիրներից մեկը անտառների պահպանումն է, նրա ռեսուրսների ռացիոնալ օգտագործումը: Այդ հարցի իրավական կողմը իր արտահայտությունը ստացավ վերջերս՝ ՀՍՍՀ Գերագույն սովետի տասներորդ գումարման իններորդ նստաշրջանում ընդունված անտառների վերաբերյալ կողերքում: Հայտնի է, որ մեր հանրապետությունը անտառապատվածության տեսակետից Միության մեջ զբաղեցնում է հետին տեղերից մեկը: Նրա անտառապատ տարածությունները կազմում են ընդամենը 295,6 հազար հեկտար, այսինքն տարածքի մոտ 10 տոկոսը: Բայց դա դեռ հարցի քանակական կողմն է, եղած անտառները իրենց հերթին բաշխված են ծայրահեղ անհավասարաչափ: Դրանք կենտրոնացված են հիմնականում Փոքր Կովկասի սիստեմում գտնվող լեռնաշղթաների հողմահայաց լանջերին: Ներքին զոգավորությունները, ինչպես նաև հանրապետության կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակը լիովին դուրկ են անտառներից:

Անտառազուրկ, կամ աղքատիկ անտառներ ունեցող լեռնային շրջաններում ամենամյա էրոզիայի պատճառով հողատարածությունները տարեցտարի կրճատվում են: Այժմ արդեն մեզ մոտ 150 հազար հեկտար հողատարածություն են թարկված է ուժեղ էրոզիայի: 1952 թվականից սկսած հանրապետությունում վարելահողերը կրճատվել են մոտ 200 հազար հեկտարով: Դրա հիմնական պատճառը լեռնալանջերի հողատարածքների ոչ ճիշտ օգտագործումն է, անտառապատվածության ցածր տոկոսը, անտառապատման և անտառամեխիորատիվ աշխատանքների սահմանափակ տեմպերը: Ցածր հիմքերի վրա է դրված բուն անտառային լանդշաֆտների պահպանությունը: Դեռևս շարունակվում է նրանց ակտիվ օգտագործումը անտառանյութի ստացման և արածեցման նպատակներով:

Դիտական հետազոտությունների ծավալման հետ միասին այս հարցում շատ են նաև սովետական, տնտեսական և հա-

սարակական կազմակերպությունների անելիքները: Պետք է բնակչության մեջ լայնորեն տարածել և պարզաբանել կառավարության որոշումների կարևորությունները, նրանց նշանակությունը և կատարման անհրաժեշտությունը, բարձրացնել աշխատավորության պատասխանատվությունը անտառային հարստությունների պահպանման գործում: Ավելացնենք, որ Հայաստանի անտառներից անասնադոմերի դուրս հանման և արածացումների արգելման մասին որոշումներ ընդունվել են դեռ 1961 թվականից, բայց մինչև այժմ այս գծով ոչինչ չի փոխվել:

Վերջին տարիներին հանրապետության տարածքում սկզբվել են տարվել լայն մասշտաբի անտառամեխիորատիվ աշխատանքներ: Տարածքի մոտավորապես մեկուկես տոկոսի վրա ստեղծվել են արհեստական անտառային տնկարկներ: Կանաչ տնկարկների հոծ շերտը գոտիավորել է Սևանի ողջ կապույտը: Դաշտապաշտպան անտառներ են ստեղծված Շիրակում, Լոռվա դաշտում, Փամբակում, և Սյունիքում:

Մեր կարծիքով մոտ ապագայում, համընդհանուր լանդշաֆտների պահպանության հիմնական խնդիրներից մեկը պետք է լինի ճախկին անտառային լանդշաֆտների վերականգնումը: Ասենք, որ մոտավոր հաշվարկներով հանրապետության տարածքի մոտ 5—7 տոկոսը վերջին դարերին զրկվել է անտառներից: Այժմ նման հետադարձային տափաստանացված տարածքներում պահպանվել են նախկին հոծ անտառների սոսկ մնացորդները՝ թփուտային պուրակները: Հենց այդ կղզյակներն էլ պետք է հանդիսանան տարածքների վերակենդանացման կորիզները: Նման տարածքներ շատ են Բարդուշատի լեռնաշղթայի հյուսիսային լանջերին, Սևանի ավազանի արևելյան եզրավորող լեռնալանջերին, Վալդում, Շիրակում և այլուր: Անտառային լանդշաֆտների տարածքների ընդարձակման հետ միասին կարևորագույն հարց է նաև նրանց խտության և բույսերի տեսակների բարձրացումը, տեսակների լավացումը: Ասենք, որ հազարավոր հեկտար տարածքների վրա, ստորին սահմաններում, անտառը վերափոխվել է թփուտային նոսրանտառների: Դա ևս պետք է համարել անտառի դեգրադացիա և վճռական միջոցառումներ մշակել այն կասեցնելու ուղղությամբ:

Հանրապետությունում անտառային լանդշաֆտների բն-
դարձակման և առնասահակ լանդշաֆտների բարելավման
գծով տարվող աշխատանքներից մեկն էլ դաշտապաշտպան
անտառաշերտերի, անտառապուրակների ու կանաչ գոտիե-
րի ստեղծումն է: Այս ուղղությամբ աշխատանքները մեծ
թափ են ստացել 60-ական թվականներից հետո:

Քաղաքների և բնակավայրերի շուրջը ստեղծած արհես-
տական կանաչ դանդաղածները և հատկապես անտառապու-
րակները մարդկանց հնարավորություն են տալիս առանց
ժամանակ կորցնելու և երկար տարածություն հաղթահարե-
լու վայելել բնության գեղեցկությունները: Արհեստական ան-
տառապուրակները և դաշտապաշտպան շերտերը բույսի գլխա-
վոր ֆունկցիայից՝ բերքի պաշտպանումից (քամիներից և
ալլ արհավիրքներից) օգնում են պայքարելու փոշու, աղ-
մուկի դեմ, օդը հարստացնում են թթվածնով ու ֆիտոնցիդ-
ներով, քարծրացնում են օդի ճարագերական խոնավու-
թյունը:

Քանի որ Հայկական ՍՍՀ տարածքը աչքի է ընկնում
բազմազան լանդշաֆաներով, ուստի անտառապուրակների և
պաշտպանիչ կանաչ գոտիների հիմնադրման ժամանակ առա-
ջանում են մի շարք գծավորություններ: Նման պայմաննե-
րում անհրաժեշտ է գիտականորեն լուծել ոչ միայն ծառա-
թփային բույսերի ասորտիմենտի հարցը, այլև մշակել տրնկ-
ման սխեմաները, լուծել տնկարների խտություն, խմբերի,
զանգվածների տեղաբաշխման, դրանց սահմաններում ջրա-
յին ավազանների բաշխման, ճանապարհների անցկացման
և այլն բազմաթիվ հարցեր: Նման հարցերն անհնար է լու-
ծել առանց հանրապետության տարածքի բնալանդշաֆտա-
յին և ղեկորողութիական շրջանցման սխեմաների մշակման:
Այդ ուղղությամբ մեծածավալ աշխատանքներ են տարվում
հանրապետության գիտությունների ակադեմիայի ինստի-
տուտներում:

ՀՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի բուսաբանության
ինստիտուտի կոլեկտիվի կողմից մշակվել է ողջ հանրապե-
տության տարածքի անտառապատվածության ու անտառա-
մեկնորացիայի գլխավոր սխեման: Մեծածավալ այդ աշխա-
տանքում հաշվի են առնված տարածքի բնակլիմայական

առանձնահատկությունները, ամեն մի բնաշխարհագրական
շրջանի ժամանակակից բնական ու փոփոխված լանդշաֆտ-
ների կառուցվածքների ռացիոնալիզացման հարցերը, բնա-
կավայրերի շրջակա լանդշաֆտներում առողջ էկոլոգիական
պայմաններ ստեղծելու անհրաժեշտությունը: Նման մոտե-
ցումը հնարավորություն է տալիս զգալի չափով վերականգ-
նել նախկին անտառային զանգվածները, բարելավել նոսր
թփուտային անտառակների տեսականին ու խտությունը,
ինչպես նաև բնդարձակել թանկարժեք, էնդեմիկ և հազվա-
դեպ ծառատեսակների արեալները:

Հանրապետության վերափոխված լանդշաֆտների մեջ
առանձնակի տեղ չեն գրավում բնակավայրային լանդշաֆտ-
ները: Դրանք հիմնականում տեղադրված են գետահովիտ-
ներում, գոգավորություններում և նախալեռնային սարա-
վանդների մեղմաթեք լանջերին: Որպես կանոն նրանք շրջա-
կա բնական լանդշաֆտներից անջատվում են խիտ կանաչ
տեսքով և բուսականության մեծ տեսակազմով:

Նախկին անշուք և անհրապույր կառույցները՝ ծուռտիկ
ու նեղ փողոցներով, անցել են պատմության գիրկը: Այժմ
հայ դյուլդի պատկերը բնորոշում են կարմրատանիք, լայնա-
ծավալ պատշգամբներով բազմահարկերը՝ շրջապատված
մրգատու ծառերի պուրակներով:

Լայնահուն փողոցները ամբողջանում են հոսուն առվակ-
ներով և դրանցով սնվող մրգատու կամ դեկորատիվ ծառե-
րով:

Սակայն ոչ բոլոր գյուղական բնակավայրերն են, որ գե-
ղեցիկ բնապատկերների հետ ունեն նաև առողջական մա-
քուր միջավայր: Բարձր ճարտարապետական ոճով կառուց-
ված շենքեր կորցնում է իր տեսքը, երբ նրա պատերի մոտ
թափված են լինում աղբը, անասնակերը կամ կեղտա-
ջրերը:

Ցավոք, մեր հանրապետության շատ բնակավայրերում
անասնագոմերը կառուցված են բնակավայր տանող գլխավոր
ուղիների մոտ և սանդղում են ոչ էսթետիկական վիճակ: Քիչ
են ծաղկապատմանները, բացակայում են պուրակները, չկան
ճաշակով մշակված հանգստի ու ժամանցի անկյուններ: Այդ

նպատակով երբեմն օգտագործվում են գյուղերի շրջակա որոշ աղբյուրներ, որոնք էլ ավելի շուտ վեր են ածվում կերուխումի վայրերի:

Վերջիններս ձեռք են բերում անհաճո տեսք:

Նման պատկեր է նկատվում նաև Երևանի մերձքաղաքային հանգստի գոնայի որոշ հատվածներում, օրինակ, Գառնիի ձորում, Այդր լճի մոտ և այլ վայրերում: Բնության թանկարժեք անկյուններում հանգստի անցկացումը չպետք է վնասի բնության անկրկնելի լանդշաֆտներին: Հակառակը, հանգիստը պետք է կապել բնությանը օգնելու արարողությանը՝ ասենք թե «ծաղկի տոնին», «թռչնի օրվան», «անտառի շաբաթին» և այլն: Պետք է հասնել այն բանին, որ նման վարվեցողությունը դառնա սովորույթ:

Բնակավայրային գեղեցիկ և առողջ լանդշաֆտների ստեղծումն ու պահպանությունը պետք է դիտել որպես լուրջ հասարակական ու սոցիալական խնդիր: Դա հանդիսանում է առողջ միջավայրի ստեղծման սկզբնապահանջը, այստեղից է սկսվում մարդու և բնության միջև ճիշտ փոխհարաբերությունների ձևավորման նախապայմանը՝ աճող սերնդի մեջ գեղեցիկը արմատավորելու հաջողության բանալին:

Այսպիսով, հանրապետությունում լանդշաֆտների պահպանության ընդհանուր խնդիրների մեջ առավել կարևոր հարցերից մեկն էլ պետք է համարել առողջ և գեղեցիկ բնակավայրերի ստեղծումը: Նման հարցադրում մեր բնակավայրերի համար անկասկած տեղին է:

Եվ վերջապես, լանդշաֆտների հարստացմանն են նվիրված հանրապետությունում կատարվող այնպիսի միջոցառումներ, ինչպիսիք են ավտոերթուղիների սահմաններում կոմպոզիցիոն տնկարկների, պուրակների, հողմապաշտպան անտառապուրակների, հակաէոզիոն հողապաշտպան տրնկարկների ստեղծումը և այլն: Մեզ մոտ նման աշխատանքները դեռևս կենտրոնացված չեն որոշակի գերատեսչությունում, ուստի և որտեղական տեսակետից համարյա չեն դիմանում դիտական լուրջ քննարկման: Այդ ուղղությամբ ևս աշխատանքները հարկավոր է դարձնել նպատակային՝ հաշվի առնել տարածքի բնական լանդշաֆտների առանձնահատկությունները: Նման հարցերը անհնար է լուծել առանց հան-

րապետության առանձին շրջանների լանդշաֆտային և դեղորոգիական սխեմաների, իսկ վերջիններս առայժմ բացակայում են:

Լանդշաֆտների պահպանության գործում պակաս կարևոր չէ նաև օգտագործման ռացիոնալ տարբերակների մշակումը, էկոլոգիապես համահավասարազոր լանդշաֆտների ստեղծումը: Մանավանդ լեռնային երկրներում մոնոկուլտուր ագրոլանդշաֆտները պետք է զուգակցել տարբեր տեսակի ցանքերով:

Տարածքի օգտագործման միայն ճիշտ ռեգլամենտացիան ու հերթափոխումն է, որ կնպաստի նրա բնական արտադրողականության կայունությանը: Նշենք, որ մեր հանրապետության տարածքի զգալի հատվածը, հատկապես ամառային արոտավայրերը, օգտագործվում են առանց որոշակի նորմալավորման ու հաշվարկի: Պատկերը նույնն է նաև անտառային լանդշաֆտներում. դեռևս շարունակվում են անտառների գլխավոր հատումները՝ շինափայտ ստանալու նպատակով: Մանավանդ հյուսիսարևելյան շրջանների հաճարուտային անտառները ենթարկվելով անկանոն հատումների, կորցրել են իրենց առաջնային բնույթը: Անտառի վերին սահմանը նահանջել է մոտ 300 մետրով, վերացվել են մերձալպյան նոսր անտառները: Անմխիթար է վիճակը հատկապես կոլեկտիվ ու պետական տնտեսությունների տնօրինության ենթակա անտառներում:

Հանրապետությունում բնական և կուլտուրական լանդշաֆտների հարստացման և օպտիմիզացիայի գործում մեծ դեր են խաղում նաև որոշակի տեխնածին այնպիսի սխեմաներ, ինչպիսիք են ջրամբարտակները: Տեղումներով աղքատ, չոր կլիմա, առատ ճառագայթային էներգիա ունեցող հողատարածքների օգտագործումը անհնարին է առանց ոռոգման: Ոռոգման նպատակով ջրային ռեսուրսներ հնարավոր է ստեղծել միայն լեռնային անկանոն հոսք ունեցող գետերի սանձագերծմամբ: Այդ նպատակով էլ հանրապետությունում կանոնավորվել են գրեթե բոլոր գետերի հոսքը՝ կառուցվել ջրամբարտակներ: Այժմ Հայկական ՍՍՀ տարածքում գործում են մոտ 25 ջրամբար, ապագայում դրանց քանակը կլինի չորս տասնյակից ավելին: (Աղյուսակ 3):

Հայկական ՍՍՀ առհեստական ըրամբարները

Գործող և կառուցվող		Նախագծված	
Անվանումը	Վայրը (վարչ. շրջ.)	անվանումը	վայրը (վարչ. շրջ.)
Արփիի	Ամասիա	Հեր-հերի	Ազդերեկով
Հրազդանի	Հրազդան	Վերին Ազատի	Արոժյան
Ազատի	Արոժյան	Միջին Ազատի	— » —
Երևանի	ք. Երևան	Մաստարայի	Թալին
Սառնաղբյուրի	Անի	Հնարերգի	Արթիկ
Վարդաթարի	Արթիկ	Սարալանջի	Արթիկ
Կառնուտի	Ախուրյան	Միրաբի	Արագած
Մանթաշի	Արթիկ	Ալավարի	Գուգարք
Ջաջուտի	Ախուրյան	Գետիկի	Ղուկասյան
Ապարանի	Ապարան	Կարմրավանի	Ղուկասյան
Մարմարեի	Հրազդան	Բավրայի	— » —
Այգեծորի	Շամշադին	Կույբիշևի	Ստեփանավան
Հախումի	— » —	Մարցի	Ալավերդի
Թավուշի	— » —	Ոսկեկանի	Նոյեմբերյան
Արծվաշենի	Կրասնոսելսկի	Մարգարիտի	Գուգարք
Կենտաի	Ազդերեկով	Անարկրդի	Կոտայք
Անգեղակոթի	Սիսիան	Խոսովի	Արարատ
Տուրքսի	— » —	Եղվարդի	Նաիրի
Շամբի	— » —	Դյուբենդի	Իջևան
Ախուրյանի	Անի	Խնձորուտի	Շամշադին
Սպանդարյանի	Սիսիան	Արշածորի	Ղափան
Ջողադի	Իջևան	Գեղի	— » —
Լճավանի	Վարդենիս	Նորաշենի	— » —
Ավշարի	Արարատ	Մավի	— » —
Ռանշպարի	Մասիս	Լիճքի	Մեղրի
Սարալարի	Էջմիածին	Խնձորուտի	Եղեղնաձոր

գարող հանգամանքները, ապա ընդհանուր դժբերով և ամփոփ դրանք կհանգեցնեն հետևյալին. չկա լանդշաֆտների և առհասարակ բնական ռեսուրսների պահպանման ընդհանուր՝ համամիութենական օրգան, որի պատճառով էլ բացակայում է անհրաժեշտ ղուգորդում բնության պահպանության աշխատանքների միջև, բացակայում են գիտահետազոտական հիմնարկները, որոնք պետք է դբադ-

Դրանք հնարավորություն կտան կուլտուրական դարձնելու համարյա բոլոր լեռնային գոգավորությունների մշակովի հողահանդակները, ինչպես նաև արոտավայրերը: Հանրապետությունում ոռոգվող հողատարածքները կազմում են 290 հազար հեկտար: Սակայն հողային ռեսուրսները հնարավորություն են տալիս այն հասցնելու 900 հազարի: Ոռոգման ջրի պակասը լրացնելու պատճառով նախագծված է հաջորդ հնգամյակում հանրապետությունում կառուցել 16 ջրամբար՝ մեկ միլիարդ խոր. մետր ջրածավալով: Վերջիններս ոռոգման ջրերի կարիքի բավարարման հետ միասին դրականորեն կազդեն նաև շրջակա միջավայրի վրա՝ կմեղմացնեն կլիման, կհարստացնեն կենդանական աշխարհը, կնպաստեն անտառածածկի ընդարձակմանը:

Ջրամբարտակների մեծ մասը միաժամանակ կծառայի աշխատավորության հանգստի կազմակերպման նպատակներին: Ավելացնենք, որ Արարատյան դաշտի աղուտային լանդշաֆտների մի մասի վրա կազմակերպված ջրամբարները ապահովելու են հանրապետության պահանջները թարմ և բարձրարժեք ձկնեղենի նկատմամբ (Ավշարի, Ռանշպարի, Երասխի, Սարալարի և այլն ամբարտակներ): Սակայն նշենք, որ ջրամբարների կառուցման ժամանակ դեռևս հաշվի չի առնվում ջրատակ տարածքների լանդշաֆտների գիտաճանաչողական արժեքները և առհասարակ լանդշաֆտների պահպանության հետ կապված բաղմամբիվ հարցեր: Հաճախ ջրամբարի վերածելով լեռնային փոքրիկ լճակները, նրանցում ոչնչացվել են էնդեմիկ ու հազվագյուտ բուսական տեսակներ և համակեցություններ (օրինակ Լոռվա սարավանդի բճակները: Ջրամբարների կառուցման ժամանակ քայքայվել ու ոչնչացվել են Ազատի ավազանում գոյություն ունեցող հիպոսֆիլ անապատների եզակի առաջացումները և այլն): Նման անփութության հետևանքով հանրապետության տարածքում ոչնչացվել են հանքային աղբյուրների և երկրաբանական այլ բնական հուշարձանների բազմաթիվ նմուշներ: Այս գծով դեռևս բացակայում են իրավական օրենսդրությունները: Եթե ընդհանրացնելու լինենք լանդշաֆտների պահպանության կազմակերպման գործում մեր երկրում գոյություն ունեցող թերությունները, բացթողումներն ու խան-

վին բնության պահպանության պրոբլեմի կոմպլեքսային մշակմամբ, կազմակերպված չէ բնության պահպանության մասնագետների պատրաստումը բուհերում (լայն մասշտաբով), բնության ռեսուրսների օգտագործման և պահպանման հարցերը վճռելիս դեռևս իշխում է նեղ տեղական մոտեցումը: Հասարակությունը դեռևս վճռական դեր չի խաղում բնության պահպանության միջոցառումների կազմակերպման ու դրանց կյանքի կոչելու հարցերում, և նմանօրինակ այլ հանգամանքներ:

Մեր հանրապետության տարածքն անվանում են թանգարան բաց երկնքի տակ: Բարդ ու բազմատեսք լեռնային բնությունը կերտել է կենդանի ու անկենդան բնական առաջացումների բյուրավոր համակարգեր, իսկ աշխատավոր մարդը դրանք հարստացրել է ճարտարապետական բարձրարժեք ու բնությանը ներդաշնակ ձևոված անհամար կոթողներով: Բնական, պատմական և մշակութային այդ թանկարժեք առաջացումների՝ հուշարձանների պահպանությունը մեր երկրում համարվում է բոլոր քաղաքացիների սրբադան պարտքը: Հուսանք, որ բնության գլոխգործոցները մեզ մոտ ևս գիտականորեն կուսումնասիրվեն, կստանան իրենց ապահովագրերը՝ կկիրառվեն պահպանման համապատասխան միջոցառումները: Ժամանակն է այլ հանրապետությունների օրինակով մեզ մոտ ևս Մինիստրների խորհրդին կից ստեղծել բնության պահպանության կոմիտե՝ իր գիտահետազոտական և ստուգիչ-տեսչական մասնաճյուղերով (գուցե և առանձին մինիստրություն):

9. ԼԱՆԴՇԱՖՏՆԵՐԻ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԴՊՐՈՑԸ

Բնության պահպանության բազմաձև ասպեկտներում առանձնակի նշանակություն ունի դպրոցը: Դպրոցական կրթության սխեման իր մեջ ներ է առնում ինչպես բնության հետ մարդկանց վարվեցողության քարձր կուլտուրայի, այնպես էլ աշխատանքի պրոցեսում բնության պահպանության քաղաքացիական պատասխանատվության դաստիարակումը: Բնության նկատմամբ կոմունիստական վերաբերմունքի ձևավորման գործում դիսավորը հասարակության զարգացման

համար բնության սոցիալական նշանակության ըմբռնումն է, այստեղից էլ՝ բնության, որպես հասարակական հարստության, սոցիալ-դասակարգային էության կարևորագույն դերի գնահատումը: Այդ գործում անգնահատելի է բնության վերաբերյալ ֆունդամենտալ գիտելիքների նշանակությունը, հատկապես աճող սերնդի դիսկլիտիկա-մատերիալիստական աշխարհայացքի ձևավորման ու զարգացման համար: Բնության նկատմամբ պատասխանատվության վերաբերմունքի ձևավորումը անբաժնելիորեն կապված է ինչպես գիտելիքների յուրացման, այնպես էլ շրջակա միջավայրի մասին սովորողների մոտ ընդհանուր աշխարհայացքային պատկերացումների ամրապնդման ու դաստիարակման պրոցեսների հետ:

Բնության պահպանության դպրոցական կուրսերում պետք է իրենց արտահայտությունը ստանան նյութի կազմակերպվածության բոլոր մակարդակների, այդ թվում և կենդանի նյութի վերաբերյալ ստույգ գիտելիքները: Դրանք պետք է սովորողներին մղեն համոզված եզրակացության՝ ամեն մի զարգացման ժամանակ հաշվի առնել բնության փոխադարձ կապերը, զբաղվել շխախտել, չխախտել, այլ զարգացնել:

Աշակերտության կողմից բնության՝ որպես միասնական ամբողջություն, բնության և հասարակության գիտելիքական փոխկապակցվածության ճանաչումը անհրաժեշտ է բնության ռեսուրսների օգտագործման բնագիտական ու սոցիալական ասպեկտների վերհանման համար:

Նշենք, որ ժամանակակից դպրոցական բնագիտական կրթությունը սովորողներին բնության վերաբերյալ դեռևս չի տալիս այնպիսի կարևոր հասկացողություններ, ինչպիսին են կենսոլորտի, երկրային համակարգերի, աշխարհագրական թաղանթի գիսկերտ և ամբողջական առաջացումների, ընդհանուր երկրային էկոլոգիայի և այլնի մասին ամբողջական պատկերացումներ: Այդ զաղափարները պետք է ուսուցվեն սկսած հինգերորդ դասարանից՝ ընդհանուր ֆիզիկական աշխարհագրության դասավանդման ժամանակ:

Դասավանդվող նյութում գլխավոր ուշադրությունը պետք է դարձնել կենսոլորտում ընթացող պրոցեսների և նրանց միջև փոխադարձ կապերի, բնությունը՝ որպես միասնական

ամբողջություն, նրա վրա հասարակության ազդեցության դիալեկտիկայի օրինաչափությունների մասին գիտելիքների աշխարհայացքային նշանակության վրա: Պետք է պարզաբանել մարքսիստական այն դրույթը, որ բնությունն ու մարդկային հասարակությունը իրարից անկախ չեն, որ մարդը չի իշխում բնության վրա, ինչպես տիեզերքը: Ինչպես էնգելսն է նշում, մարդը ոգով, արյունով և ուղեղով պատկանում է բնությանը, գտնվում է նրա մեջ, հանդիսանում է նրա մասը:

Ավելացնենք, որ բնության պահպանության նպատակով միայն գիտելիքներ տալը քիչ է, հարկավոր է այն համակցել պրակտիկ գործունեության հետ. աշակերտներին դարձնել բնապահպանման գործի անմիջականակտիվ մասնակիցներ: Միայն պրակտիկ գործունեությամբ են սովորողների մոտ ձևավորվում բնապահպանման գծով անհրաժեշտ ունակություններ ու հմտություններ:

Բնության նկատմամբ վարվեցողության մոտիվները ընդգրկում են բազմաթիվ բնագավառներ՝ քաղաքացիական, հայրենասիրական, հումանիստական, էսթետիկական, գիտաճանաչողական, տնտեսական, հիգիենիկ և այլն: Ուստի բնության հարստությունների նկատմամբ սեր առաջացնելը աշակերտների մոտ հանդիսանում է կոմունիստական դաստիարակության արմատական հարցերից մեկը. Բնության հանդեպ պատասխանատվության վերաբերմունքի գիտակցության ու զգացմունքի զարգացումը մանկավարժության նորագույն խնդիրներից է՝ ժամանակի թելադրանքը: Աշակերտների մոտ բնության հանդեպ հոգատար վերաբերմունքի մշակումը պահանջում է կոնկրետ օբյեկտիվ պատկերացումներ բնության տարրերի, երևույթների և ռեսուրսների մասին: Քանի որ բնության օբյեկտները բազմաբանակ են ու բազմաձև, ուստի հակված ենք պորբլեմի լուծումը գտնել համընդհանուր մեթոդոլոգիական սկզբունքների կիրառման մեջ: Կարևորը բնությանը ընկալումն է իր փոխադարձ կապերով և տարբեր մեծության համակարգերի ամբողջությամբ: Այս գործում չափազանց մեծ է աշխարհագրության դերը, քանի որ նա ուսումնասիրում է ինչպես մասնակի ու համընդհանուր բնատարածքային համալիրներ:

ըր, այնպես էլ բնատեխնիկական և սոցիալտեխնիկական առաջացումները: Վերջիններս երկրագնդի շատ վայրերում այժմ դարձել են տիրապետող համակարգեր:

Աշակերտների գիտակցությանը պետք է հասցնել այն, որ բնական համակարգերի մեջ առավել կայունը լանդշաֆտային համալիրներն են, և նրանք են որոշում տարածության ու ժամանակի մեջ բնության դինամիկ հավասարակշռությունը:

Այսպիսով, բնության նկատմամբ գիտակցված հարաբերությունների զարգացումը, դիալեկտիկամատերիալիստական աշխարհայացքի ձևավորումը, էսթետիկական ու էթիկական դաստիարակությունը ժամանակակից դպրոցի կարևորագույն խնդիրներն են: Իսկ բնության պահպանման գործողությունները, որոնք կախված են լանդշաֆտների յուրահատկությունների իմացումից ու հոգատար վերաբերմունքից, դարձյալան կրթության հիմնական նպատակներից են:

Դպրոցներում բնության պահպանման վերաբերյալ գիտելիքների հաջող ուսուցումը մեծ չափով կախված է դասավանդող նյութի ճիշտ բնութագրումից: Կարևոր է նախօրոք որոշել հիմնական և սկզբունքային հարցերն ու խնդիրները, ճիշտ բնութիլ դասավանդման մեթոդներն ու ձևերը, հնարավորության դեպքում դասավանդումը տանել բնության գրկում: Դպրոցներում դասավանդվող նյութը պետք է ընդգրկի հետևյալ հիմնական գաղափարները՝

բնության ճանաչումը որպես միասնական ամբողջություն, նրա և հասարակության փոխհարաբերությունների սոցիալտնտեսական և սոցիալ-դասակարգային բնույթը, մարդու ակտիվ պրակտիկ գործունեությունը, բնության պահպանության և ուսումնասիրման հարցերին հայրենագիտական մոտեցումը և այլն:

Նշենք, որ ինչպես մնացած առարկաների, այնպես էլ բնության պահպանության ուսուցման համար պահանջվում են բարձրորակ դասագրքեր: Վերջիններս, ինչպես և ընդհանրապես դպրոցական դասագրքերը, իրենցից ներկայացնում են որոշակի առարկաների գծով գիտության հիմունքների և ուղղությունների դասակարգված ու պլանավորված շարադրանք:

Կիտուսթյան զարգացման, նոր գիտական ուղղությունների և հետազոտման մեթոդների առաջացման կատարելագործման հետ միասին փոխվում է դպրոցում դասավանդող առարկաների բովանդակությունը: Երբեմն այն փոխվում է լիովին, շարադրվող նյութը հակադրվում է անցյալի ըմբռնումներին: Վերջինս տեղի է ունենում այսպես կոչված, գիտական հեղաշրջումներից հետո: Նման դեպքեր նկատվել են ֆիզիկայի, քիմիայի և այլ ճշգրիտ բնական գիտությունների դասավանդման պատմությունում:

Այս առումով աշխարհագրությունը ևս ապրել է և ապրում է բուռն գիտական վերափոխումների շրջան: Մանավանդ վերջին դարում այն մեծապես փոխել է իր անցյալի տրագիցիոն հետազոտման նպատակները, խնդիրները և, ամենակարևորը, մեթոդները: Իսկական հեղաշրջում տեղի է ունեցել ֆիզիկական կամ բնական աշխարհագրության մեջ, առաջացել են մեկ տասնյակից ավելի գիտական նորագույն ուսմունքներ և ուղղություններ՝ գինված ուսումնասիրման ճշգրիտ մեթոդներով ու սարքերով: Ընդունելով երկրակեղևի աշխարհագրական թաղանթը որպես իր ուսումնասիրման առարկան, ժամանակակից բնական աշխարհագրության սահմաններում ձևավորվել են կենտրոնական (միջուկային) գիտական մասնաճյուղեր, որոնք, ի տարբերություն ճյուղային աշխարհագրական գիտությունների, ուսումնասիրում են աշխարհագրական թաղանթի սահմաններում նյութերի ու տարրերի փոխադարձ կապակցվածության և ազդեցությունների բնույթը, տարածքային կառուցվածքներն ու առաջացման օրինաչափությունները: Բնական ոչ մի այլ գիտություն երբեք իր առջև չի դրել այդպիսի բարդ խնդիր լուծում:

Այդ դժվարագույն խնդրի լուծման գործում շատ առաջ է ընթացել բնական աշխարհագրությունը՝ վեր հանելով ու սահմանելով բազմաթիվ կանոններ ու օրինաչափություններ, որոնցից այժմ օգտվում են այլ գիտություններ ևս: Բնական է, որ այդ բոլորը պետք է արժարժեն դպրոցական դասագրքերում. գիտության զարգացման հիմունքներին պետք է անմիջապես հաղորդակից լինեն աշակերտներն ու ուսանողները: Ցավոք, այդ գործում ամեն ինչ չէ որ բարվոք է: Ժամանակակից դպրոցական աշխարհագրության ամենաէական

բացասական կողմերից մեկը սովետական աշխարհագրական գիտության տեսական ճվանդումներից հետ մնալն է:

Իհարկե, միջնակարգ դպրոցի ուսուցիչը չի կարող սուղ ժամանակամիջոցում (դասավանդող ժամերի շնչին քանակի պայմաններում) աշակերտներին ծանոթացնել բոլոր նոր աշխարհագրական գաղափարներին, սակայն նա չի կարող աչքաթող անել այն, ինչը համարվում է շրջադարձային՝ գիտության զարգացման ճանապարհին: Հենց նման գաղափարների լույսի ներքո է, որ պետք է հրամցնել առարկայի փաստացի նյութը, որը հաղորդվում է աշխարհագրության դասերի ընթացքում:

Ժամանակակից բնագիտության, այդ թվում և բնական աշխարհագրության համար գլխավոր նօր գաղափարը պետք է համարել բնության պատճառաբանված կազմակերպվածության և միջավայրի անադատության ու հավասարակշռության պահպանման անհրաժեշտության ըմբռնումը:

Մինչև վերջերս մետաֆիզիկական բնագիտությունը մեզ շրջապատող բնությունը դիտում էր որպես բնական առանձին մարմինների ու երևույթների անկանոն հավաքածու: Նորագույն հետազոտությունները՝ գինված Մարքս-լենինյան մեթոդոլոգիայով, ցույց են տալիս, որ երկրի վրա բնական մարմիններն ու գոյացումները տեղաբաշխված են ոչ թե քաոսային ձևով, այլ որոշակի տարածքային համակարգերով, այսինքն նրանք որոշակի ձևով կազմակերպված են, ունեն պատճառաբանված կառուցվածք: Այդպիսի կազմակերպվածության ձև են տարբեր չափերի, մեծության և բարդության լանդշաֆտները:

Եթե մինչև XIX դարի վերջերը գիտնականներն ուսումնասիրում էին սոսկ բնության առանձին տարրեր ու պրոցեսներ, ապա XX դարի սկզբից բնախույզների ուշադրությունը աստիճանաբար կենտրոնանում է լանդշաֆտների վրա, որպես բնատարածքային յուրօրինակ գոյացումներ: Բացի այդ, ամբողջ բնությունը սկսվեց դիտարկվել որպես լանդշաֆտային գոյացումների՝ բարդ համակցված համալիրների ընդհանուր և միասնական համակարգ:

Արժե հիշատակել, որ դեռևս նոր դարի արշալույսին

ականավոր աշխարհագետները ձգտել են գիտություն նվաճումները դարձնել սովորողներին ըմբռնելի, պրոպագանդել նոր տեսակի աշխարհագրություն: Այսպես, 1912 թվին պրոֆեսոր Ա. Ա. Բորզովը գրում է. «Աշխարհագրությունը գիտություն է երկրի մակերևույթի մասին և զբաղվում է նրա ոչ թե առանձին երևույթների, այլ ողջ համակապակցվածության ուսումնասիրությամբ, այնպիսի տեսքով, որպիսիք հանդիպում են երկրադնդի տարրեր մասերում»: Այլ կերպ ասած՝ աշխարհագրությունը չի զբաղվում առանձին ապարների, կամ թե բույսերի ու կենդանիների ծագման ու տարածքային բաշխվածության օրինաչափությունների ուսումնասիրությամբ: Այդ բոլորը աշխարհագրությանը ազգակից գիտությունների ուսումնասիրման օբյեկտներն են:

Աշխարհագրությունն ուսումնասիրում է, թե ինչ ձևերով են այդ երևույթները կամ տարրերը դրսևորվում բնական տարածքային համալիրներում՝ լանդշաֆտներում, թե ինչպիսին է նրանց փոխադարձ կապակցվածության ու ազդեցությունների բնույթը երկրի մակերևույթի տարբեր հատվածներում:

Հետաքրքիրն այն է, որ ժամանակակից աշխարհագրության այս հիմնական գաղափարներին Ա. Ա. Բորզովը հանգել է դեռևս միջնակարգ դպրոցում աշխարհագրություն դասավանդելիս:

Այսպիսով, ըստ տարրերի նկարագրության, որը բնորոշ էր անցյալի աշխարհագրությանը, փոխարինելու եկավ նոր՝ լանդշաֆտային աշխարհագրությունը, բնական համալիրների՝ կոմպլեքսների ուսումնասիրությունը:

Դպրոցական աշխարհագրությունը դեռևս չի հասցրել վերականգնել իր դասավանդվող նյութը այդ ուղղությամբ, չի զբաղվել այս տեսության հիմունքներով: Թերևս բնական է, այն չէր էլ կարող լինվին վերականգնվել, քանի որ գիտության նման ըմբռնման դասավանդումը կաղում է անգամ բարձրագույն հաստատություններում, հատկապես Հայկական հանրապետության համալսարանի թղթերում:

Ինչ խոսք, վերջին տարիներին նկատվում է աշխարհագրության դասագրքերի որակական փոփոխություն, դասավանդման բնույթի վերականգնում: Սակայն բուն լանդշաֆ-

տագիտության ուսմունքի բացակայությունը հանրապետության բուհերի ծրագրում խիստ կերպով անդրադառնում է բնության աշխարհագրության գծով լավորակ կադրեր պատրաստելուն, որոնք և պետք է այդ ոգով տանեին դպրոցական աշխարհագրության դասավանդումը:

Դպրոցում բնության աշխարհագրության առարկայի հիմնական խնդիրը պետք է լինի՝ ծանոթացնել աշակերտներին երկրագնդի մակերևույթի բնական ճանապարհով ձևավորված բնատարածքային համալիրներին, որոնք իրարից տարբերվում են կառուցվածքներով, զարգացման դինամիկայով և ուղղվածությամբ: Բացի այդ, աշխարհագրության ուսուցիչը պետք է պատմի ոչ միայն ամեն մի լանդշաֆտի բնական պայմանների առանձնահատկության մասին, այլև բացատրի, թե ինչու և ինչ կերպ են նրանք այդպիսին դարձել, պարզաբանի ինչպիսի կապեր, փոխադարձ ազդեցություն ու հարաբերություն գոյություն ունեն այդ համալիրների բաղադրամասերի (տարրերի) միջև:

Աշխարհագրության ուսուցիչը պետք է աշակերտների գիտակցությանը հասցնի այն փաստը, որ քացի բնական՝ առանձին տարրերից՝ կենդանիների, բույսեր, հող, ջուր, ապար և այլն, գոյություն ունեն նաև նրանց բնական միակցված լծորդություններ՝ գոյացումներ: Եվ, որ վերջիններիս պահպանումը, ռացիոնալ օգտագործումը առավել կարևոր է, քանզի նրանցով է պայմանավորված շրջակա միջավայրի բնույթը: Այս խնդիրը, իհարկե, այնքան էլ հեշտ չէ, մասնավոր լանդշաֆտագիտության հիմունքներին անտեղյակ ուսուցչի համար:

Դասավանդման դրվածքի ճիշտ կազմակերպման դեպքում լանդշաֆտային գաղափարը կարող է ըմբռնվել 7-րդ դասարանցիների կողմից: Այս դեպքում կարևորը ոչ թե բառացի բացատրությամբ բավարարվելն է, այլ շրջակա բնական լանդշաֆտներից ցուցադրության նպատակով կոնկրետ օրինակներ բերելը, (առավելապես դպրոցի կամ տվյալ վայրի՝ գյուղ, քաղաք, շրջան): Առանձնակի լանդշաֆտի պարզ օրինակ կարող են հանդիսանալ բաց ընդարձակ դաշտերի մեջ ճահիճները, աղուտները, անտառները և այլն: Սովորաբար նշված համալիրներն ունենում են լավ արտահայտված սահ-

մաններ և արտաքին նշաններով հեշտ են գատվում շրջակա տարածքներին:

Մեր կարծիքով առավել գործնականը էքսկուրսիայի ժամանակ բնական լանդշաֆտներին ծանոթացնելն է, տեղում նրանց հորինվածքների ուսումնասիրումը և նման բարդությամբ լանդշաֆտ առաջացնող առաջնային պատճառների բացահայտումը: էքսկուրսիաների ժամանակ աշակերտների ուշադրությունը պետք է կենտրոնացնել այն հարցին, որ տարակազմ լանդշաֆտների առաջացման գլխավոր պատճառը հրկրի մակերևութային ձևերի բազմազանությունն է, որպիսինույն սարավանդի կամ սարահարթի պայմաններում ուլիեֆի դրական ու բացասական ձևերը առաջացնում են խոնավության անհավասար բաշխում, վերջինս էլ, անգամ միևնույն ջերմային պայմաններում, նպաստում է բույսերի համար տարբեր բնական պայմանների առաջացմանը: Համոզելու համար կարելի է երեխաներին առաջարկել հերքարիում կազմել տարբեր լանդշաֆտների սահմաններից (լանջից և հարթ տեղանքից): Հավաքված բուսածեղերի համեմատումը կհաստատի ուսուցչի պարզաբանումը, դրանում կհամոզվեն իրենք՝ աշակերտները: Նույն կերպ պետք է վարվել նաև կենդանական աշխարհի և հողային ծածկույթի նկատմամբ:

Հետաքրքիր և մատչելի է դաշտային պայմաններում պարզել մայր ապարների ազդեցությունը լանդշաֆտների ձևավորման վրա: Այսպես, որպես կանոն, խոշորահատիկ աժազների վրա առաջացած հողածածկը հեշտորեն է ներծծում խոնավությունը և միշտ ունենում է շոր տեսք, իսկ կավային ապարների վրա առաջացած լանդշաֆտները քիչ տեղումների ղեկավարում էլ կարող են ճահճանալ, քանի որ ջրամերժ են:

Երեխաներին համոզելով փոքր տարածքների վրա բնական գոյացումների առաջացման օրինաչափությունների մեջ, կարելի է անցնել խոշոր տարածքների լանդշաֆտային կառուցվածքների գաղափարին: Այսպես օրինակ, առանց դժվարանալու կարելի է երեխաներին պարզաբանել Արարատյան դաշտը, որպես մեկ խոշոր բնական լանդշաֆտ գաղափարը, կամ էլ Սևանի գոգավորությունը որպես մեկ բնաշխարհագրական համալիր հասկացություն: Նույնը կարելի է տա-

րածել Ռուսական հարթության, Արևմտափերական դաշտավայրի, Պոլիսյեի և այլնի վերաբերյալ:

Լանդշաֆտային համալիրների ուսուցումը աշխարհագրության դասին կամ արտագասարանային պարապմունքներին կարելի է տանել հետևյալ հետևողականությամբ՝ տալ ուսումնասիրվող լանդշաֆտը որպես բարձր կարգի համալիրի բաղկացուցիչ մաս պատկերացումը, պարզաբանել տեղյալ լանդշաֆտի հարաբերությունը շրջակա լանդշաֆտների հետ և հակառակը, կատարել յուրաքանչյուր լանդշաֆտի երկու կողմերի՝ ստատիկ դրության և դինամիկ վիճակի հետազոտում, տալ պարզաբանումներ լանդշաֆտի նպատակաւաց վերափոխման կամ զարգացած պրոցեսների կանխատեսման ուղղությամբ:

Պրակտիկ ուսուցման ժամանակ անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել հետևյալ հարցերի պարզաբանմանը. յուրաքանչյուր լանդշաֆտի կազմակերպվածության մակարդակի որոշում, տարասեռ առաջացումների վերհանում, նշանակում ու դասակարգում, անտրոպոգեն գործոնի ազդեցության նկատմամբ լանդշաֆտի ցուցաբերած ռեակցիայի ճանաչում (լանդշաֆտի փոփոխվածության աստիճանը), լանդշաֆտի զարգացման և էվոլյուցիայի պարզաբանում, բարելավման ուղիների ու միջոցառումների մշակում և այլն: Ավելացնենք, որ որպես կանոն ուսուցման պրոցեսը պետք է ընթանա աշակերտների ճանաչողական գործողությունների ամրապնդմամբ՝ լանդշաֆտի օրիգինալի կամ մոդելի վրա:

Լիովին պատկերացնում ենք, որ դրա իրականացումը բարդ խնդիր է: Այն աշխարհագրության ուսուցչից պահանջում է ոչ միայն գիտելիքներ, այլև ստեղծագործական մոտեցում: Բայց եթե ուզում ենք, որ դպրոցում աշխարհագրությունը բարձրանա իսկական բնական գիտությունների մակարդակին, ապա պետք է հաղթահարել բոլոր դժվարությունները և հրաժարվել հին բովանդակությամբ դասավանդելուց: Կարևորն այն է, որ դպրոցում պետք է ոչ թե դասավանդել աշխարհագրություն, այլև սովորեցնել (մի բան, որ հաճախ չի ստացվում): Վերջինիս հասնելու համար հարկավոր է դասավանդումը հաճախ տանել բնության գրկում, այսինքն կիրառել էքսկուրսիայի մեթոդը: Այն հնարավորու-

թյուն է տալիս աշխարհագրության ուսուցչին զբաղվելու գիտական հետազոտություններով՝ քարտեզագրել շրջակա բնության լանդշաֆտները, վեր հանել նրանց օգտագործման ժամանակակից պատկերը, արդյունավետությունը, հեռանկարները և, առավել գլխավորը՝ դաստիարակել երեխաների մեջ սեր դեպի հայրենի բնությունը, նրա հուշարձանները, բնական ռեսուրսների ռացիոնալ օգտագործումը և պահպանումը:

Նման մակարդակով դիտելիքների դասավանդումը կներառի աշխարհագրությանը կատարելու իր առջև դրված խնդիրը՝ աշակերտների մոտ բնության համալիրների և նրանց գոյածների նիշտ գիտական պատկերացումների ստեղծումը, դեպի բնության հարստությունները սիրո և հագաթառության սերմանումը, ինտելեկտուալ զարգացումը և սովորական հայրենասիրության ոգով դաստիարակելը:

Այդ իրականացնելու համար կարևոր նշանակություն ունի քննարկվող առարկայի գծով խոր, գիտական, մտածված ծրագրի ստեղծումը, որում կարծարծվեն ժամանակակից գիտության նվաճումները: Ամեն մի դասավանդվող առարկա պետք է արտացոլի իր ծրագրում տվյալ ժամանակի գիտության սյուրսիսը (իշխող գաղափարը), իսկ տեղադրված բնական աշխարհագրության համար լանդշաֆտային համակարգերի վերաբերյալ ուսմունքն է՝ երևույթների, մարմինների տարրերի ու օբյեկտների փոխադարձ ազդեցությունների ու փոխադարձ կապակցությունների գաղափարը:

Ավելացնենք, որ ֆիզիկական աշխարհագրության շատ հարցեր չեն կարող ըմբռնվել ցածր դասարաններում, քանզի երեխաները չեն ունենում համապատասխան գիտելիքներ ճշգրիտ գիտություններից, որոնցից օգտվում է աշխարհագրությունը (ֆիզիկա, քիմիա, կենսաբանություն): Ուստի մենք միանգամայն ճիշտ ենք համարում Մոսկվայի համալսարանի պրոֆեսոր Ն. Ա. Սոլնցևի առաջարկը՝ դպրոցի բարձր դասարաններում «Ընդհանուր երկրագիտության» փոքր կուրսի անցկացում, որ կլուսաբանվեն բնական պայմանները բաղդատող հիմնական օրինաչափությունները, նրանց տարածքային դրսևորման կառուցվածքը, բնական ռեսուրսները և նրանց պահպանության անհրաժեշտությունը: Մարդու և

բնության միջև ստեղծված ժամանակակից հարաբերությունների ընթացքը պահանջում է ժամանակին, ճիշտ և խորը ճանաչել լանդշաֆտային ուսմունքի բոլոր մանրամասնությունները, այն ըմբռնելի դարձնել աշակերտությանը՝ բնական հարստությունների ապագա տերերին:

ԵԶՐԱՓԱԿՈՒՄ

Մարդը շրջակա բնական միջավայրի հետ մտնելով փոխհարաբերությունների մեջ, իր ներկայությամբ և գործունեությամբ առաջացնում է որոշակի փոփոխություններ: Դրանց մեծ մասը վերականգնվող են, այդ պատճառով էլ երկրի բնական պայմանները պահպանել են իրենց դինամիկ հավասարակշռությունն ու գոյածները: Սակայն երկրագնդի շատ շրջաններում մարդու տնտեսական գործունեությունը առաջացրել է բնական միջավայրի լիովին վերափոխում:

Ի տարբերություն սովորական փոփոխությունների, բնության վերափոխումն իրենից ներկայացնում է նպատակային փոփոխություն, որի հետևանքով տեղի է ունենում բնական միջավայրի էկոլոգիական վիճակի լավացում և կենսաարդյունավետության մեծացում:

Այս տեսակետից նման վերափոխումը պետք է դիտել որպես բնության պահպանման նախապայման: Վերափոխման և օգտագործման պրոցեսում բնության վրա ամեն մի ազդեցություն պահանջում է բնապահպանման նպատակով որոշակի միջոցառումների կիրառում: Այն հնարավոր է միայն շրջակա բնական միջավայրի առանձնահատկությունների և զարգացման օրինաչափությունների ճիշտ ու խորը իմացությամբ: Վերջինիս անտեսումը երկրագնդի որոշ հատվածներում հանգեցրել է միջավայրի էկոլոգիական վիճակի վատացմանն ու բնական ռեսուրսների վերաճի տեմպերի թուլացմանը, ոչ կոլտուրական լանդշաֆտների ստեղծմանը: Այժմ բնության վերափոխման և պահպանման համընդհանուր պրոբլեմը, որի լուծմանն են ուղղված ընդհանուր մարդկության ջանքերը, հանդես է գալիս բաղմամբով ասպեկտներով՝ տնտեսական, առողջապահական, արգելոցային, սոցիալ-աղաքական և այլն: Բնապահպանման պրոբլեմի նման աս-

պեկտների կամ խնդիրների առանձնացումը որոշ առումով պայմանական է, քանի որ դրանք իրար հետ կապված են, լրացնում են իրար:

Մինչև մեր դարի 50-ական թվականներին բնության պահպանության ասպեկտներից առաջին պլանի վրա արգելիցային ասպեկտն էր: Այն իր արտահայտությունն էր գրետոսմ քահպանվող տարածքների ստեղծման մեջ:

Այժմ կարևոր նշանակություն է ստացել տնտեսաէկոնոմիկական ասպեկտը, ըստ որի բնության պահպանությունը համարվում է մարդու տնտեսական գործունեության մասը, նպաստում է կոնոմիկայի էֆեկտիվ ղարգացմանն ու բնական ռեսուրսների վերարտադրությանը:

Կապված երկրագնդի տարրեր շրջաններում էկոլոգիական կացության վատթարացման հետ, առաջիկայում կարևոր նշանակություն է ձեռք բերելու առողջապահական ասպեկտը: Ավելացնենք, որ բնության պահպանման գծով տարվող միջոցառումներն այժմ ստանում են վառ արտահայտված սոցիալ-քաղաքական երանգ:

Եվ վերջապես, ժամանակակից գիտատեխնիկական հեղափոխությունը կտրուկ է զնում նաև բնության պահպանության մանկավարժական ասպեկտը, քանի որ բնության նկատմամբ յուրաքանչյուր մարդու վերաբերմունքով է պայմանավորված բնապահպանման միջոցառումների վերջնական արդյունավետությունը: Բնապահպանման գծով ուսուցումն ու դաստիարակությունն իրենց հերթին նպաստում են կոմունիստական բարոյականության և քաղաքացիների հասարակական գիտակցության ձևավորմանը:

Բնության պահպանության պրոբլեմն ու նրա ասպեկտները տարակազմ են, ուստի ժամանակակից գիտություններից ոչ մեկը չի կարող այն լիովին ընդգրկել: Այս խնդրին ավելի մոտ է աշխարհագրությունը, որը կոչված է ուսումնասիրելու աշխարհագրական թաղանթի ու միջավայրի տարրերի վերափոխման, բնական ռեսուրսների օգտագործման, բնական և արտադրական տարածքային կոմպլեքսների՝ փոխադարձ ազդեցությունների աշխարհագրական ասպեկտների վերաբերյալ պրոբլեմները:

Քանի որ մարդու վերափոխող ազդեցությունն ուղղված է ոչ թե բնության, ընդհանրապես, այլ որոշակի տարածքի, նրանում ձևավորված որոշակի համակարգի վրա, ապա բնության պահպանության նպատակով միջոցառումների մշակման ժամանակ կարևոր է լանդշաֆտաաշխարհագրական սխեմային մոտեցումը:

Լանդշաֆտների և բնական հուշարձանների պահպանությունը, աշխատավորության հոգևոր կյանքի ու հանգստի կազմակերպման նպատակով նրանց ընձեռած հնարավորությունների օգտագործումը համամոլորակային էկոլոգիական պրոբլեմի ռացիոնալ լուծման կողմերից մեկն է: Բնական լանդշաֆտների ու հուշարձանների պահպանումը և նրանց սահմաններում տարվող գիտական հետազոտությունների կատարումն ունեն կարևոր տեսական ու կիրառական նշանակություն, բխում է ամեն մի երկրի և ընդհանուր մարդկության շահերից:

Բնության նպատակահարմար վերափոխման և վերափոխվող տարածքների ընդարձակման հեռ կապված անխուսափելիորեն ավելանում է աշխարհագրական միջավայրի վրա մարդկային գործունեության ազդեցության խորութունը: Այն իր հերթին պահանջում է լանդշաֆտային ոլորտի զարգացման ու կառուցվածքի աշխարհագրական օրինաչափությունների խոր և մանրակրիտ ճանաչում, բնատարածքային ու արտադրատարածքային համալիրների ձևավորման առանձնահատկությունների իմացություն:

Լեռնային լանդշաֆտները լինելով անկայուն առաջացումներ, ավելի բազմարևոյթ են ու դինամիկ: Տարածության մեջ նրանք իրար հետ սերտորեն համադրված են, առաջացնելով պարադինամիկ համակարգեր: Լծորդական օղակի որևէ հատվածում մարդկային գործունեության հետևանքով տեղի ունեցած խախտումները տարածվում են ողջ սխեմայում: Ուստի լեռնային որոշակի բնական առաջացումների պահպանման կազմակերպման ժամանակ հարկ է պահպանության ռեժիմը տարածել ողջ տեղական լանդշաֆտի վրա: Լեռնային տարածքների ռացիոնալ օգտագործման կազմակերպումը պահանջում է պահպանվող օբյեկտների շուրջը պաշտ-

պանիչ գոտիների կամ շերտերի ստեղծում, միջոցառումների պատճառաբանված համալիրների կիրառում, կուլտուրական լանդշաֆտների ստեղծման տեղական տարբերակների մշակման գծով գիտական հետազոտությունների ծավալում:

Նրկրի ընդհանուր էկոլոգիական պրոբլեմների լուծման կարևորագույն կողմերից մեկը ժողովրդի՝ հատկապես երիտասարդության և դպրոցականների մեջ հայրենի բնության հարստությունների նկատմամբ սիրո, հոգատարության դաստիարակումն է: Քանզի որքան էլ ընդարձակվեն բնապահպանվող օջախների՝ արգելոցների, արգելավայրերի, ազգային պարկերի, ռեզերվատների և այլնի ցանցը, ուժեղացվեն նրանցում պահպանման ռեժիմը, դրանք չեն կարող իրագործել իրենց առջև դրված խնդիրները, եթե վերջիններիս շօգնի հասարակությունը: Այլ կերպ ասած առաջիկայում կարևորը մարդկանց մեջ բնության հանդեպ բարյացակամ վերաբերմունքի դաստիարակումն է: Այն պետք է դարձնել բարոյական նորմա, ազգային սովորույթ:

Հանրապետություն այցելող հյուրերն ու զբոսաշրջիկները հիացմունքով են խոսում հայ ժողովրդի մասին, որը սրբորեն պահպանում է պատմական հուշարձանները, արվեստի լավագույն գործերի համար կառուցել և կառուցում է թանգարաններ, արխիվներում պահպանում միլիոնավոր մասունքներ: Այդ բոլորը մարդն է ստեղծել, դրանց մեծ մասը կարելի է մեծ ճշտությամբ վերարտադրել: Իսկ այն մեծ արժեքները, որ բնությունն է կերտել անցյալ երկրաբանական դարաշրջաններում, այլևս չի ստեղծվի: Ուստի, դրանք ևս պետք է պահպանել նույնպիսի հոգատարությամբ:

Զպետք է մոռանալ, որ բնության փրկված կուսական անկյունները, որոնք այսօր արգելոցներ ու արգելավայրեր են դարձել, թանգարաններ են, հանրագիտարաններ, արխիվներ, որոնցից մեր երկրի մասին հարկավոր գիտելիքներ կստանան ղեռն շատ հազարամյակներում և շատ սերունդներ:

Սովետական ամեն մի քաղաքացի, ինչպիսի պաշտոն էլ գրավելիս լինի, պարտավոր է իմանալ բնության նշանակությունը կոմունիզմի շինարարության գործում և պետք է ներդնի իր բոլոր ուժերն ու կարողությունները, որպեսզի

վերացնի բնության պահպանության աշխատանքներում նկատվող թերությունները, պահպանի ոչ միայն բնական հուշարձանները, այլև դրանք վերարտադրի՝ հանուն հետագա սերունդների, հանուն կոմունիզմի առաջընթացի:

Ժողովրդական տնտեսության բոլոր ճյուղերի, այդ թվում և բնության պահպանության խնդիրների իրականացման գործում ուղեցույց են հանդիսանում ՍՍԿԿ XXVI համագումարի որոշումները: Դրանք նախատեսում են երկրի արտադրական պոտենցիալի առավել ուժեղացում և ռեսուրսներն ըստ ամենայնի խնայելու լայն միջոցառումների իրագործում:

XXVI համագումարի որոշումների հիման վրա մեր երկրում մշակվել են, բնության պահպանության, բնական ռեսուրսների օգտագործման ու վերարտադրության կոնկրետ ծրագրեր, ուր առաջարկվում է լուրջ ուշադրություն դարձնել գյուղատնտեսական հողատեսքերի պահպանության աշխատանքներին, պայքարել հողի էրոզիայի դեմ, ապահովել հողատարածքների պաշտպանությունը հեղեղներից, սողքերից, փլուզումներից, աղակալումից, ջրածածկումից ու ճահճակալումից:

ՍՍԿԿ XXVI համագումարի որոշումներում առանձնակի նշանակություն է տրվում արգելոցային սիստեմների կազմակերպման աշխատանքներին: Առաջարկվում է շարունակել արգելոցային տարածքների ու ազդային պարկերի գիտականորեն հիմնավորված ցանցի կազմակերպումը և դրանց բազայի վրա բնական սիստեմների ու օբյեկտների ուսումնասիրությունը՝ նպատակ ունենալով մշակելու հանձնարարականներ՝ բնական ռեսուրսների ուղեգրում օգտագործման վերաբերյալ:

XXVI համագումարը կարևոր խնդիր համարեց նաև բնական ռեսուրսների կադաստրների ստեղծման ու դարձագրման աշխատանքները:

Հիշյալ բոլոր խնդիրները սերտորեն կապված են բնական միջավայրի պահպանության ու բարելավման հարցերի հետ և ելնում են բնություն և մարդ փոխհարաբերությունները կարգավորելու լենինյան սկզբունքներից:

Ներածություն	3
1. Լանդշաֆտների պահպանությունը համապետական և համաժողովրդական խնդիր է	6
2. Լանդշաֆտագիտությունը որպես բնապահպանման և բնական ռեսուրսների ռացիոնալ օգտագործման տեսական հիմք	15
3. Կուլտուրական լանդշաֆտներ, լանդշաֆտի վերականգնիչ աշխատանքները	23
4. Լանդշաֆտների պահպանման ձևերը	33
5. Լանդշաֆտների պահպանման և օգտագործման գիտական սկզբունքները	54
6. ՍՍՀՄ լանդշաֆտների պահպանության գծով գործող օջախների ցանցը և բնույթը	71
7. Լանդշաֆտների պահպանությունը Հայկական ՍՍՀ-ում	88
8. ՀՍՍՀ լանդշաֆտների պահպանության և օգտագործման բարելավման մասին	111
9. Լանդշաֆտների պահպանությունը և դպրոցը	136
Եզրափակում	147

Գրիգորյան Գրիգոր Բագրատի

ԼԵՌՆԱՏԻՆ ԼԱՆԴՇԱՖՏՆԵՐԻ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԻՄՈՒՆԵՐՆԵՐԸ

Григорян Григор Багратович
ОСНОВЫ ОХРАНЫ ГОРНЫХ ЛАНДШАФТОВ
(на армянском языке)
Издательство «Айастан»
Ереван — 1982

Խմբագիր՝ Հ. Կ. Կարգիսյան, հրատ. խմբագիր՝ Ի. Գ. Ավետիսյան, գեղ. խմբագիր՝ Ս. Գ. Սաֆյան, տեխն. խմբագիր՝ Կ. Գ. Սարգսյան, վերստուգող սրբագրիչ՝ Մ. Ռ. Կառապետյան

ИБ 3597
Հանձնված է շարվածքի 21.12.1981 թ.: Ստորագրված է տպագրության 3.11. 1982 թ.: Փորձատ՝ 84×108¹/₃₂: Թուղթ տպ. № 2: Տառատեսակ՝ «Գրքի սովորական»: Տպագրությունը՝ բարձր: 7,98, պայմ. տպ. մամ., հրատ. 7,0 մամ.: Պատվեր 713: ՎՖ 06923: Տպաքանակ 2000: Գինը՝ 40 կոպ.:

«Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան—9, Տերյան 91:

Издательство «Айастан», Ереван-9, ул. Теряна, 91.

—2002 հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի պետական կոմիտեի № 2 տպարան, Երևան, Տերյան 44:

Типография № 2 Госкомитета по делам издательств, полиграфии и книжной торговли Арм. ССР, Ереван, ул. Теряна, 44.